

STUDIUM HISTORYCZNO-URBANISTYCZNE ŚRÓDMIEŚCIA RADOMIA

Wojewódzki Oddział
PAŃSTWOWEJ SŁUŻBY
OCHRONY ZABYTKÓW
w Radomiu

Zatwierdzam ze stanowiska konserwatorskiego
na podstawie pisma z dnia 15 lutego 1962 r.
Dz.U. Nr 18 r. z późniejszymi
zmianami z zastrzeżeniem uwzględnienia
następujących warunków:

BEZ UWAG

załącznik do pisma z dnia 1998-04-08 Nr DOBRYNOWIE WIE VE 220X/98

WOJEWÓDZKI KONSERWATOR
ZABYTKÓW

MM
mgr Marek Figiel

MIEJSKA PRACOWNIA URBANISTYCZNA
RADOM 1998

Spis treści:

1. Cel i zakres opracowania	4
2. Rozwój przestrzenny miasta	4
2.1. Topografia.....	4
2.2. Osadnictwo wczesnośredniowieczne	5
2.3. Przynależności administracyjne świeckie i kościelne	15
2.4. Fazy rozwoju przestrzennego miasta	17
3. Analiza zabudowy.....	39
3.1. Funkcje i ich rozmieszczenie	39
3.2. Stan techniczny zabudowy	41
3.3. Wiek zabudowy	42
4. Ochrona wartości kulturowych w świetle obowiązujących przepisów	45
4.1. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego m. Radomia.....	45
4.2. Ustawa o ochronie dóbr kultury - odniesienie do przepisów o planowaniu przestrzennym - oraz polityka WKZ	47
5. Wytyczne konserwatorskie.....	47
5.1. Strefy ochrony konserwatorskiej - analiza.....	47
5.2. Analiza obiektów zabytkowych.....	52
6. Wnioski dotyczące studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz opracowań konserwatorskich.....	94
7. Kartografia miasta Radomia.....	95
8. Ikonografia miasta Radomia	145
9. Bibliografia	165

MIEJSKA PRACOWNIA URBANISTYCZNA

Opracowanie zawiera:

I. Opis.

II. Część graficzną (plansze w skali 1:5000).

- plansza nr 1 - Analiza uwarunkowań - Etapy rozwoju miasta
- plansza nr 2 - Analiza uwarunkowań - Synteza stanu istniejącego - funkcje terenu
- plansza nr 3 - Analiza uwarunkowań - Wiek zabudowy
- plansza nr 4 - Analiza uwarunkowań - Stan techniczny zabudowy
- plansza nr 5 - Analiza uwarunkowań - Wartości kulturowe
- plansza nr 6 - Analiza uwarunkowań - Archeologia
- plansza nr 7 - Wnioski - Zasięg stref ochrony konserwatorskiej - propozycja
- plansza nr 8 - Wnioski - Wytyczne konserwatorskie
- plansza nr 9 - Wnioski - Ścieżka dydaktyczna - propozycja
- 2 sztywne plansze - Kartografia Miasta Radomia
- 2 sztywne plansze - Ikonografia Miasta Radomia

ZESPÓŁ AUTORSKI

mgr inż. arch. Zbigniew Chołuj
mgr inż. arch. Irena Głuszek
mgr inż. arch. Beata Malicka-Ząbek
dr Adam Penkalla
mgr Sławomir Żółkowski
tech. Maria Ankiewicz
współpraca:
mgr inż. arch. Jolanta Kwiatkowska

1. Cel i zakres opracowania.

Celem opracowania jest:

- analiza problematyki historycznej i konserwatorskiej na terenie śródmieścia dla potrzeb miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego sporządzanych na tym obszarze oraz dla potrzeb Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Radom,
- wskazanie obszarów wymagających opracowań konserwatorskich,
- wskazanie obszarów wymagających sporządzenia w pierwszej kolejności miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego,
- wskazanie zagadnień wymagających dalszych pogłębionych studiów.

Opracowaniem objęto obszar śródmieścia o powierzchni ok.   ha, ograniczony:

- od północy Potokiem Północnym, na fragmencie ulicą Struga,
- od północnego-zachodu zachodnią granicą Starego Ogrodu, ulicą Nowospacerową, granicami posesji przy ulicach Chłodnej i Okulickiego, ulicą Garbarską,
- od południowego-zachodu granicami posesji po wschodniej stronie ulicy Podhalańskiej, ulicą Maratońską,
- od południa ulicą 1905-go Roku,
- od południowego-wschodu torami kolejowymi.

Problematyka opracowania obejmuje: stan techniczny zabudowy, układ funkcjonalny, wiek zabudowy, etapy rozwojowe miasta, stan badań archeologicznych, zbiorczą analizę uwarunkowań, wnioski.

Opracowanie ujęto w część opisową zawierającą dokumentację fotograficzną, kartograficzną i ikonograficzną oraz część graficzną obejmującą dziewięć plansz w skali 1:5000.

2. Rozwój przestrzenny miasta.

2.1. Topografia. (opr. dr A. Penkalla)

Miasto położone na Równinie Radomskiej, nad rzeką Mleczną, prawym dopływem Radomki. Rzeka przepływając przez miasto przyjmuje liczne strumienie często zamienione na kanały. Wypływa 11 kilometrów na południowy zachód od Radomia z łąk położonych między Franciszkowem a Garnem.

Równina Radomska znajduje się w całości na terenie województwa radomskiego zajmując prawie połowę jego powierzchni. Należy do Wzniesień Połuniowomazowieckich. Od północy graniczy z Doliną Białobrzeską, Równiną Kozienicką a od wschodu z Małopolskim Przełomem Wisły, zaś od południowego zachodu z Wyżyną Kielecko-Sandomierską. Tworzą ją piaski i gliny przykrywające dość płytkie podłoże zbudowane ze skał kredowych oraz wapiennych.

Radom jest ważnym węzłem komunikacyjnym. Linia kolejowa łączy miasto z Warszawą (przez Warkę), Kielcami (przez Skarżysko Kamienną), Lublinem (przez Dęblin), oraz z Tomaszowem Mazowieckim. Przez miasto przebiega droga Warszawa - Kraków i Piotrków - Lublin, oraz Warszawa - Rzeszów.

2.2. Osadnictwo wczesnośredniowieczne.

W pierwszej fazie okresu wczesnośredniowiecznego zwarte osadnictwo na ziemiach polskich nie wykracza poza ramy geograficznych form wklęsłych (doliny rzeczne, kotliny i niecki) i sytuowało się w pobliżu wód, które z jednej strony stanowiły źródło wody, z drugiej strony zaś dostarczały pożywienia w postaci ryb i ptactwa wodnego. Nie można też pominąć znaczenia cieków wodnych dla łączności i komunikacji (zwłaszcza większych rzek spławnych) oraz wód i bagien dla obronności niektórych większych osad, choć zapewne dominującą formą osadnictwa wiejskiego były osady otwarte, tzn. nieobronne.

Procesy osadnicze zachodzące na obszarze większości ziem polskich obserwować możemy również na terenie Radomia i jego okolic. Radom położony był w strefie przejściowej, leśno-polnej, gdzie dominowały gleby stosunkowo lekkie (utworzone głównie z glin zwałowych, bielica), niezbyt urodzajne, ale łatwe do uprawy. Dolina rzeki Mlecznej, głównego cieków wodnego na obszarze Radomia porośnięta była lasem rosnącym na podłożu piaskowo-żwirowym. W okresie zasiedlania doliny las został wytrzebiony i wykarczowany, a uzyskane drewno spalono na miejscu. W ten sposób na cienkiej warstwie próchnicy leśnej powstała warstwa próchnicy ornej, doskonale nadającej się pod uprawę. Stanowiła ją brunatna ziemia przemieszana z piaskiem z dużą zawartością spalenizny.

Odkryte relikty najstarszej z okresu średniowiecza osady na terenie śródmieścia datowanej na schyłek VIII lub początek IX wieku położone są w najniższym punkcie miasta, w szerokiej dolinie rzeki Mlecznej (w pobliżu ul. Piotrówka). Jest to typowy przykład osady o charakterze wiejskim opartej na gospodarce rolniczo-hodowlanej. Przemawiają za tym liczne znaleziska nasion i słomy roślin uprawnych, duża ilość kości

zwierząt domowych oraz stwierdzenie istnienia na terenie osady reliktyw specjalnych pomieszczeń związanych z hodowlą.

Na podstawie dotychczas przebadanego, niewielkiego odcinka terenu osady, trudno omawiać jej rozplanowanie.

Przypuszczać należy, że miała układ nieregularny z luźną, dość rozproszoną zabudową. Budynki były w konstrukcji zrębowej, choć w kilku wypadkach występują także ściany plecionkowe stosowane głównie w większych budynkach gospodarczych. Na uwagę zasługują również trzy chlewiki zbudowane z szerokich dranic i wzmocnione na narożach palikami wbitymi pionowo w podłoże; wymiary ich wynoszą przeciętnie około 2 x 2 m, wewnątrz wypełniała słoma i mierzwa. W pobliżu jednego z chlewików wkopany był w ziemię owalny zbiornik (65 x 80 m i do wysokości ok. 35 cm) wykonany z jednego płata kory i wypełniony do połowy żołądziami. Najprawdopodobniej był tu zmagazynowany pokarm dla trzody chlewnej.

Na terenie osady wczesnośredniowiecznej nad Mleczną odkopanej w latach 1964- 1966 - relikty różnych konstrukcji drewnianych znajdowały się na powierzchni około 4,5 ara (450 m²).

W trakcie badań archeologicznych tej osady odsłonięto również płotki plecionkowe ustawione w różnych kierunkach. Przypuszczalnie stanowiły one jakiś system zagród dla zwierząt lub grodziły niewielkie działki uprawne położone w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowy. Znalezione spore ilości ziaren roślin uprawnych (m.in. prosa, pszenicy) oraz łodyg konopi świadczą, że uprawa roślin była drugim podstawowym zajęciem obok niewątpliwie silnie rozwiniętej gospodarki hodowlanej. Przypuszczalnie w końcu IX wieku na skutek powodzi i podniesienia się wód w dolinie Mlecznej ludność przenosi się na kulminację wyżynnego cypla (dziś u zbiegu ul. Limanowskiego i ul. Przechodniej) rozdzielającego dolinę rzeki Mlecznej i jej południo-wschodniego dopływu (tzw. Potok Południowy).

Przeprowadzone tu badania wykopaliskowe odsłoniły relikty pozwalające stwierdzić, że istniała tu osada funkcjonująca od schyłku IX do 2 połowy X wieku. W wykopach badawczych odsłonięto relikty 7 ziemianek i 8 jam. Wszystkie ziemianki były orientowane i miały wymiary wynoszące około 4 x 4 m. Zagłębione były od 90 - 140 cm, przy czym w obiektach płytszych obserwowano ślady po elementach podtrzymujących zapewne konstrukcje dachów lub ścian. W sześciu ziemiankach w narożnikach pn.-wsch. znajdowały się paleniska (zazwyczaj wyłożone kamieniami) a przy nich natrafiano na zespoły naczyń

ustawionych w niewielkich zagłębieniach. W kilku wypadkach udało się ustalić dwa poziomy użytkowania ziemianek. Odslonięte jamy o różnych kształtach i wymiarach wypełnione były najczęściej intensywną ciemną warstwą i przepalonymi kamieniami, co pozwala przypuszczać, że były to paleniska zakładane na zewnątrz budynków.

Dość cienka warstwa kulturowa sugeruje, że osada ta funkcjonowała stosunkowo krótko, a brak śladów spalenizny pozwala przypuszczać, że została ona bądź opuszczona, bądź przeniesiona.

W XI wieku na miejscu tej osady założono cmentarz, który w dużym stopniu zniszczył starsze relikty. Ludność osady, podobnie jak mieszkańcy wcześniejszego osiedla w dolinie Mlecznej, trudniła się rolnictwem i hodowlą.

Wśród licznych zabytków (głównie ceramiki i przedmiotów użytkowych) wymienić należy okucia pasa typu madziarskiego datowane na IX-X wiek.

Należy podkreślić, że dotychczasowe badania nie zlokalizowały cmentarzyska związanego z tymi dwiema osadami.

Drugą fazę osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Radomiu trwającą od 2 połowy X do schyłku XII wieku, należy wiązać z procesami formowania się państwa polskiego oraz rozwojem i umacnianiem systemu feudalnego i władzy państwowej.

Wydaje się, że punktem zwrotnym była tu budowa grodu obronnego, który usytuowano na naturalnej piaszczystej wydmie w pobliżu prawego stoku doliny rzeki Mlecznej. Pierwszą fazę tego grodu datować można na 2 połowę X wieku lub najpóźniej na jego schyłek. Gród wówczas zbudowany był nieco mniejszy od obecnego grodziska "Piotrówka" (około 80 - 85 m średnicy) i otoczony został drewnianymi umocnieniami obronnymi, które zapewne wkrótce spłonęły. Na ich miejscu wzniesiono drewniano-ziemny wał przekładkowy.

Rozbudowa grodu następuje na początku XI wieku, kiedy to zniwelowano stary wał i wzniesiono nowy pierścień umocnień przesunięty na zewnątrz o ok. 8 m. Należy przypuszczać, że ten nowy wał uległ również spaleniowi i dopiero na jego miejscu powstał wał przekładkowy o szerokości około 3 metrów.

Wkrótce wzniesiono następny pierścień umocnień od strony zewnętrznej, również o konstrukcji przekładkowej a przestrzeń pomiędzy obu wałami (szerokości ok. 6 m) wypełniono gliną i ziemią z kamieniami u podstawy (wysokości ok. 8 m), którego zewnętrzne lico było niemal prostopadłe. Od strony zewnętrznej wał umocniony został łąwą szerokości około 2 m, oblicowaną kamieniami. Na koronie wału musiała istnieć jeszcze

konstrukcja drewniana. Świadczą o tym pozostałości dwóch rzędów palików na koronie wału oraz ślady spalenizny czytelne w jego rozsypisku. W odległości ok. 9 m od podnoża ławy po zewnętrznej stronie wału rozpoczynała się wypełniona wodą fosa, której brzeg umocniony był skrzyniową konstrukcją drewnianą. Fosa była nawadniana lokalnymi źródłkami, dziś zasypianymi, oraz, być może, wodą z rzeki Mleczej.

Źródła przy ul. Piotrówka u podnoża grodziska zasypane zostały dopiero w okresie międzywojennym. Na planach z XIX wieku widoczne są jeszcze stawki, będące relikdami dawnej fosi, przy czym na planie z 1815 roku widoczny jest ciek wodny, odprowadzający wodę ze źródeł przy grodzisku do rzeki Mleczej. Przemieszczenie się koryta rzeki Mleczej oraz hipsometria terenu dopuszczają możliwość zasilenia fosi wodą tej rzeki. O zabudowaniach na terenie grodu wiele nie wiemy.

Prawdopodobnie w wieku XII w obrębie grodu wzniesiony został kościół, który pod wezwaniem św. Piotra przetrwał do początku XIX wieku. Natomiast na przełomie XVIII i XIX wieku służył za kaplicę cmentarną.

Jednakże w trakcie badań archeologicznych jego reliktdów nie odnaleziono. Kilkakrotnie przeprowadzane niwelacje terenu i różnego typu prace ziemne doprowadziły do przemieszania na grodzisku układu warstw osadniczych, zatarcia jego pierwotnej formy oraz do prawie całkowitego zniszczenia ewentualnych pozostałości budownictwa wczesnośredniowiecznego.

W tej sytuacji odtworzenie dziejów naszego grodu od czasów jego powstania od wieku XIV nastęca wiele trudności. Przypuszczać należy, że w swojej pierwotnej fazie był on typową siedzibą feudała sprawującego władzę nad najbliższą okolicą.

W następnym okresie stopniowo zmienia on swój charakter stając się silnym ośrodkiem władzy administracyjnej, panującym nad zamkniętym naturalnymi granicami obszarem wokół Radomia.

Mimo braku źródeł bezpośrednich, wydaje się prawdopodobne istnienie w Radomiu kasztelanii już w XI wieku, w świetle ostatnich badań przyjmuje się hipotezę, uznającą ten ośrodek lokalnego centrum osadniczego za siedzibą władz administracyjnych Polski piastowskiej.

Za wczesną metryką kasztelanii przemawiają również osady służebne położone w okolicy Radomia, dające się odczytać w nazwach miejscowości np. Woźniki, Kowala, Trawniki, Kobylinki, Bobrowniki, czy Bartodzieje. Nad bezpieczeństwem obszaru kasztelanii czuwał system gródków i umocnień o charakterze militarno-strażniczym.

Prawdopodobnie równocześnie z budową grodu w jego sąsiedztwie rozwija się zespół osad: w dolinie rzeki Mleczej na zachód i na południe od grodu, na stosunkowo niskim terenie, oraz na wyżynnym cyplu nazywanym dziś Stare Miasto.

Badania wykopaliskowe najwięcej informacji przyniosły o zabudowie osady w Dolinie Mleczej, gdyż na tym podmokłym terenie doskonale utrwaliły się relikty drewnianych konstrukcji budynków a nawet nasiona.

Usytuowanie osady należy wiązać z naniesieniem tu przez rzekę podczas wylewów warstwy żyznej ziemi bagiennej grubości około 40 cm stwarzającej korzystne warunki do rozwoju warzywnictwa i sadownictwa. Mniej urodzajne gleby (piaszczysto - gliniaste) stanowiły areał uprawny.

Rozwijała się duża osada, której ślady rozprzestrzeniają się na obszarze około 5 -6 ha.

Gospodarka była znacznie bardziej rozwinięta niż w starszej osadzie z IX wieku. Świadczą o tym przede wszystkim znalezione narzędzia pracy (sierp, półkoski żelazne) a także fakt budowy specjalnych, dużych pomieszczeń dla zwierząt. Osada ta niewątpliwie od początku XI wieku była funkcjonalnie związana z grodem radomskim. W tym mniej więcej czasie można zauważyć początki produkcji rzemieślniczej. Ludność trudniła się m.in. wytopem żelaza. Świadczy o tym znalezienie dużej ilości żużla żelaznego w skupiskach lub luźno rozrzuconego oraz występowania znacznej ilości ceramicznych dysz. W trakcie badań archeologicznych natrafiono też na warsztat produkujący gliniane przęśliki oraz na pracownię obróbki drewna. Liczne zabytki z rogu i kości w formie półfabrykatów i gotowych wyrobów mogą stanowić przesłankę o istnieniu w osadzie pracowni produkującej te wyroby.

Niestety fragmentaryczne przebadanie osady nie pozwala na odtworzenie jej rozplanowania. Możemy jedynie stwierdzić istnienie luźnej zabudowy o charakterze mieszkalnym i gospodarczym, która na pewnym odcinku wyraźnie rozciągała się wzdłuż moszczonj drewnem drogi.

Wydaje się, że obszar zajmowany przez osadę nie był jednolicie zabudowany. Nierówności terenu, obecnie już słabo czytelne, oraz układ warstw ziemi w wykopach zdają się wskazywać na istnienie kilku większych ostrowi, na których zlokalizowane były zabudowania. Niewielkie zagłębienia między kępami wypełniły prawdopodobnie rozlewiska rzeki Mleczej, zasilanej tu gęstą siecią źródełek.

Przy budowie domów stosowano konstrukcję zrębową, ale w pierwszej fazie funkcjonowania osady występuje też konstrukcja plecionkowa.

Wśród najstarszych budynków mieszkalnych zasługuje na uwagę fragment prostokątnego budynku drewnianego z podłogą wykładaną dranicami. Od strony północnej otaczał go płotek plecionkowy. W zniszczonej części budynku znaleziono kilkanaście fragmentów przęślików glinianych w większości nie wypalonych, oraz duże skupisko gliny z której je prawdopodobnie wyrabiano. Ciekawym obiektem jest też fragment pomieszczenia gospodarczego o planie owalnym, ze ścianami wykonanymi z plecionki. Część jego wyłożona była drewnianą podłogą i oddzielona od reszty przegrodą plecionkową.

Inny typ pomieszczeń gospodarczych reprezentują dwa prostokątne doły o głębokości około 60 cm wypełnione mierzwą, nad którą wznosiła się najprawdopodobniej konstrukcja drewniana. Szczątki jej w postaci fragmentów belek zalegały bezpośrednio na warstwie mierzwy. W pobliżu jednego z pomieszczeń znajdowało się niewielkich rozmiarów palenisko kamienne. W jego najbliższym otoczeniu znaleziono duże ilości ziaren pszenicy.

Na uwagę zasługuje również prostokątny budynek mieszkalny w konstrukcji zrębowej (wym. 4,3 x 4,5 m) z paleniskiem kamiennym usytuowanym w północnym narożniku. Budynek ten pochodzi z młodszej fazy osady. Z tego okresu (wiek XIII) odkryto liczne, bardzo zniszczone obiekty w postaci fragmentów budynków drewnianych oraz rozwalisk pieców związanych z obróbką żelaza.

Najciekawszym znaleziskiem na obszarze tej osady były relikty urządzeń wodnych, związanych niewątpliwie ze starym korytem rzeki Mlecznej, były to najprawdopodobniej pozostałości młyna wodnego z 2 połowy XII wieku. Odkryto tu luźno leżące belki i pale oraz rów szerokości około 3,2 m, którego ściany na odcinku o długości ok. 4,5 m obudowane były deskami. Deski zaostrzone na końcu ułożone były ściśle obok siebie i schodziły w dół pod kątem 45°, tworząc jakby obudowę kanału.

W bezpośrednim sąsiedztwie tych konstrukcji znaleziono fragment kamienia młyńskiego oraz element drewniany, który mógł stanowić oś koła młyńskiego i horyzontalnego koła wodnego. Odkrycie to potwierdza wysuwane w literaturze przypuszczenie, że w XII wieku istniały już na terenie Polski młynki horyzontalne.

W poprzek doliny rzeki Mlecznej, na wysokości grodu, przebiegała przez osadę drewniana droga, łącząca krawędź wschodnią z zachodnią. Droga ta, szerokości 3 m, zbudowana była z pionowo wbitych w podłoże grubszych i cieńszych pali, na których leżały podłużne legary łączące poprzeczne bale. Droga jest wielowarstwowa, przy czym w górnych warstwach, których szerokość dochodzi do 3,5 m występuje mniejsza ilość grubych belek

a więcej gałęzi. Hipotetycznie można przyjąć, że została wybudowana najpóźniej w wieku XII, a końcowa faza jej użytkowania przypada na wiek XV, o czym może świadczyć znaleziona tu ostroga żelazna, którą można datować na X wiek.

Wyniki badań wykopaliskowych i elektrooporowych wykazały, że droga była wielokrotnie podwyższana i starannie reperowana. Świadczy to o jej intensywnym użytkowaniu jako, że było to jedyne miejsce umożliwiające przeprawę na drugą stronę doliny do końca XV wieku. W późniejszym czasie - prawdopodobnie po zalaniu doliny na skutek budowy młyna, funkcję tę przejmuje droga zbudowana również na grobli przekraczająca dolinę rzeki w tym miejscu, gdzie dziś dochodzi ul. Okulickiego.

Powyższe fakty pozwalają na stwierdzenie, że po przekroczeniu koryta Mlecznej droga kierowała się w kierunku grodu, przed którym zapewne rozwidła się w stronę drugiej osady (na południe od grodu) oraz dzisiejszego pl. Stare Miasto.

Później, w XIII wieku, przebiegać musiała po południowej stronie kościoła św. Wacława i dalej w kierunku południowo - wschodnim do folwarku benedyktynów sieciechowskich (Mariackie).

Śladem tej drogi jest granica, widoczna na planach z XIX w. pomiędzy ogrodem pijarskim przy ul. Limanowskiego (Starokrakowska) a posesją Bielskiego. W przedłużeniu tej granicy istnieje jeszcze do dziś ul. Mariackie, która od folwarku benedyktynów sieciechowskich biegła dalej na południe. Istnienie drogi wiodącej od kościoła św. Wacława w kierunku zachodnim było niemożliwe ze względu na zabagnioną dolinę Potoku Południowego. Strumień ten jest wyraźnie czytelny na planie miasta z końca XVIII wieku i z 1815 roku. Później strumień zostaje ujęty w kolektor.

Druga osada rozwijała się na południe od grodu (dziś łąki na południe od ul. Piotrówka). Jej relikty zostały silnie zniszczone przez zdjęcie i wywiezienie górnej warstwy ziemi uprawnej oraz głębokie orki.

Badania wykopaliskowe i powierzchniowe stwierdziły tu istnienie trzech poziomów osadniczych (od IX do schyłku XII wieku). Liczne rozorane piecowiska oraz bryły żużla żelaznego i dysze ceramiczne pozwalają na wysunięcie przypuszczenia, że osada ta miała charakter produkcyjny.

Trzecie skupienie osadnicze rozprzestrzeniło się na tzw. Starym Mieście, gdzie jednak na skutek zabudowy nastąpiło zniszczenie i przemieszczenie warstw osadniczych. Niemniej w kilku wykopach badawczych natrafiono na ślady warstw kulturowych sięgających X wieku. Badania powierzchniowe oraz obserwacje wykopów budowlanych, pozwalają

stwierdzić, że na dużym obszarze występują tu znaczne ilości ceramiki wczesnośredniowiecznej z XI-XIII w., mniej z X wieku.

Skupienie osadnicze na Starym Mieście musiało zajmować obszar objęty dziś ulicami:

od południa - ul. Piotrówka,

od zachodu - grodzisko i granice działek zachodniej pierzei ul. Floriana,

od północy - granice działek po północnej stronie placu Stare Miasto,

od wschodu - teren Technikum Energetycznego, gdzie w południowo-wschodniej części łączyło się z cmentarzyskiem przy zbiegu ul. Przechodniej i ul. Limanowskiego.

Cmentarzysko to datowane jest na wiek XI i początek a więc odpowiada drugiej fazie osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Radomiu. Zaliczyć je należy do szkieletowych cmentarzysk nieprzykościelnych, występujących w tym czasie na obszarze Małopolski.

Groby cmentarzyska radomskiego wbrew dotychczasowym twierdzeniom - miały stosunkowo bogate wyposażenie świadczące jeszcze o istnieniu pogańskich tradycji. Jedynie część pochówków wykazuje charakterystyczne skrzyżowanie rąk i brak zabytków, co można by wiązać z powstaniem w Radomiu ośrodka kultu chrześcijańskiego już w XI wieku.

Usytuowanie pochówków w terenie nie daje przesłanek do powiązania tego cmentarzyska z jakimś obiektem sakralnym. Wg przypuszczalnych obliczeń, liczba pochówków na tej nekropolii, może wskazywać, że osada radomska w XI wieku liczyła około 400 - 450 osób.

Radom był więc stosunkowo dużym zespołem osadniczym o charakterze rolniczo-produkcyjnym i administracyjnym, który zapewne już w XI wieku został włączony w sieć małopolskich ośrodków grodowych - i tak stał się siedzibą kasztelanii - podstawowej jednostki administracyjnej w organizacji grodowo-terytorialnej państwa polskiego.

Pierwsza wzmianka źródłowa o Radomiu pochodzi z bulli papieża Hadriana IV z 1155 roku, określającej położenie wsi Sławno koło Radomia - który musiał mieć już wówczas dość duże znaczenie, kiedy użyto go jako punktu orientacyjnego, jakimi były zazwyczaj grody kasztelańskie. Źródło potwierdza istnienie w Radomiu kasztelanii dopiero w XIII wieku, kiedy są wymienieni kasztelani - Marek 1233 r. i 1237 r., Janusz 1262 r. i 1264 r., Piotr 1284 r., Mściśław 1290 r.

Znaczenie Radomia ustala się również w hierarchii administracji kościelnej.

Świadczy o tym nie tylko istnienie w tym czasie dwóch kościołów, ale również ich bardzo bogate wyposażenie.

U schyłku XII wieku następuje dość zasadnicze przekształcenie struktury przestrzennej osadnictwa w Radomiu. Osady na zachód i na południe od grodu w dolinie rzeki Mlecznej przestają funkcjonować zapewne na skutek ponownego podniesienia się poziomu wód lub ich nawet spiętrzenia przy wsi Zamłynie. (być może podniesienie poziomu wód wiązać należy z likwidacją młyna horyzontalnego i stworzeniem spiętrzenia dla koła wodnego młyna, który powstał przy ulicy Okulickiego - grobla Mleczna).

W XIII wieku i 1 połowie XIV wieku całe osadnictwo koncentruje się na wyżynnym cyplu Starego Miasta, przy czym następuje zapewne i zmiana funkcji osady, która szybko nabiera cech osady targowej, będącej zaczątkiem organizmu miejskiego. Stąd, okres ten można wyodrębnić jako trzecią fazę wczesnośredniowiecznego osadnictwa w Radomiu. Jedynym istniejącym reliktem rozplanowania osady wczesnośredniowiecznej na Starym Mieście jest usytuowanie kościoła p.w. św. Wacława. Większość badaczy, opierając się na wezwaniu kościoła i na jego roli w organizacji kościelnej - wysuwa hipotezę o jego XI wiecznym pochodzeniu.

Badania architektoniczno - archeologiczne prowadzone na terenie kościoła w latach 1966-1967 nie przyniosły rezultatów, które potwierdziłyby w pełni tę hipotezę, natomiast pozwoliły ustalić, że część prezbiterialna kościoła została niewątpliwie wzniesiona przed 1300 r. a nie, jak dotychczas przypuszczano w połowie XV wieku.

Zarysowują się wyraźnie trzy etapy rozwoju wczesnośredniowiecznego miasta:

- (1) otwarta osada wiejska w dolinie rzeki Mlecznej, funkcjonująca od schyłku VIII do połowy IX wieku,
- (2) wielocłonowy zespół grodowy kasztelanii radomskiej o charakterze rolniczo - rzemieślniczym i administracyjnym, złożonym z kilku osad otwartych o zróżnicowanych zajęciach ludności, rozwijający się od X wieku,
- (3) osada protomiejska na wzniesieniu Starego Miasta sprzężona z grodem kasztelańskim, rozwijająca się intensywnie od schyłku XII wieku i przekształcająca się na przełomie XIII i XIV wieku w miasto średniowieczne, które przed 1300 r. otrzymało prawo średzkie.

Fazy rozwoju osadnictwa wczesnośredniowiecznego, są bardzo wyraźnie udokumentowane stratygrafią warstw kulturowych, zachowały się do obecnych czasów w strukturze przestrzennej Radomia, stanowiąc czytelną jednostkę morfologiczną. Duży zasięg tego osadnictwa, obejmującego w szczytowym okresie ponad 40 ha, oraz bogate znaleziska

przedmiotów i ozdób świadczą o zamożności i znaczeniu wczesnośredniowiecznego Radomia w północnej Małopolsce.

Następnym etapem w rozwoju było powstanie „Nowego Radomia” o regularnym rozplanowaniu odpowiadającym programowi miasta średniowiecznego. Wytyczenie nastąpiło między 1340 a 1360 r. Rok 1364 przyjmuje się jako datę nadania Radomiowi prawa magdeburskiego zamiast dotychczasowego średzkiego.

Miasto, położone jest na wydłużonym cyplu, tworzy owal o wymiarach około 230x430 m. Przypuszcza się, że obwarowania miejskie w postaci muru obronnego wzmocnione prawdopodobnie 27 basztami i prowadzącymi do niego trzema bramami wzniesiono jeszcze za Kazimierza Wielkiego przed 1370 r. Wraz z nimi wybudowano w tym czasie kościół farny, ratusz i zamek. Pierwsza wzmianka o obwarowaniach Radomia znana jest z dokumentu datowanego na 1388 rok.

Do miasta prowadziły trzy bramy: od zachodu Piotrkowska, gdzie zbiegały się trakty ze Śląska, Wielkopolski i Pomorza, od południa Iłżecka zwana również Krakowską, gdzie dochodziły drogi z Sandomierza przez Iłżę oraz z Krakowa przez Kielce, Bodzentyn, Wierzbicę, od wschodu Lubelska, usytuowana nietypowo jak na średniowieczne założenie - to jest ulica od niej wiodąca wychodzi ze środka pierzei wschodniej rynku, a nie wzdłuż jego pierzei. Łączyły się tu trzy trakty: z Rusi przez Chełm - Lublin, z Kozienic oraz z Tarczyna i Grójca.

Do naszych czasów z obwarowań miejskich przetrwały nieliczne relikty. Największy odcinek muru wraz z basztą zachował się do pełnej wysokości w ścianie południowego skrzydła byłego Kolegium OO. Pijarów przy ul. Wałowej wraz z odsłoniętą w latach 1966-1969 bramą Iłżecką. Pozostałe fragmenty odkryto w reliktach budynku zamkowego przy ulicy Wałowej, małe odcinki murów znajdują się w ścianach budynków przy ulicy Reja. Te nieliczne pozostałości są wynikiem prac rozbiórkowych z początku XIX wieku.

W latach 1807 - 1809 Austriacy rozebrali znaczną część murów i baszt miejskich. Tę akcję dokończono w latach 1918 - 1921 w trakcie zapoczątkowanej regulacji układu miejskiego. W wyniku prac badawczych wykonanych w latach 1966-1969 A. Gruszecki stwierdził, że mur nie przebiega wzdłuż regularnej krzywizny, lecz tworzy nieregularne załamane odcinki, zbliżone do linii prostej. W partii fundamentowej mur był poszerzony kilkunastocentymetrowymi odsadzkami zagłębionymi na około 0,95 m. Wykopano go w płytkim na około 0,43 m. wykopie o nachylonej skarpo krawędzi, a następnie teren do poziomu kazimierzowskiego został nadsypany i utwardzony. Mur wykonany z kamieni

eratycznych wznoszono z zachowaniem poziomów wyrównawczych co 0,60-0,75 m. Część kamienna sięga do 1,40 m. nad obecny poziom gruntu, wyżej wzniesiony jest z cegły wiązanej w wątku wendyjskim. Grubość muru wynosi od 2,20 do 2,50 m. Wysokość od poziomu kazimierzowskiego wynosząca około 5-6 m. została najprawdopodobniej w XV wieku powiększona do około 8 m. Na całej swej wysokości był to mur pełny, bez strzelnic w swym trzonie, zwieńczony przedpiersiami z blankami grubości 0,42 m. i całkowitej wysokości 1,84 m.

Badania archeologiczne na terenie Miasta Kazimierzowskiego były podejmowane jeszcze w kilku miejscach m.in. w: Kolegium OO. Pijarów, Kościele Farnym, Domu Gąski, Archiwum, a także w ulicach: Grodzka, Reja, Szpitalna, Wałowa, Wolność, Żytnia.

W wyniku tych prac odkryto dalsze fragmenty muru obronnego, zlokalizowano kolejne baszty miejskie, odsłonięto resztki poziomów bruku, natrafiono na relikty konstrukcji drewniano-glinianych budynków mieszkalnych.

Badania te przyczyniły się w zasadniczy sposób do poznania średniowiecznej przeszłości Radomia, jednakże dynamiczny rozwój miasta stawia przed badaczami różnych specjalności nowe wyzwania. Dynamiczny rozwój miasta łączy się ze wzrostem budownictwa mieszkaniowego, z budową lub wymianą infrastruktury komunalnej. Ta działalność wiąże się z mniejszymi lub większymi robotami ziemnymi przy zakładaniu głębokich wykopów lub rowów dla instalacji przewodowych, zachodzi przy tym niebezpieczeństwo zniszczenia śladów dawnego osadnictwa w przypadku napotkania znalezisk i obiektów archeologicznych.

Nadzorowanie wszelkich tego typu poczynań na terenie miasta jest szczególnie utrudnione choćby ze względów technicznych ale czasami jest to jedyna szansa na uratowanie dla przyszłych pokoleń unikalnych zabytków. W wyniku tych działań wzrasta materialna baza źródłowa a przez to i wiedza o średniowiecznej przeszłości naszego miasta, która przecież nie została przed nami jeszcze do końca odkryta.

2.3. Przynależności administracyjne świeckie i kościelne. (opr. dr A. Penkalla)

Przynależność administracyjna.

- Koniec VIII, poł. IX w. istnienie ośrodka radomskiego.
- Przełom X/XI w. gród obronny, siedziba kasztelanii radomskiej (XI - XIII w.), kościół p.w. św. Piotra.

- Koniec XII w. do poł. XIV w. osadnictwo na terenie Starego Radomia (lokacja ok. 1300 r. ?), gdzie na przełomie XII i XIII w. erygowano kościół p.w. św. Wacława.
- Ok. 1340 r. Kazimierz Wielki lokuje. 1360 r. przeniesienie wójtostwa ze Starego do Nowego Radomia. Nowy Radom siedzibą starostwa grodowego i ośrodek powiatu (od XIV w.) na terenie województwa sandomierskiego.
- 1613 - 1763 Radom siedzibą Koronnego Trybunału Skarbowego.
- 1795 - 1809 panowanie austriackie. Radom siedzibą cyrkułu (powiatu).
- 30 VI 1809 r. do Radomia wkroczyły wojska Księstwa Warszawskiego.
- 1809 , - 1813 Radom na terenie Księstwa Warszawskiego. Siedziba departamentu i powiatu.
- 1813 r. do Radomia wkroczyły wojska rosyjskie.
- 1816 - 1915 Radom na terenie Królestwa Polskiego. Siedziba województwa Sandomierskiego, obwodu i powiatu.
- 1837 przemianowanie województwa na gubernię, obwodu na powiat a powiatu na okrag.
- 1845 gubernia radomska i kielecka połączone w jedną gubernię radomska w Radomiu.
- 1866 dotychczasową gubernię radomska podzielono na dwie części. Utworzono gubernię radomską z siedzibą w Radomiu, który jest także siedzibą powiatu.
- 1915 - 1918 Radom pod okupacją austro-węgierską. Pozostaje na terenie tzw. general-gubernatorstwa lubelskiego i jest siedzibą okręgu. W 1918 r. okręgi przemianowano na powiaty.
- 1918 - 1939 Radom siedzibą powiatu na terenie województwa kieleckiego.
- 8 IX 1939 r. do Radomia wkroczyły wojska niemieckie. Do 25 X rządu Wermachtu.
- 26 X 1939 r. na części ziem polskich utworzono Generalną Gubernię. radom zostaje stolicą jednego z czterech dystryktów oraz siedzibą powiatu.
- 16 I 1945 r. do Radomia wkroczyły wojska radzieckie.
- 19 I 1945 r. rozpoczął urzędowanie Zarząd Miejski.
- 1 II 1945 r. pierwsze posiedzenie Miejskiej Rady Narodowej. radom siedzibą powiatu na terenie województwa kieleckiego.
- 1975 Radom stolicą województwa.

Przynależność kościelna.

- W XI w. na terenie grodziska jest kościół p.w. św. Piotra
- W 1124 roku powstaje w Radomiu archidiakoniat radomski na terenie diecezji krakowskiej.
- W 1818 roku Radom na terenie diecezji sandomierskiej jest siedzibą dekanatu.
- W 1981 roku Radom jest siedzibą diecezji sandomiersko-radomskiej.
- W 1992 roku Radom jest siedzibą diecezji radomskiej.
- Od 1765 roku w Radomiu na terenie jurydyki starościńskiej jest żydowska gmina wyznaniowa (przykahalek). Istnieje do 1951 roku z przerwą w okresie II wojny światowej.
- W 1926 roku powstaje w Radomiu parafia ewangelicko-augsburska.
- W 1837 roku powstaje w Radomiu parafia prawosławna.

2.4. Fazy rozwoju przestrzennego miasta. (opr. dr A. Penkalla)

2.4.1. Materiały źródłowe.

Nie będzie przesadą stwierdzenie, że interesujący aspekt dziejów Radomia, rozwój terytorialny, jest tematem badań i analiz historycznych od przeszło 200 lat. Bowiernie w połowie XVIII wieku X. Franciszek Siarczyński zredagował dzieje miasta i jego okolic.¹ Następnie w połowie ubiegłego wieku pisał na ten temat X. Józef Gacki, który po raz pierwszy zwrócił uwagę na ewolucję rozwoju przestrzennego miasta od grodziska, poprzez Stary i Nowy Radom.² Wymienione prace mają obecnie istotne znaczenie bowiem są niekiedy oparte na nieistniejących już źródłach archiwalnych. Hasła "Radom" w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, poza ubiegłowiecznym podsumowaniem stanu badań nad historią miasta, przynoszą szereg informacji o wyglądzie i stanie miasta na przełomie XIX i XX wieku.³ Ten ubiegłowieczny przegląd literatury historycznej, kończą monografie J. Lubońskiego⁴ i J. Wiśniewskiego.⁵

Nowy okres w badaniach nad urbanistyką i architekturą miasta ma miejsce w latach 60-tych XX wieku. Był związany z różnorodnymi kilkuletnimi studiami prowadzonymi indywidualnie przez Wojciecha Kalinowskiego, oraz przez zespół osób z nim współpracujących. Ilość publikacji powstałych w tym kręgu jest imponująca. Również opublikowane wyniki w licznych miejscach uzupełniają dotychczasową wiedzę albo podają nowe ustalenia. Stąd też wymienię jedynie te w których podsumowano wyniki.⁶ Ich popularne pod-

sumowanie zawiera praca zbiorowa "Radom. Dzieje miasta w XIX i XX w." (Warszawa 1985), której autorami interesujących zagadnień są osoby naukowo związane z W. Kalinowskim.

Mając na uwadze omawianą tu problematykę, jak również dotychczasowy stan badań, zwrócić należy uwagę na różnorakie widoki Radomia z XIX i początków XX wieku zestawione w publikacjach o charakterze katalogowym.⁷ Uzupełnia je wydrukowane w 1996 roku dwa zreprodukowane przeglądy widoków i architektury miasta z okresu spopularyzowania fotografii, również ważnego z uwagi na omawiany tu okres historyczny. Analiza ikonografii przedstawionej w cytowanych publikacjach daje pogląd na zakres przebudowy obiektów architektonicznych szczególnie kilkanaście lat po II wojnie światowej kiedy to XIX - wieczny wyraz miasta w licznych jego częściach zatracił swój pierwotny wygląd.

Różnorodne przewodniki archiwalne informują o archiwaliach będących podstawą tego opracowania.⁸ Archiwalia dotyczą przede wszystkim wydarzeń zachodzących w XIX i w początku XX wieku. Z okresu przedrozbiorowego istotnym przekazem dotyczącym wyglądu miasta są przede wszystkim lustracje Radomia z XVI - XVII wieku jako miasta królewskiego.⁹ W niektórych aspektach wiadomości z poprzednich stuleci, II połowa XIV wieku - I połowa XV wieku, zawierają wydane dokumenty.¹⁰ Również z powodu zaginięcia dokumentów dotyczących nadania prawa miejskiego i lokacji Nowego Radomia zagadnienie to było przedmiotem analizy w oparciu o inne źródła i aktualny stan badań.¹¹

Istotnym źródłem przy prezentacji problematyki rozwoju przestrzennego miasta są przekazy kartograficzne. Najstarszy znany plan miasta pochodzi z końca XVIII wieku. Jest uproszczonym przerysem planu pomiarowego wykonanego dla króla Stanisława Augusta. Przypuszcza się, że został sporządzony przez radomską Komisję Dobrego Porządku powołaną w 1787 roku.¹² Kolejnym ważnym, bowiem był podstawą projektu regulacji i przebudowy miasta po 1822 roku, był plan będący wynikiem pomiaru miasta dokonanego w lutym 1818 roku przez inżyniera województwa sandomierskiego Ignacego Ebertowskiego.¹³ Do planu komisja wojewódzka sandomierska dołączyła opis, w którym propozycję regulacji ulic uzupełniono opisem poprawy waloru estetycznego miasta.¹⁴ Plan I. Ebertowskiego pozostał podstawą przebudowy miasta w późniejszym okresie. Bowiem kolejny plan z 1839 roku, zatwierdzony w 1846 roku, nie wnosi nic nowego do poprzedniego. Jego autorem był geometra Fryderycy a został on zrealizowany w latach 1838 - 1839.¹⁵ Wymienione tu źródła i opracowania są podstawą przeglądu rozwoju przestrzen-

nego Radomia. Autor, po zapoznaniu się z cytowanymi tu pozycjami daje przegląd powyższego zagadnienia referując dotychczasowe tezy autorów, lub ustosunkowując się do nich prezentując przy tym pogląd na kierunki rozwoju przestrzennego miasta.

Przypisy

1. T. Lipiński (wyd.), Opis powiatu radomskiego przez ks. Franciszka Siarczyńskiego [...] z rękopisu wydał [...], Warszawa 1847.
2. J. Gacki, Stary Radom i jego kościoły, Pamiętnik Religijno - Moralny, 3(1855), 245 i nast.; tenże, Nowy Radom i jego fara do 1500 roku, tamże, 10(1856) 404 - 421; tenże, Radom i fara noworadomska do 1600 r., tamże, 7(1857) 5 - 30; tenże, Radom i fara noworadomska do 1700 r., tamże, t. II (1858); tenże Radom i fara noworadomska do 1800 r. włącznie, tamże, t. V (1860).
3. Zob. tom IX Słownika... Warszawa 1888, s. 392 - 409, oraz t. XV, część 2 Słownika... Warszawa 1902, s. 533. Część historyczną opracował E. Świeżawski.
4. J. Luboński, Monografia historyczna miasta Radomia, Radom 1907.
5. J. Wiśniewski, Dekanat radomski, Radom 1911, s. 190 - 317, oraz szczególnie cenny aneks Monumenta diocesis sandomiriensis. Series secunda., s. 16 - 116, w którym wydrukowano źródła.
6. W. Kalinowski. Rozbudowa Radomia w latach 1815 - 1830, (W:) Studia z historii budowy miast, Warszawa [1955], s. 141 - 180; tenże, red., Urbanistyka i architektura Radomia, Lublin 1979; tenże, red., Miasta historyczne, Warszawa 1986, s. 407 - 413.
7. M. Rumin (oprac.), Ikonografia zabytków Kielecczyny w malarstwie do 1944 r. Katalog Wystawy", Kielce 1975, s. 25, 47, 44, 68, 75, 78. J. L. Adamczyk (oprac.), Ikonografia zabytków Kielecczyny w grafice i rysunku, Kielce 1908, s. 45 - 46. J. Jaworska, Nieznane źródło do ikonografii Radomia i jego związki z kolekcjonerstwem polskim, Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie, 12 (1968) 161 - 178. Dotyczy ikonografii z 1808 roku ratusza radomskiego autorstwa Samuela Hoppena.
8. Miasta polskie. Dokumentacja archiwalna, Warszawa - Łódź 1981, s. 210. H. Kisiel (red.), Archiwum Państwowe w Radomiu. Przewodnik po zasobie archiwalnym, Warszawa 1966. Na szczególną uwagę zasługują akta zespołów Rząd Gubernialny Radomski I i II, oraz Akta miasta Radomia a w nich interesujące archiwalia z lat 1867 - 1915 dotyczące ustalenia granic terytorialnych miasta.

9. O źródle tym zob. H. Kisiel, Radom w świetle lustracji XVI - XVIII wieku, (W:) Radom. Szkice z dziejów miasta, Warszawa 1961, s. 108 - 115. Lustracje w odpisie w Archiwum Państwowym w Radomiu. Omówione również przez F. Kiryka, Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII - XVI wiek, Kielce 1994, s. 109 - 111.
10. Wyrozumska, Dokumenty miasta Radomia z lat 1355 - 1450, Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego, 4(1966).
11. B. Wyrozumska, Przywileje lokacyjne, (W:) Radom. Szkice..., s. 97 - 100. F. Kiryk, op. cit., s. 108 - 109.
12. Oryginał planu w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Zob. W. Kalinowski (red.), Urbanistyka..., s. 53, 111 - 112.
13. Plan jest w zbiorach kartograficznych Muzeum Narodowego w Krakowie, Zbiory Rycin, dz. VIII, 799, III. Był wielokrotnie reprodukowany w cytowanych tu pracach dotyczących miasta.
14. Komplet dokumentów w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, vol. 2737. Niektóre opublikowano w aneksie W. Kalinowski (red.), Urbanistyka..., s. 259 - 280. Wspomniane pismo jest z 8 VI 1818 roku.
15. Archiwum Państwowe w Radomiu, Rząd Gubernialny I, vol. 886, "Kopija s situationnago płana gubernskago goroda Radoma sostavlennago v 1839 a utverždennago v 1846 godach". W rok po otrzymaniu planu Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych udzieliła nagany Radomskiemu Rządowi Gubernialnemu za to, że niepotrzebnie sporządził plan skoro jest kopia planu I. Ebertowskiego z 1823 roku.

2.4.2. Rozwój przestrzenny

Mając na uwadze charakter opracowania dotyczącego rozwoju przestrzennego Radomia do XIX wieku, przy czym zdaniem autora stulecie to należy zamknąć rokiem 1914, problem ten omówiony będzie w trzech częściach.¹ Cezurą są daty określające to zagadnienie. W 1340 roku Kazimierz Wielki zakłada na surowym korzeniu Nowy Radom realizując program przebudowy kraju. Tym samym zrywa z dotychczasowym usytuowaniem miejscowości istniejącej tu w różnej formie co najmniej od przełomu VIII i IX wieku. Nowy Radom będzie przez sześć stuleci organizmem miejskim rozwijającym się z zasadzie w granicach murów miejskich, oraz w pobliżu jego bram na obszarze przedmieść.

Nowa sytuacja miasta w XIX i XX wieku, jako siedziby województwa a następnie guberni, spowodowała terytorialny rozwój miasta wzdłuż osi wschód - zachód a następnie jego południowej części po doprowadzeniu do niego kolei żelaznej. O znaczeniu 1822 roku świadczy to, że wówczas przystąpiono do realizacji planu regulacyjnego autorstwa Józefa Szadkowskiego opartego na planie miasta wykonanym w latach 1817 - 1818 przez Ignacego Ebertowskiego. Plan J. Szadkowskiego był przez kolejne stulecie podstawą rozwoju terytorialnego XIX - wiecznego Radomia.

Do 1340 roku.

Radom po raz pierwszy w źródłach rękopiśmiennych występuje w 1155 roku, czyli w II połowie XII wieku. Oczywiście przed tym rokiem i na tym terenie, jest szereg faktów wskazujących na istnienie ciągłości osadniczej co najmniej od czasów starszej epoki kamienia (późny paleolit). Z tego to okresu bowiem odnaleziono pierwsze ślady zorganizowanych grup ludzkich na terenie ziemi radomskiej. Różnorodne świadectwa obecności człowieka, lub zorganizowanych grup rejestrują archeolodzy na terenie obecnego Radomia i jego najbliższych okolic od wspomnianej przez wszystkie epoki dziejów ziem polskich tak w starożytności jak i w okresie zarania feudalizmu.²

Istotne miejsce w lokalizacji tych śladów stanowi rzeka Mleczna, na której, w okresie prehistorycznym, była przeprawa usytuowana w pobliżu późniejszego wczesnośredniowiecznego grodziska "Piotrówka". Odkryte relikty najstarszej osady na terenie Radomia, datowane na VIII lub początek IX wieku, znajdują się w szerokiej dolinie rzeki Mleczej, obok obecnej ulicy Piotrówka. Była to typowa osada o wiejskim charakterze z dominacją gospodarki rolniczo - hodowlanej. W końcu IX wieku wskutek warunków atmosferycznych, powódź i podniesienia się rzeki Mleczej, mieszkańcy osady przenoszą się w miejsce zbiegu dzisiejszych ulic Limanowskiego i Przechodniej. Założona tu osada funkcjonuje od schyłku IX wieku do II połowy X wieku a jej mieszkańcy zajmują się hodowlą i rolnictwem. Z czasem osada została opuszczona, lub przeniesiona, zaś w tym miejscu w XI wieku założono już chrześcijański cmentarz grzebalny który w znacznym stopniu zniszczył jej relikty.

Od II połowy X wieku do schyłku XII wieku, są to czasy formowania i umacniania monarchii wczesnopiastowskiej, ma miejsce budowa grodu obronnego obok prawego stoku doliny Mleczej. W pierwszej fazie budowę ukończono w II połowie X wieku, zaś rozbudowa ma miejsce w początku XI wieku. W XI lub XII wieku, w obrębie grodu,

wzniesiono kościół, który później otrzymał wezwanie świętego Piotra. Niewątpliwie w pierwszym okresie był tu ośrodek lokalnego centrum władz administracyjnych ówczesnego państwa. Z czasem miejscowość stała się znaczącym zespołem osadniczym o charakterze rolniczym i administracyjnym, który w XI wieku włączono w sieć małopolskich ośrodków grodowych stając się siedzibą kasztelanii będącej podstawowym ogniwem organizacji grodowo - terytorialnej Polski piastowskiej. Szacuje się, na podstawie odkrytych podczas badań archeologicznych pochówków, że w osadzie w XI wieku mieszkało około 400 - 500 osób.

We wspomnianym 1155 roku Radom po raz pierwszy pojawił się w znanym aktualnie źródle rękopiśmiennym, kiedy to wymieniono go w związku z określeniem położenia wsi Sławno, w parafii Cerekwia. Źródłem tym jest bulla Hadriana IV, papieża w latach 1154 - 1159, dotycząca darowizny dla biskupstwa wrocławskiego. Zaznaczono w niej, że dar dotyczył [...] *villa iuxta Radom que vocatur Zlauno*". Wzmiankowanie tu Radomia jako punktu orientacyjnego wskazuje na jego znaczenie. Taka rolę pełniły wówczas grody kasztelańskie pomimo, że dopiero z XIII wieku zachowały się personalia kasztelanów radomskich.³

O znaczeniu miejscowości świadczy to, że w końcu XII wieku podradomskie wsie były na uposażeniu kolegiaty sandomierskiej, zaś prawdopodobnie w 1124 roku powstaje archidiakoniat wzmiankowany w 1325 roku. Wówczas rektora kościoła pod wezwaniem świętego Piotra określano jako wicearchidiakona. Funkcje te podkreślają miejsce Radomia obok którego znajdują osady otwarte z ludnością o zróżnicowanych zajęciach. Na terenie ówczesnej diecezji krakowskiej urząd archidiakona był w Lublinie, Sandomierzu i Zawichoście. Był związany z godnością w kapitule a zakres jego obowiązków, poza kościelnymi, obejmuje władzę sądowniczą, w tym istotne w ówczesnym społeczeństwie prawo nakładania ekskomuniki i interdyktu. Ośrodki archidiakonatu znajdowały się wówczas w grodach kasztelańskich. Poza wymienionym kościołem był tu jeszcze kościół targowy i filialny benedyktynów z Sieciechowa.

Wówczas, w końcu XII wieku, ma miejsce znacząca zmiana w układzie przestrzennym. Siedziba kasztelana oraz archidiakona znajdowały się na terenie Piotrówki. W 1222 roku istniejący tu kościół pod wezwaniem świętego Piotra pełnił zapewne funkcje kaplicy zamkowej. Obok niego był usytuowany obiekt, zwany przez ks. J. Gackiego "[...] zamkiem" wzmiankowanym w 1282 roku.

W XIII i I połowie XIV wieku, poza "Piotrówką", osadnictwo koncentruje się na terenie osady "Stare Miasto" która z czasem nabierze funkcji wczesnośredniowiecznego organizmu miejskiego. O jej znaczeniu świadczy lokalizacja kościoła pod wezwaniem świętego Waclawa dziś jedynej materialnej pozostałości Starego Radomia. W wyniku badań archeologicznych przeprowadzonych w 1966 i 1967 roku można przypuszczać, że część jego prezbiterium wzniesiono przed 1300 rokiem. Przy czym niewykluczone, że kościół erygowano w 1276 roku, w końcu panowania Bolesława Wstydlwego. Być może związane to było z nadaniem prawa średzkiego w 1300 roku osadzie Stary Radom. Dokument ten zaginął w XVI wieku. Wspomniany władca prawo to nadał w tym okresie Wierzbicy (1257 r.) i Skaryszewowi (1264 r.). Rozbudowa świątyni ma miejsce około 1300 roku, za panowania Waclawa II czeskiego króla polskiego. Zapewne jest potwierdzeniem wspomnianego prawa średzkiego.⁵

Powstała na terenie Starego Miasta osada z własnym kościołem, połączona z grodem kasztelańskim, przekształcona w miasto kończy okres wczesnośredniowiecznego rozwoju Radomia. Kontynuacją rozwoju miasta będzie lokacja Nowego Radomia. Zaś Stary, z czasem utraci całkowicie swe znaczenie stając się niewielką osadą o charakterze rolniczym.

W latach 1340 - 1822.

Około 1340 roku z polecenia Kazimierza Wielkiego rozpoczęto prace nad wytyczeniem Nowego Radomia. Nowe miasto powstałe na surowym korzeniu otoczono murami z trzema bramami iłżecką, piotrkowską i ważną dla przyszłego rozwoju przestrzennego bramą lubelską. Wymienione wieże informują o drogach które z nich się zaczynały. Ponadto wybudowano kościół parafialny, siedzibę władcy, w której na codzień rezydował jego przedstawiciel, oraz ratusz ośrodek władzy i dyspozycji miejskich.⁶

Wśród powodów lokacji Nowego Radomia zwraca się uwagę na kilka przyczyn. Należy do nich dogodne położenie na skrzyżowaniu ważnych dróg handlowych. Z Ukrainy na Śląsk przez Lublin, Kazimierz, Radom, Skrzynno i Sulejów. Był to główny szlak handlowy ze wschodu na zachód. Oraz z Małopolski na Mazowsze. Przez Chęciny, Tarczek, Radom i Warkę. Jest to szlak z północy na południe. Ponadto tędy przechodziła odnoga traktu wołyńskiego Iłża, Skaryszew, Radom, Mogielnica i Rawa Mazowiecka. Szlaki te, poza wytyczeniem struktury osadnictwa okolic Radomia, także określiły układ przestrzenny miasta usytuowanego wzdłuż osi wschód - zachód. Na stan ten oddziaływały

także stosunki wodne na południu i północy Nowego Radomia ograniczające wówczas jego rozwój przestrzenny w tych kierunkach a także w zachodnim. Niewątpliwie lokując miasto miano na uwadze także wzniesienie grodu, którego właścicielem był władca, będącego najdalej wysuniętym na północ w kierunku lennego wówczas Mazowsza. Nowe miasto usytuowano na wschód od Starego Radomia na północ od południowego dopływu Mlecznej.

Wspomniany 1340 rok był zapewne datą lokacji Nowego Radomia, zaś w 1360 roku ma miejsce przeniesienie wójtostwa ze Starego do Nowego Radomia. W tychże latach zapewne wytyczono i rozmieszczono teren pod budynki mieszkalne, jak również osadzono w nowym mieście część mieszkańców. Kolejna data to 1364 rok w którym w Nowym Radomiu ma miejsce wprowadzenie w miejsce prawa średzkiego prawa magdeburskiego. Pozwala to mniemać, o czym wspomniano wyżej, że w XII wieku prawo to było w posiadaniu Starego Radomia.

O mieście założonym przez Kazimierza Wielkiego w latach 40 - 60-tych XIV wieku wiemy w sumie niewiele. Stopniowo Nowy Radom wyróżniał się od Starego. W 1409 roku zaznaczono w dokumentach że Nowy Radom to "[...] civitas et oppidum".⁷ Najstarsze źródła informujące o wyglądzie miasta, są to lustracje, pochodzą z XVI wieku. Wymieniają one prawie wszystkie współczesne ulice, co pozwala przypuszczać iż były one jeszcze w poprzednim okresie. Ponadto są informacje zamieszczone w przekazach kartograficznych z końca XVIII wieku, jak i z początków XIX wieku. Umożliwiają stwierdzenie, że rozplanowanie miasta w XIV wieku w sumie niewiele się zmieniło aż do czasów nam współczesnych.

O mieście kazimierzowskim dziś można mniemać jedynie porównując analogiczne rozplanowanie ówczesnych miast średniowiecznych. Zbudowane w czasach panowania króla mury obronne wytyczyły jego owalny zarys zgodnie z biegnącym wówczas głównym szlakiem handlowym ze wschodu na zachód. W latach 40 - 60-tych XIV wieku w Nowym Radomiu wzniesiono kościół parafialny pod wezwaniem świętego Jana. Ponadto położoną w jego pobliżu siedzibę władcy, na co dzień jego przedstawiciela, oraz ratusz usytuowany w środku rynku. wczesny układ przestrzenny miasta jest analogiczny jak XIV - wiecznych założeń miejskich. Jego zasadą było to, że główne ulice wiodące od bram miejskich zbiegały się na rynku wzdłuż jego pierzei. Zaś zabudowana przestrzeń rynku urządzeniami handlowymi narzucała kierunki komunikacji wzdłuż pierzei rynkowych.⁸

Miastu pod zabudowę mieszkańców oddano 50 łanów. Późniejsze liczne pożary, zaś głównie zmiany granic własnościowych uniemożliwiają odtworzenie pierwotnych podziałów na działki przeznaczone pod indywidualną zabudowę. Przypuszcza się, że najwcześniejsze ślady zabudowy zachowały się w domu Esterki i Gąski, gdzie podczas badań odnaleziono relikty murów późnośredniowiecznych datowanych na XV - XVI wiek.⁹

W 1409 roku pożar miasta, następnie kolejne, poza zniszczeniem zabudowy doprowadziły do destrukcji murów miejskich. Stąd w 1525 roku król przeznaczył 12 grzywien na ich reperację, ponadto fos i wałów. Terytorium miasta obejmowało poza Starym i Nowym Radomiem włączone w 1549 roku wsie Dzierzków, Gołębiów i Wola Gołębiowska. Źródła w 1504 roku informują o ulicy Grodzkiej, zaś w 1554 roku o rynku zabudowanym 39 domami. Ponadto o ulicach Tkackiej przy której były 24 domy, Dziekańskiej 15 domów, Rwańskiej 27 domów, Szewskiej 18 domów, oraz Zamkowej 9 domów. W sumie w obrębie murów miejskich było około 136 domów mieszczańskich. Ponadto 25 przy drodze do Dzierzkowa, 24 w Starym Radomiu, 26 na Zamłyniu, oraz 24 na folwarku zamkowym. Zakładając, że w jednym budynku mogły mieszkać 2 rodziny, oraz biorąc pod uwagę liczbę domów szlacheckich i duchowieństwa można sądzić, iż w granicach murów miejskich, oraz na obszarze związanym z miastem mieszkało około 350 rodzin, czyli około 2 tysiące mieszkańców. Pomimo pożaru miasta w 1557 roku, w 1564 roku było w Nowym Radomiu 116 a w 1567 roku 128 domów mieszczańskich. W XV i w XVI wieku miasto było znaczącym ośrodkiem rozwiniętego rękodzielnictwa, głównie tkactwa, również elementem stosunkowo ruchliwym było kupiectwo radomskie. Przy tym był wówczas Radom ważnym miejscem handlu tranzytowego. Z lustracji z 1564 roku dowiadujemy się iż przez cło radomskie rokrocznie przegnano ze wschodu na Śląsk około 8 tysięcy wołów.¹⁰

Nad jedno, lub dwukondygnacyjową, mieszczańską zabudową dominowała wówczas murowana gotycka fara, murowany ratusz, siedziba władcy, oraz nadbudowane blankowane mury miejskie z basztami i trzema bramami otoczone fosą które wyróżniały Radom spośród rolniczego krajobrazu okolicy. Kościół parafialny pod wezwaniem świętego Jana wzniesiono w latach 60 - 70-tych XIV wieku. Jego ówczesny wygląd nie jest znany. Można jedynie domniemywać na ten temat posługując się wnioskami z analiz analogicznych budowli kościelnych wzniesionych w czasach panowania Kazimierza Wielkiego.

W bliskim sąsiedztwie fary stał zbudowany w tymże czasie radomski zamek będący, jak można sądzić znaczącym obiektem w mieście, bowiem był odwiedzany przez panują-

cych i ich rodzinę. Nieznany pozostaje wygląd zamku w czasach króla Kazimierza Wielkiego a pierwsze jego opisy pochodzą dopiero z 1554 i 1567 roku. Przypuszcza się, że część mieszkalną stanowił co najmniej dwukondygnacyjny "dom wielki" włączony w system murów obronnych. Dziś jego relikty znajdują się w fundamentach plebanii parafii świętego Jana. Obok stała wieża. Przy domu mieszkalnym zapewne istniały również zabudowania gospodarcze. Zespół zamkowy był od ogrodzony od zabudowy miejskiej murem z wejściem na jego teren.¹¹

Nieznany jest wygląd ratusza usytuowanego w środku rynku. Najstarsze jego opisy pochodzą dopiero z końca XVIII i początków XIX wieku, zaś jego ikonografia z 1808 roku.¹²

Na tle obiektów miejskich wznoszonych w okresie lokacji miasta największą inwestycją miejską były mury miejskie powstałe wkrótce po lokacji miasta. Dokładna data ich budowy, z braku wiarygodnych źródeł, jest nieznana. Prawdopodobnie budowano je w kilku etapach z cegieł o regularnym, polskim, układzie na kamiennym posadowieniu przechodzącym w wysoki cokół. Grubość murów wynosiła około 120 - 140 cm a ich wysokość po nadbudowie do 8 metrów. Okalała je szeroka i głęboka fosa z drewnianą palisadą. Mury wieńczyło prawdopodobnie 27 baszt i były w nich trzy bramy. Rozebrano je w latach 1807 - 1821. Ich fragmenty zachowały się w domu przy ulicy Szwarlikowskiej 20, w sieni domu przy ulicy Rwańskiej 16/18, w południowej ścianie dawnego kolegium popijarskiego, oraz w podmurówce obecnej plebanii posadowionej w miejscu dawnego "domu wielkiego" zamku radomskiego.¹³

Nie jest znana zabudowa mieszczańska. Przypuszcza się, że pierwotna była w zasadzie drewniana. Murowane budynki pojawiają się prawdopodobnie dopiero w końcu XV wieku a zwłaszcza w XVI - XVII wieku. Relikty tych domów tkwią przede wszystkim w piwnicach i murach byłego kolegium pijarów. Najstarszym budynkiem mieszczańskim Nowego Radomia jest Dom Gąski (Rynek 4).¹⁴

Jak wspomniano układ przestrzenny Nowego Radomia nie uległ w zasadzie istotnym zmianom. Przebudowie uległy obiekty związane z powstaniem miasta. Przede wszystkim rozbudowano zespół zamkowy który w okresie jagiellońskim spełniał ważne funkcje reprezentacyjne jako renesansowa bogato zdobiona siedziba władcy i miejsce gdzie przyjmowano liczne w tym czasie zagraniczne poselstwa. O znaczeniu obiektu informuje jego określenie z 1502 roku "[...] curia regalis", "[...] castrum alias curia Radom".¹⁵ Również w XV i XVI wieku rozbudowano kościół parafialny pod wezwaniem

świętego Jana poprzez budowę wokół niego kilku kaplic, jak również dokonano przebudowy wnętrza świątyni. W XV wieku rozbudowano kościół pod wezwaniem świętego Wacława usytuowanego na terenie Starego Radomia. Wówczas stanowił uposażenie dziekana radomskiego. Ze znaczących prac należy je odnotować przy drewnianym kościele pod wezwaniem świętego Piotra w obrębie grodziska (Piotrówka). Wraz z powstaniem Nowego Radomia benedyktyni sieciechowscy, w pobliżu fary, wznoszą drewnianą kaplicę pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Kolejną świątynią był kościół szpitalny pod wezwaniem świętego Ducha usytuowany poza murami miejskimi, obok bramy piotrkowskiej, wzmiankowany w 1432 roku.

Jednak większe prace budowlane, rzutujące na układ przestrzenny Radomia w późniejszym okresie, mają miejsce obok bramy lubelskiej na Przedmieściu Lubelskim, zwanym również Jedlińskim. Brama, w partii fundamentów, znajduje się obecnie na osi ulicy Rwańskiej na przeciw posesji numer 16. Zapewne jeszcze w XV wieku wykształcił się tu plac przedbramia informując o znaczeniu tego węzła drogowego. Jak wspomniano w okolicy bramy zbiegały się trzy ważne szlaki. Główny prowadził z Rusi przez Lublin, przebiegając w okolicach miasta przez wsie Bartodzieje, Klonów i Małęczyn, następnie na południe od wsi Dzierzków, przez ogrody miejskie, do wspomnianej bramy. Dwa kolejne miały lokalne znaczenie. Wiodły z Kozienic, często odwiedzanej siedziby władcy w okresie jagiellońskim, przez Rajec i Jedlnię. Oraz z Tarczyna i Grójca przez Białobrzegi, Wielogórę i Firlej.

Wspomniane prace budowlane na przedmieściu lubelskim to lokalizacja w 1468 roku kościoła i klasztoru bernardynów. Budowa zespołu kościelno - klasztornego trwała w latach 1480 - 1506. Dziś jest to jeden z najlepiej zachowanych przykładów XV - wiecznej ceglanej architektury kościelnej. Jest przy tym charakterystyczne, że ten typowo miejski zakon był wówczas sytuowany obok bramy przy najbardziej uczęszczanym szlaku. Zaznaczyć przy tym należy, że lokalizacja ta wówczas miała również znaczenie militarne. Obiekt był obwiedziony wałami i miał być zbudowany na kształt twierdzy aby broniąc miasto od strony gdzie nie było tak licznych przeszkód naturalnych jak przy pozostałych bramach radomskich. Na tym też przedmieściu, tuż przed potopem, będącym w różnorodnych aspektach dziejów miasta jego cezurą, ufundowano w 1613 roku kościół i klasztor benedyktynek. Budowę rozpoczęto w 1619 roku a w 1627 zamieszkały tu zakonnice, zaś w 1629 roku konsekrowano kościół pod wezwaniem świętej Trójcy. Ponadto obok klasztoru bernardynów, w miejscu dzisiejszego zbiegu ulic Żeromskiego i Traugut-

ta, był usytuowany drewniany kościół, lub kaplica, pod wezwaniem świętego Leonarda. Jego data lokacji jest nieznana. Obok niego znajdował się cmentarz. Tak więc na tym przedmieściu na początku XVII wieku były dwa klasztory, oraz kościół. świadczy to niewątpliwie o ówczesnym znaczeniu tej części miasta.

Wydarzenia wojenne w końcu I połowy XVII wieku doprowadziły do zahamowania dynamicznego rozwoju miasta. Poprzedziła je w latach 1622 - 1623 zaraza. W 1628 roku pożar miasta niszczy jego zabudowę. Pozostało wówczas w Nowym Radomiu 28 domów mieszkalnych. W 1655 i 1656 roku stacjonują w mieście wojska szwedzkie, w rok później kozackie i węgierskie. Zgodnie z ówczesnym prawem wojennym ich pobyt przyczynił się do upadku miasta. Poza tym od 1652 do 1656 roku, z przerwami, kilkakrotny nawrót zarazy doprowadził do znacznego spadku liczby radomian. W 1660 roku lustratorzy królewscy informują, że w mieście było 37 domów i 395 mieszkańców.¹⁶

Z obiektów powstałych w okresie lokacji miasta znacznej dewastacji uległ zespół zamkowy. Tak, że przebywający tu w czasie wojny szwedzki władca, podług miejscowej tradycji, mieszkał w Domu Esterki graniczącym ze wspomnianym wcześniej Domem Gąski. Zaś polski władca w 1698 roku, podczas pobytu w Radomiu, rezyduje w klasztorze bernardynów jedynym wówczas reprezentacyjnym budynkiem miasta o czym informują ówcześni kronikarze. Ożywienie miasta ma miejsce jedynie podczas corocznych zjazdów trybunału koronnego. Kolejny pożar miasta w dniu 2 lipca 1751 roku zniszczył część zabudowy miejskiej. Zapewne jego skutkiem, w 1752 roku, było to że runęła część sklepienia nawy kościoła parafialnego pod wezwaniem świętego Jana. Funkcje zamkniętego, wskutek zniszczeń, kościoła parafialnego przejął wówczas kościół bernardynów.¹⁷

Jedynie większe wówczas inwestycje budowlane na terenie miasta, mające swe odbicie także w układzie przestrzennym, są związane z inwestorem kościelnym. W 1682 roku przybyli do Radomia pijarzy, ale dopiero w latach 1737 - 1756 przeprowadzono budowę kościoła, klasztoru i kolegium w południowej pierzei rynku, na działce graniczącej z murem miejskim obok bramy iłżeckiej. Ponadto na przedmieściu jedlińskim, w latach 1678 - 1733, z kilkuletnimi przerwami, trwała odbudowa kościoła i klasztoru benedyktynek według projektu Tylmana z Gameren. W 1784 roku benedyktyni sieciechowscy w miejscu drewnianego kościoła pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny zbudowali kościół murowany. Wówczas, w 1787 roku, rozebrano kościół szpitalny pod wezwaniem świętego Ducha, zaś w 1791 roku budynek szpitala. Także w 1789 roku rozebrano kościół pod wezwaniem świętego Leonarda na przedmieściu jedlińskim.¹⁸

W mieście, w 1765 roku, było 135 domów mieszczańskich i mieszkało mniej niż 1500 mieszkańców. Stanu upadku miasta nie była w stanie poprawić powołana 27 listopada 1787 roku reskrytem królewskim Komisja Dobrego Porządku mająca na celu uzdrowienie sytuacji miast królewskich. Z jej inicjatywy dokonano jedynie do końca Rzeczypospolitej przebudowę zamku, oraz wykonano plan miasta.¹⁹

Z większych zmian w zasiedleniu miasta należy odnotować ulokowanie na gruncie jurydyki starościńskiej, na południe od bramy iłżeckiej na wprost zespołu zamkowego, dzielnicy żydowskiej. Uzyskany w 1724 roku przez Radom przywilej *de non tolerandis judaeis* uniemożliwił im bowiem zamieszkiwanie do 1862 roku na terenie miasta. W 1773 roku odnotowano na obszarze jurydyki ulicę Żydowską. W 1787 roku na terenie parafii radomskiej mieszkało 91 Żydów. Stworzy to z czasem w układzie przestrzennym tej części miasta nowy element urbanistyczny.

Większość gruntów miejskich, ponad połowa, należała wówczas do duchowieństwa świeckiego i zakonnego.²⁰ Wzdłuż traktu krakowskiego, za bramą piotrkowską, były grunty parafii, pijarów i cystersów z Wąchocka. Wraz z sekularyzacją zakonów stworzy to właściwe warunki dla rozwoju miasta. Kolejnym właścicielem gruntów, ponad 26 % terenu, byli mieszczańscy radomscy, oraz miasto (około 9 %). Poza tym państwo i cechy (w sumie 4 %). W końcu XVIII wieku według relacji x. F. Siarczyńskiego "[...] mury się jeszcze jakiegokolwiek zachowały, ale bliskie coraz większej zmiany, fosów zaś miejsce tylko widzieć można."²¹ Istniały wówczas bramy. Domy mieszkalne, prócz kilku muryowanych w rynku, były drewniane a budynki miejskie i kościelne wymagały remontu.

Pełnił wówczas Radom rolę głównie handlowego miasta tranzytowego. Główny szlak, według mapy województwa sandomierskiego z 1788 roku, prowadził przez Wisłę w Puławach do Janowca, Zwolenia, Radomia, Wolanowa, Skrzynna, Gielniowa, Opoczna i Sulejowa. Jeździli nim kupcy ze Śląska udający się do Lublina i dalej na wschód. Był to znany szlak wołowy. W ciągu trzech kwartałów 1764 roku zwoleńska komora celna odnotowała na tym szlaku 100 kupców i 5600 wołów. Drugim był z Ryczywołu, Kozienic przez Jedlnię do Radomia. To szlak pocztowy ze stacjami w Ryczywole, Kozienicach i w Radomiu. W Kozienicach łączył się z pocztowym szlakiem Warszawa - Kraków i Warszawa - Lublin. Wymienione szlaki zbiegały się obok bramy lubelskiej.²²

W wyniku trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej województwo sandomierskie, na jego terenie był Radom, znalazł się w zaborze austriackim. Miasto stało się najpierw stolicą powiatu (cyркулу), zaś od 1807 roku siedzibą departamentu. Prace porządkowe

w tym okresie dotyczyły burzenia starych domów i fortyfikacji miejskich. W 1807 roku rozebrano bramę lubelską, wkrótce pozostałe bramy. Uzyskany materiał zużyto na budowę dróg. Są pośrednie wzmianki, z 1862 roku, o bliżej nieznanymi projektach przebudowy układu przestrzennego miasta i jego okolicy. W administrowaniu austriackim miasto pozostaje do 1809 roku w którym wkroczyło do Radomia wojsko polskie. Z większych przedsięwzięć ma miejsce założenie w 1813 roku, przy drodze starokrakowskiej, cmentarza grzebalnego dla ludności chrześcijańskiej. Także trwające w latach 1816 - 1818 prace nad osuszeniem południowej części miasta, oraz wybrukowanie wjazdu od strony Warszawy, Lublina i Skaryszewa. Stacjonujące w mieście wojsko otrzymuje, przy trakcie warszawskim, plac do ćwiczeń należący uprzednio do szpitala. Usytuowanie w północnej części miasta, obok traktu warszawskiego, wojska spowoduje w przyszłości zahamowanie rozwoju przestrzennego Radomia w tym kierunku.

Po 1822 roku.

Istotne znaczenie Przedmieścia Lubelskiego, nazwę utrzymano pomimo rozebrania w 1807 roku bramy lubelskiej, dla rozwoju miasta, jak i jego komunikacji w kierunku wschodnim, południowym i północnym pozostaje nadal w omawianym okresie. Jest największym przedmieściem miejskim, przy tym istotnym dla rozwoju urbanistycznego miasta tak w I połowie XIX wieku, jak i w późniejszym okresie. Wówczas też w tym miejscu, obok wspomnianych szlaków lubelskiego i kozienickiego, kończy się szlak sandomierski biegnący przez Iłżę.

Rozwój liczebny i gospodarczy Radomia w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, jego nowa ranga administracyjna, spowodowały konieczność uporządkowania urbanistyki.

W latach 1817 - 1818 Ignacy Ebertowski wykonuje mapę miasta będącą podstawą planu regulacyjnego Józefa Szadkowskiego zatwierdzonego do realizacji w maju 1822 roku. Plan ten nie stracił na swym znaczeniu przez następne 100 lat będąc podstawą rozwoju terytorialnego Radomia.²³

Zakładał rozbudowę Przedmieścia Lubelskiego, poprzez założenie reprezentacyjnej dzielnicy Radomia, wzdłuż ówczesnej ulicy Lubelskiej, dziś Żeromskiego, był to dawny szlak lubelski. Na jego końcu, na gruntach wsi Dzierzków, zlokalizowano siedzibę władz wojewódzkich. Jest to nowa oś wokół której lokowano budynki na działkach nawiązują-

cych do granic pierwotnych pól i ogrodów. Również sieć ulic częściowo odpowiadała istniejącej sieci drożnej.

W związku z uwagami do drugiej wersji wspomnianego projektu regulacji i przebudowy miasta Radomia, z 26 VII 1821 roku, sugerowano rozszerzenia i zabudowanie z drugiej strony ulicy Środkowej (dziś Witolda, wcześniej Spornej). Wytyczenie ulicy Nowej, mającej łączyć ulicę Witolda z ulicą Struga. Ponadto wyprostowanie ulicy Zatylniej (obecnie ulica Wąska od ul. Witolda do ulicy Struga). Postulowano również poszerzenie i wyprostowanie ulicy Górki. Była to ulica zwana również Górki Lubelskie, która biegła od dzisiejszej ulicy Witolda (w miejscu Kilińskiego), schodząc się z ulicą Lubelską (dziś Żeromskiego) w pobliżu obecnej ulicy Niedziałkowskiego (wówczas Piaski). Projekt przewidywał jej wyprostowanie i przebieg trasą ulic Jana Kilińskiego (wówczas Górki, Górki Lubelskie) i Marii Curie-Skłodowskiej (wówczas Trawna). Sugerowano również zaprojektowanie ulic "...w czasie gdy miasto rozszerzać się będzie, mogące upiększać miasto" chodziło o dzisiejszy Plac Konstytucji zabudowany dopiero w 1874 roku w związku z budową cerkwi. Uznano również potrzebę wystawienia koszar dla jednego pułku piechoty, co uchroni mieszkańców miasta i okolicznych wsi "[...] od dotkliwego ciężaru kwaterunkowego", obok traktu białobrzeskiego. Trakt ten, nazwany ulicą Warszawsko-Białobrzeską, znajdował się pomiędzy placem ćwiczeń wojskowych a stajniami artyleryjskimi.²⁴

Na układzie przestrzennym zaznaczył się wspomniany nowy trakt, będący także pocztowym, z Warszawy do Krakowa. Dawny biegł z Kozienic. Po prawej stronie traktu, przy wjeździe do miasta, wzniesiono stajnie wojskowe, po lewej był plac ćwiczeń. wcześniejsza lokalizacja obiektów wojskowych odbiła się na rozwoju przestrzennym tej części miasta na okres co najmniej wieku. Egzystuje nadal, wówczas już o mniejszym znaczeniu trakt kozienicki, który łączył się z warszawskim na placu przed wybudowaną, w latach 1850 - 1852, resursą. Wówczas to szlak warszawski zaczyna odgrywać ważną rolę. Wzniesiona resursa w pobliżu istniejącej już poczty "[...] mogła być korzystnie użyta dla pasażerów, którzy przejeżdżając pocztą, szukać muszą schronienia, wypoczynku, lub pożywienia w oberżach lub odleglejszych ulicach miasta [...]".²⁵ Cytując fragment motywujący sens lokalizacji w tym miejscu tego budynku, pochodzący z okresu jego budowy, chcę zwrócić uwagę na rolę szlaku warszawsko - krakowskiego w rozwoju tej części miasta. Według sporządzonego w 1839 roku, zatwierdzonego w 1846 roku, planu regulacji miasta włączono teren gmachu Urzędu Wojewódzkiego w granice miasta. Na granicy

miasta, obok urzędu, wzniesiono roгатkę lubelską, dziś po przebudowaniu w latach 1922 - 1926 na łaźnię użytkowaną jako klub kultury. Powiększono również tereny wojskowe na północny wschód od dawnego placu ćwiczeń, gdzie powstał wielki kompleks koszar składający się z 10 budynków umieszczonych w pięcioboku. O granicy miasta w tym miejscu informuje wzniesiona w 1834 roku roгатka warszawska.

W połowie XIX wieku, na północ od ulicy Lubelskiej, zabudowano teren Górek Lubelskich (ulica Kilińskiego) i ulicę Warszawską (ul. Malczewskiego) aż do koszar. Ponadto rozpoczęto zabudowę nowoutworzonej ulicy Spacerowej (dziś Reja) na północnym odcinku fosy.²⁶ Przy tej ulicy był, zamieniony w 1802 roku na magazyn a w 1818 roku na teatr, kościół benedyktynów sieciechowskich pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Od 1830 roku po przebudowie stał się własnością parafii ewangelicko - augsburskiej. Stoi on na pozostałościach dawnej baszty miejskiej. Rozwój miasta w kierunku północnym zahamowano w 1879 roku w związku z przekazaniem wojsku terenów probostwa radomskiego pod budowę koszar i poligonu. Ograniczyło to rozwój miasta na 80 lat w kierunku północnym. Fakt powstania kościoła ewangelickiego w 1830 roku, następnie urządzenie w latach 1837 - 1887 cerkwi w kościele pod wezwaniem świętej Trójcy (dawny benedyktynek), oraz wybudowanie w 1844 roku bóżnicy na Podwalu Żydowskim, dziś nieistniejącej, wskazuje na zróżnicowanie wyznaniowe mieszkańców Radomia w I połowie XIX wieku. Wymienione wyznania założyły wówczas poza granicami miasta swe cmentarze wyznaniowe.

W tymże okresie zaprojektowano i zrealizowano dwa nowe elementy układu przestrzennego miasta. Po 1820 roku za rozebranymi fosami i murami, obok bramy piotrkowskiej, założono Stary Ogród o układzie promienistym z sadzawką w środku. Ponadto w 1867 roku założono, obok gmachu urzędu wojewódzkiego i roгатki lubelskiej, Nowy Ogród w stylu angielskim. Posadzono w nim wówczas wiele unikatowych drzew i roślin.

W latach 1858 - 1861 regulacja podradomskich wsi Dzierzków, Gołębiów i Wola Gołębiowska przyczynia się do uporządkowania nowych terenów pod zabudowę wschodniej części miasta. Wytyczono nowe wówczas ulice Piaski (później Bronisława Pieradzkiego, dziś Mieczysława Niedziałkowskiego), wieżę (dziś Kazimierza Kelles-Krauza), oraz Trawną (dziś Marii Curie-Skłodowskiej).²⁷

W tymże okresie, na południe od Rajtszuli (później Plac Jagielloński i Plac Zwycięstwa), nawiązując do planu regulacyjnego z 1822 roku, w związku z obowiązkową budową cerkwi w każdym mieście gubernialnym na pryncypialnym placu, opracowano w 1874

roku projekt zagospodarowania dzisiejszego Placu Konstytucji 3 - go Maja. Pierwotnie miał być kwadratowy i zlokalizowany przy skrzyżowaniu ulicy Szerokiej (później i aktualnie Józefa Piłsudskiego, przejściowo Marcelego Nowotki) i Michałowskiej (dziś Henryka Sienkiewicza). Od strony północnej, gdzie był front cerkwi, plac był otwarty w stronę ulicy Żeromskiego. W pierzei południowej, na osi elewacji tylnej cerkwi, wytyczono ulicę Szeroką. Była to jedna z głównych ulic od strony dworca kolejowego zabudowana w II połowie XIX wieku.²⁸

Rozwój miasta w II połowie XIX wieku i na początku XX wieku był spowodowany szeregiem przyczyn. Miasto od 1844 roku jest stolicą guberni i powiatu, ponadto ośrodkiem przemysłu na którego rozwój w istotny sposób wpłynęło uruchomienie w 1885 roku kolei żelaznej Dęblin - Dąbrowa Górnicza i Koluszki - Bodzechów. Połączyła ona Radom z uprzemysłowionymi ośrodkami nad Kamienną, jak i z systemem kolei w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim. Jakie ówczesne znaczenie kolei było dla rozwoju miasta świadczy jego rozbudowa w kierunku południowym, w stronę dworca kolejowego. W 1902 roku odnotowano, że "Przeniesienie biur zarządu drogi żelaznej dąbrowieckiej do Warszawy oddziało niekorzystnie na wzrost miasta."²⁹ Swój znaczący udział w jego rozwoju miała również budowa w 1901 roku elektrowni miejskiej, jednej z pierwszych w Cesarstwie Rosyjskim, której energia służyć miała nie tylko ludności, ale nowo powstałym zakładom przemysłowym. Budynek elektrowni był przy ulicy Długiej (obecnie Romualda Traugutta).

Wskutek zmian o charakterze kapitalistycznym znacznie wzrosła liczba mieszkańców Radomia. O ile w 1827 roku mieszkało w mieście 4 302 osoby, w 1865 roku było 13 479 osób. W 1887 roku 13 383 mieszkańców stałych, 3 277 nie stałych, 3 260 wojskowych i czasowo mieszkających. Ogółem 19 920 osób. Wśród nich 6 214 Żydów. Po 1862 roku mogli oni już mieszkać poza obszarem jurydyki starościńskiej na terenie całego miasta. Zaś w 1897 roku mieszkało w mieście 26 906 osób. Natomiast w 1914 roku 55 107 osób. Dane te obejmują ludność stałą i niestałą. Pomiędzy 1865 a 1914 rokiem, czyli w przeciągu wieku, ludność miasta wzrosła z 4,3 tysięcy do 55,1 tysięcy.³⁰

Sądzę, że ówczesny rozwój terytorialny miasta ilustruje fragment z 1888 roku informujący, że "Miasto rozciąga się w kierunku od północno - zachodu ku południowo - wschodu wzdłuż traktu lubelskiego, stąd ulica Lubelska (dziś Stefana Żeromskiego, A.P.) jest główną arterią miasta. Na końcu południowo - wschodnim mieści się stacja drogi żelaznej wraz z budowlami mieszczącymi biura i warsztaty kolejowe. Część ulicy Lubel-

skiej, w pobliżu stacji, zabudowała się dziś dwupiętrowymi kamienicami i stanowi najwięcej ożywioną dzielnicę miasta."³¹

O znaczeniu rozwoju miasta, poza tym że był centrum administracji i stacją kolei żelaznej, zdecydował w znaczącym stopniu rozwijający się przemysł. Już w latach 40 - tych XIX wieku W. Schnierstein zakupując tereny na Zamłyniu, nad rzeką Mleczną, pod budowę garbarni zapoczątkował przemysł garbarski w mieście. Garbarstwo będzie w II połowie XIX wieku i na początku XX wieku istotnym w charakterystyce gospodarki miejskiej. W 1910 roku były w mieście 23 garbarnie dające wartość produkcji ponad 3,8 mln rubli.³²

Także pozostali przemysłowcy radomscy zakupują ziemię na terenie Starego Radomia (T. Karsch), oraz obszar przylegający do linii kolejowej na obszarze Glinic (J. Landau) pod budowę zakładów przemysłowych. Poza garbarniami, powstają zakłady przemysłu spożywczego (młynarstwo, piwowarstwo), mineralnego (cegielnie, zakłady ceramiczne), oraz odlewnie. Są one głównie na granicy ówczesnego miasta, w pobliżu linii kolejowej, powodując budowę nowych zespołów miejskich w Firleju, Michałowie, Borkach, Żakowicach i Młodzianowie. W końcu XIX wieku liczba pracujących w zakładach przemysłowych osiągnęła liczbę około 1200 osób. Ponadto część ludności utrzymywała się z handlu, rzemiosła i rolnictwa.

Kilkakrotnie wspomniano, że rozwój przestrzenny miasta ma miejsce ogólnie w kierunku południowym. Lokalizacja w I połowie XIX wieku wojska przy trakcie warszawskim, ponadto przekazanie mu w 1879 roku terenów w okolicy Potoku Północnego pod budowę koszar i placu ćwiczeń zahamowały rozwój terytorialny miasta w tym kierunku do końca omawianego okresu.

W związku z otwarciem linii kolejowej włączono w 1892 roku w obszar miasta wsie Dzierzków, Glinice i Górki Lubelskie. W końcu lat 90 - tych XIX wieku opracowano projekt zwartej zabudowy na terenie dawnego folwarku Mariackie i Dzierzkowa, pomiędzy ulicami Wysoką a Szklaną. Z zaprojektowanych wówczas ulic zrealizowano jedynie biegnące w kierunku północ - południe. Są to ulice dzisiejsza Zbrowskiego i Szklana. Na obszarze Dzierzkowa planowano przedłużenie ulicy Świeżej (dziś Kazimierza Kelles - Krauza) i Trawnej (dziś Marii Curie - Skłodowskiej) do projektowanej ulicy Szklanej. Również zaprojektowano, ale nie zrealizowano ulicę obok Potoku Północnego. Pod koniec XIX wieku powstaje w mieście nowy plac targowy zwany Rajtżulą (następnie Placem Zwycięstwa i Placem Jagiellońskim) z wybudowaną wówczas istniejącą halą targo-

wą. Nie zrealizowano wówczas żadnej z planowanych ulic biegnących ze wschodu na zachód. Również planowanego przedłużenia ulicy Górki Lubelskie (dziś Jana Kilińskiego) do ulicy Trawnej (dziś Marii Curie-Skłodowskiej). Nie zrealizowano również projektu zabudowy wzdłuż Potoku Południowego (dziś ulica Planty) na obszarze folwarku Mariackie. Jedynie udało się wówczas realizacja projektu regulacji folwarku Glinice rozbudowanego wzdłuż prawidłowej siatki ulic.³³

W zasadzie większość zabytkowych dziś obiektów architektonicznych miasta powstała, lub została przebudowana w omawianym okresie. Będą one wymienione w innych częściach opracowania. Tu zwrócę uwagę jedynie na niektóre najbardziej charakterystyczne. W latach 1825 - 1827 wzniesiono na skraju ówczesnego miasta monumentalny budynek urzędu wojewódzkiego, następnie guberni, według projektu Antoniego Corazziego. W 1848 roku ukończono budowę ratusza miejskiego na Starym Mieście według projektu Henryka Marconiego. Wybudowano w 1852 roku budynek Resursy Obywatelskiej, projekt Ludwika Radziszewskiego, przy ówczesnej drodze warszawskiej. Zaś w 1860 roku, podług projektu wspomnianego architekta, okazały budynek Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (dziś Żeromskiego 35). W latach 20 - 50-tych XIX wieku zabudowano ulicę Lubelską na ogół dwu i trzykondygnacyjnymi budynkami mieszkalnymi.

Natomiast w latach 80 - tych ma miejsce gwałtowna zabudowa ulic położonych w kierunku "drogi żelaznej". Prasa w 1890 roku informuje, że "[...] z gorączkowym pośpiechem [...] od 1884 roku pobudowano przeszło 70 okazałych gmachów i kamienic".³⁴ Wówczas, w 1897 roku, na ulicy Szerokiej (dziś Józefa Piłsudskiego) wzniesiono gmach Kasy Przemysłowców Radomskich, oraz w 1894 roku budynek sądowy. W latach 1896 - 1903 ma miejsce budowa budynku Towarzystwa Dobroczynności przy ulicy Świeżej (dziś Kazimierza Kelles-Krauza), oraz budynku miejskiej szkoły rzemiosł wzniesionego w 1902 roku przy ulicy Wysokiej (dziś 25 Czerwca). Wtedy też zaistniał, jako ówczesna dominanta miasta, kościół pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny zaprojektowany w 1896 roku przez Józefa Dziekońskiego. On również, w latach 1908 - 1909, wykonał gruntowną restaurację kościoła pod wezwaniem świętego Jana który otrzymał zachowaną do dziś bryłę. Tuż przed wojną, w latach 1911 - 1912, wykonano restaurację kościoła i klasztoru bernardynów pod nadzorem Stefana Szyllera po której obiekt otrzymał aktualny wygląd. W końcu omawianego okresu wzniesiono odmienny od dotychczasowych obiekt, atrakcyjny pod względem formy i treści. Jest to rodzinny dom mieszkalny przy ulicy Michałowskiej (dziś Sienkiewicza) zbudowany dla Glogierów. Oceniając walor es-

tetyczny wznoszonych budynków w owym okresie współczesny historyk architektury uważał, że "Niewielkie i słabe środowisko architektoniczne Radomia nie wydało ciekawych indywidualności, toteż budownictwo drugiej połowy XIX wieku, a zwłaszcza ostatniej jego ćwierci, dość szablonowo naśladuje wzory wielkomiejskie. Bardziej interesujące budowle Radomia tego okresu są dziełem architektów z zewnątrz, najczęściej warszawskich jak H. Marconi czy J. Dziekoński".³⁵ Przyznając trafność temu spostrzeżeniu warto dodać, że ówcześni inwestorzy jednak zatrudnili najwybitniejszych ówczesnych architektów, co wystawia im jakże pozytywne świadectwo.

Wytyczony przed wybuchem I wojny światowej układ przestrzenny XIX - wiecznego Radomia przetrwał do II wojny światowej. Po wojnie, z uwagi na rozwój miasta w kierunku północnym planowano przesunięcie tamże centrum usługowego i społecznego. Tym nowym centralnym punktem Radomia miał zostać Plac Zwycięstwa (była Rajtszula, później i obecnie Plac Jagielloński), na którym w 1952 roku wzniesiono monumentalny w skali miasta pomnik. Wytworzony plac miał być publicznym miejscem zebrań. Projektu jednak nie zrealizowano a plac zadrzewiono. Ponieważ nie udało się stworzyć nowego centrum miasta XIX - wieczna ulica Żeromskiego, z uwagi na swą poważną rolę w spełnianiu usług o charakterze ogólnomiejskim, pozostała i jest nadal, jak to planowano na początku nowożytnych dziejów miasta, głównym od 170 lat centrum handlowym, kulturalnym i administracyjnym miasta Radomia.

Przypisy

1. W podanym roku rozpoczęła się I wojna światowa po której zakończeniu Polska otrzymała wolność. Wkrótce, w 1916 roku, przyłączono do Radomia Kaptur, Obozisko, Dzierzków, Oświęcim, Glinice, Weronów, Prędocinek, Ustronie, Mariackie, Żakowice, Młodzianów, Zamłynie, Czerwonka, oraz teren stacji kolejowej. W rezultacie tak znacznej zmiany terytorialnej miasta jego ludność wzrosła o 10 432 osoby.
2. E. Kierzkowska - Kalinowska, Osadnictwo na obszarze ziemi radomskiej (...), s. 9 - 20, oraz Rozwój osadnictwa wczesnośredniowiecznego na terenie Radomia, s. 21 - 44, (W:) Urbanistyka i architektura pod redakcją W. Kalinowskiego, Lublin 1979 [dalej cyt. Urbanistyka...], s. 9 - 10 podstawowa literatura.
3. B. Wyrozumska, Radom w bulli 1155 roku, (W:) Radom. Szkice z dziejów miasta (dalej cyt. Radom ...), Warszawa 1961, s. 83 i nast. Bullę wydał K. Maleczyński, Co-

- dex diplomaticus et epistolaris Silesiae, Wrocław 1951, s. 95. Z. Wojciechowski, Ze studiów nad organizacją państwa Polskiego za Piastów, Lwów 1924, s. 75.
4. J. Gacki, Stary Radom i jego kościoły, Pamiętnik Religijno - Moralny, 3(1855), s. 244 - 246.
  5. E. Kierzkowska - Kalinowska, Rozwój osadnictwa..., Urbanistyka..., s. 37 - 43.
  6. F. Kiryk, Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII - XVI wiek, Kielce 1994, s. 109.
  7. Radom, (W:) Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1888, t. IX, s. 397.
  8. F. Kiryk, op. cit., s. 109.
  9. W. Kalinowski, Rozwój przestrzenny. Lokacja Nowego Radomia na tle rozwoju osadnictwa regionu, (W:) Urbanistyka..., s. 52 - 57 (układ miasta średniowiecznego). F. Kiryk, ibidem.
  10. H. Kisiel, Radom w świetle lustracji XVI - XVIII wieku, (W:) Radom..., s. 108 - 115. F. Kiryk, op. cit., s. 110.
  11. A. Penkalla, Zespół zamkowy w Radomiu, Radom 1987, s. 1 - 2. Tenże, Zespół zamkowy w Radomiu. Vol. 1. Dzieje obiektu. Vol. 2. Serwis fotograficzny, mps w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Radomiu.
  12. R. Brykowski, Architektura, (W:) Urbanistyka..., s. 76 - 78. J. Jaworska, Nieznane źródło do ikonografii Radomia i jego związki z kolekcjonerstwem polskim, Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie, 12 (1968) s. 161 - 178.
  13. R. Brykowski, op. cit., s. 78 - 81.
  14. Ibidem, s. 95 - 96.
  15. F. Kiryk, op. cit., s. 110.
  16. R. Brykowski, op. cit., s. 98 - 99.
  17. A. Penkalla, op. cit., s. 2 - 3. Szymon Starowolski w opisie z tego okresu informuje "[...] Radom ziemi swojej stolica, murem otoczony, posiada między innymi piękny kościół minorytów". Cyt. za S. Starowolski, Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego z języka łacińskiego przełożył wstępem i komentarzem opatrzył Antoni Piskadło, Kraków 1976, s. 80 - 81.
  18. R. Brykowski, op. cit., s. 99 - 104.
  19. W. Kalinowski, Regulacja i rozwój przestrzenny. Stan miasta u schyłku XVIII wieku, (W:) Urbanistyka..., s. 111 - 112.

20. Informacje na podstawie danych z 1821 roku. Od końca XVIII wieku nie uległy one zmianie. Zob. *ibidem*.
21. T. Lipiński (wyd.), *Opis powiatu radomskiego przez ks. Franciszka Siarczyńskiego...*, z rękopisu wydał..., Warszawa 1847.
22. L. Stępkowski, *Z badań nad siecią dróg województwa sandomierskiego w II połowie XVIII w.*, *Studia Kieleckie*, 1 (1987) 45 - 67.
23. W. Kalinowski, *Przebudowa miasta w pierwszej połowie XIX wieku*, (W:) *Urbanistyka...*, s. 115 - 116. Plan z 1818 r. zachował się w Zbiorach Czartoryskich w Muzeum Narodowym w Krakowie, Zb. ryc. dz. VIII, 799. Był wielokrotnie reprodukowany w cytowanych tu publikacjach.
24. Sprawa ta była tematem analizy zaprezentowanej w drugiej wersji projektu regulacji i przebudowy miasta Radomia w wystąpieniu Prezesa Komisji Województwa Sandomierskiego. Zob. *Aneks*, (W:) *Urbanistyka...*, s. 264 - 279.
25. W. Kalinowski, *ibidem*, s. 130 - 146, 165 - 166, (W:) *Urbanistyka...* Cytowany fragment w Archiwum Państwowe w Radomiu, Rząd Gubernialny I, vol. 906, k. 73.
26. W. Kalinowski, *ibidem*, s. 125 - 139.
27. S. Witkowski. *Rozwój przestrzenny...*, (W:) *Urbanistyka...*, s. 155 - 157.
28. *Przebudowa placu na którym wzniesiono cerkiew*, zob. Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór kartograficzny, vol. 610.
29. *Radom*, (W:) *Słownik geograficzny...*, Warszawa 1902, t. XV, cz. 2, s. 533.
30. *Dane statystyczne: B. Wasutyński, Ludność żydowska w Polsce XIX i XX wiek. Studium statystyczne*, Warszawa 1930, s. 32. *Radom. Dzieje miasta w XIX i XX w.*, Warszawa 1985, s. 113 (tabela 8).
31. *Radom*, (W:) *Słownik geograficzny...*, t. IX, s. 392 - 393.
32. *Radom. Dzieje miasta...*, *op. cit.*, s. 128 (tabela 11).
33. S. Witkowski, *op. cit.*, s. 155 - 166, tenże i I. Popławska, *Radom w okresie 1865 - 1918*, (W:) *Radom. Dzieje miasta...*, *op. cit.*, s. 118 - 124.
34. *O miastach i mieszczaństwie w Królestwie Polskim w 1887 r.*, *Przegląd Techniczny*, 1887 r., s. 270. O zabudowie tej części miasta wówczas pisano "[...] W Radomiu w okolicach stacji lub przy drodze wiodącej z miasta do stacji wzniesiono kilkanaście nowych budowli nie wyróżniających się ani ozdobnością frontu, ani praktycznością układu" (Z. Kiślański, *Ruch budowlany w Królestwie Polskim w 1887 r.*, *Przegląd Techniczny*, 1887, s. 270).

35. J. Popławska, Zabudowa, (W:) Urbanistyka..., s. 178.

3. Analiza zabudowy.

3.1. Funkcje i ich rozmieszczenie.

Usługi.

W Radomiu najwięcej funkcji użyteczności publicznej koncentruje się w rejonie historycznego centrum miasta, ukształtowanym w XIX wieku.

Do dziś ośrodkiem władzy administracyjnej - obecnie wojewódzkiej i samorządowej - jest gmach Komisji Województwa Sandomierskiego wzniesiony w 1822 r. wg projektu Antoniego Coraziego. Obiekt ten jest jednocześnie jednym z ważnych wyznaczników głównej osi podłużnej krystalizującej rozwój przestrzenny miasta tj. ulicy Żeromskiego - Rwańskiej, będącej dziś również pieszym pasażem miejskim. Skupiają się przy niej funkcje administracyjne, sakralne (kościół garnizonowy, kościół i klasztor Bernardynów, kościół farny św. Jana Chrzciciela), oświata, banki oraz liczne biura, ale przede wszystkim handel.

Uzupełniają te funkcje obiekty zlokalizowane wzdłuż osi poprzecznych do ul. Żeromskiego tj. przy ulicy Piłsudskiego - bank, sąd, biblioteka publiczna, poczta; ulicy Focha - cech rzemiosł, bank, handel; ul. Mickiewicza - Traugutta - katedra NMP, szkoła muzyczna, handel, dworzec PKP na zakończeniu ul. Traugutta; ul. Moniuszki - UM, pałac ślubów, kino, handel; ul. 25 Czerwca - oświata, biura, handel.

Ważną rolę spełniają w układzie funkcjonalno-przestrzennym place miejskie. Wspomnieć tu należy najpierw o przestrzeniach publicznych ukształtowanych najwcześniej. Plac Stare Miasto jest jednym z najbardziej kameralnych i niestety zaniedbanych wewnątrz. Dawna targowa tradycja tego miejsca została definitywnie przekreślona poprzez lokalizację w latach 70-tych XX w. zespołu szeregowej zabudowy jednorodzinnej w pierzei placu. Dzisiaj funkcja tego obszaru sprowadza się do skweru miejskiego z kościołem św. Wacława. Mieszczą się tu również obiekty oświatowo-wychowawcze oraz opieki społecznej (Nauczycielskie Studium Języków Obcych, dom starców, dom dziecka i szkoła podstawowa przy ul. Staromiejskiej).

Rynek skupia funkcje kultury. Mieści się tu prężnie działające Muzeum Okręgowe (gmach Kolegium Pijarów), Muzeum Sztuki Współczesnej (Dom Gąski, Dom Esterki) oraz inne ważne obiekty takie jak Archiwum Miejskie w gmachu ratusza (proj. H. Marconiego) i kościół ewangelicki przy ul. Szewskiej.

Dawny plac przedbramny obecnie Plac Kazimierza do dziś pełni funkcję komunikacyjną. Dominujący obiekt na placu to kościół św. Trójcy wraz z dawnym klasztorem benedyktynek - obecnie więzieniem.

Kolejnym ważnym miejscem jest plac przed Resursą u zbiegu traktów Warszawskiego i Kozienickiego (obecnie ul. Malczewskiego i ul. Struga), dawniej ważny punkt komunikacyjny i pocztowy. Dziś skupiają się tu obiekty kultury (kino i ośrodek kultury Resursa), poczta, prokuratura oraz handel w parterach kamienic.

Plac Jagielloński jest przestrzenią zróżnicowaną. Jedną część stanowi niewielki park uformowany wzdłuż traktu królewskiego - na przedłużeniu ul. Struga. Pozostałe przestrzenie pełnią funkcje publiczne jak ta przed teatrem oraz targowe - targ kwiatowy oraz targ u zbiegu ul. Witolda i Pl. Jagiellońskiego. Generalnie Pl. Jagielloński skupia funkcje kulturalne z uwagi na lokalizację teatru i bliskie sąsiedztwo gmachu NOT-u oraz funkcje handlowe - dom handlowy „Senior”, handlowe partery kamienic i obiekty parterowe o charakterze tymczasowym.

Wśród obiektów użyteczności publicznej wymienić należy w śródmieściu szpital: przy ul. Tochtermana i Malczewskiego oraz obiekty sportowe: MOSiR przy ul. Narutowicza, stadiony przy ul. Wernera, Struga.

Mieszkalnictwo.

Na obszarze zabytkowego śródmieścia podkreślić należy obok funkcji usługowo - handlowych występowanie jako uzupełniającej funkcji mieszkaniowej w formie kamienic w zabudowie obrzeżnej i oficyn mieszkaniowych oraz zabudowy jednorodzinnej, w rejonie Piotrówki i pl. Stare Miasto a także spółdzielczych osiedli wielorodzinnych, w większości kontrastujących z historyczną zabudową.

Przemysł.

W rejonie centrum Radomia znalazły się również tereny o funkcji przemysłowej i przemysłowo - składowej. Są to obszary w większości zdegradowane, dysharmonizujące przestrzennie i niekorzystnie oddziałujące na tereny sąsiednie. Znajdują się one w rejonie Piotrówki, ulicy Limanowskiego i ulicy Dębowej, ulicy Miłej, ulicy Mireckiego, ulicy Wernera oraz ulicy Czachowskiego i 1905.Roku.

Wiele z tych obiektów to zespoły przemysłowe, dzięki którym nastąpił rozwój miasta na początku XX wieku.

Ich ranga jest bezsporna, a ich obecność lub ślad po działalności powinien być z pewnością w jakiś sposób utrwalony.

Jednocześnie, wiele z tych zespołów ogranicza rozwój przestrzenny miasta i bez wprowadzenia restrukturyzacji będzie wpływać na degradację środowiska naturalnego.

Zieleń.

Ważna jest funkcja rekreacyjna towarzysząca usługowo - handlowo - mieszkaniowemu śródmieściu. Czytelny układ zieleni parkowej i terenów otwartych tworzą Park Kościuszki - na osi gmachu urzędu wojewódzkiego, Stary Ogród, Park Leśniczówka, Planty.

Ponadto, znaczący udział w przewietrzaniu miasta mają tereny wzdłuż rzeki Mlecznej (w połączeniu z cmentarzem przy ul. Limanowskiego) oraz wzdłuż Potoku Północnego. Są to niestety tereny nieuporządkowane i nie przygotowane do pełnienia funkcji rekreacyjnej.

Reasumując można uznać, że przewidziana w planie regulacyjnym z pocz. XIX w. lokalizacja reprezentacyjnej dzielnicy miasta wzdłuż ul. Lubelskiej (ob. Żeromskiego) była założeniem trafnym, ponieważ w tym właśnie charakterze funkcjonuje ten obszar do dziś. Jego znaczenie w układzie funkcjonalno-przestrzennym miasta powinno być utrzymane i wzmocnione, ponieważ skupiają się tutaj nie tylko ważne funkcje ale również obiekty i przestrzenie o znaczeniu historycznym - co odgrywa ogromną rolę w świadomości mieszkańców - dla ich utożsamiania się z miastem oraz kontynuacji tradycji historycznych.

3.2. Stan techniczny zabudowy

Obszar zabytkowego Śródmieścia jest jednym z terenów najbardziej zaniedbanych i niedoinwestowanych.

Spowodowane jest to zarówno polityką władz miejskich, których zainteresowanie skierowane było w okresie powojennym na nowe inwestycje, a nie modernizację starych obiektów, jak i niskim statusem społecznym zamieszkujących te rejony osób.

Często, przyczyną takiego stanu są również nieuregulowane sprawy własnościowe mienia pożydowskiego.

Kamienice przy ul. Żeromskiego, Moniuszki, Piłsudskiego i Focha przedstawiają raczej średni stan techniczny, jednakże ich zaplecza tj. oficyny i zabudowa przy ulicach bocz-

nych są w stanie złym lub wręcz alarmującym. Dotyczy to również Miasta Kazimierzowskiego.

Szczególnie zły stan budynków występuje w rejonie Miasta Kazimierzowskiego, ul. Starowiejskiej, ul. Floriana, ul. Reja, ul. Struga, ul. Limanowskiego, zbiegu ul. Traugutta-Narutowicza, wewnątrz posesji po obu stronach ul. Żeromskiego i Placu Konstytucji, ul. Wałowej i terenów po jej południowej stronie, ul. Mechanicznej, ul. Nowogrodzkiej, ul. 25-Czerwca, ul. Warzywnej, ul. Koszarowej, ul. Malczewskiego i ul. Tytoniowej.

Również większość obiektów przemysłowo-składowych na terenie Śródmieścia jest w złym stanie technicznym.

Należy zwrócić uwagę na złe warunki sanitarno-higieniczne życia mieszkańców Centrum. Ważnym powodem tej sytuacji jest problem dot. ogrzewania budynków. W większości najbardziej popularnym sposobem ogrzewania jest piec węglowy.

Spowodowane jest to brakiem programu dot. modernizacji budynków pod kątem zmiany sposobu ogrzewania na np. gazowe, co jest związane z problemem wentylacji pomieszczeń lub elektryczne - związane z realizacją nowych stacji transformatorowych w tym rejonie.

Oddzielny problem stanowi wyposażenie mieszkań w pomieszczenia sanitarne, samodzielność mieszkań oraz ich przeludnienie.

Ponadto ciasna zabudowa oficyn, które powstały w granicach wąskich działek uniemożliwia prawidłowe naświetlenie mieszkań światłem słonecznym oraz stworzenie zieleni przydomowej.

W tej sytuacji konieczne jest opracowanie programu rewitalizacji zabytkowego Śródmieścia oraz restrukturyzacji terenów przemysłowo-składowych w jego granicach.

Konieczna jest modernizacja kamienic obrzeżnych lub ich wymiana w wypadku bardzo złego stanu technicznego, oraz opracowanie projektu przebudowy wewnątrz kwartałów z uwzględnieniem likwidacji większości oficyn i wprowadzeniem nowej zabudowy.

Oddzielnym programem powinny być objęte obiekty użyteczności publicznej, które stanowią najbardziej wartościowe dziedzictwo kulturowe miasta.

3.3. Wiek zabudowy

Bogata historia miasta utrwaliła się bardziej w układzie ulic i placów niż w zabytkach architektury.

Wśród obiektów z okresu średniowiecznego zachowało się wczesnośredniowieczne grodzisko „Piotrówka” - czytelne jako wzgórze w dolinie rzeki Mlecznej - niestety zdewastowane i zaniedbane.

Ponadto z okresu średniowiecznego przetrwały: kościół i klasztor Bernardynów - najpiękniejszy obiekt gotycki w mieście, kościół farny św. Jana Chrzciciela przy ul. Rwańskiej, kościół św. Wacława - odbudowany w XX w., fragment murów obronnych i Bramy Łżeckiej.

Ślady z tego okresu czytelne są również w kamienicy „Dom Gąski” w rynku, kościele ewangelickim - zbudowanym na dawnej baszcie miejskiej, plebanii kościoła św. Jana, która nosi ślady dawnego zamku - tzw. „Domu Wielkiego” - miejsca wypoczynku podróżujących królów.

Z XVII i XVIII wieku zachowały się kościół św. Trójcy wraz z zespołem zabudowań klasztoru benedyktynek (obecnie więzienie) oraz Kolegium Pijarów - gmach dzisiejszego Muzeum Okręgowego.

Są to jedyne obiekty barokowe wybudowane w mieście.

Kolejnym etapem rozwoju, który najbardziej utrwalił się w zabudowie Radomia jest wiek XIX. Powstała wówczas murowana zabudowa Miasta Kazimierzowskiego, wśród której należy zwrócić uwagę na budynek ratusza proj. H. Marconiego oraz kościół ewangelicki.

Z początku XIX wieku pochodzi również zabudowa ulicy Żeromskiego na odcinku od Miasta Kazimierzowskiego do gmachu Komisji Województwa Sandomierskiego - obecnie Urząd Wojewódzki, zabudowa w rejonie ul. Malczewskiego i Struga do rogatki Warszawskiej (Resursa, szpital ortopedyczny), dawny szpital starozakonnych przy ul. Limanowskiego, park miejski (Park Kościuszki) oraz Stary Ogród i cmentarz przy ulicy Limanowskiego.

Druga połowa wieku XIX i początek XX to zabudowa miasta w rejonie ulic Piłsudskiego, Moniuszki, Mickiewicza, Traugutta oraz Kilińskiego, Witolda, Kelles-Krauza, Niedziałkowskiego a także zabudowa koszarowa w rejonie ulic Malczewskiego,

Budynki realizowano wg planu regulacyjnego zatwierdzonego w 1822 roku.

Rozwój miasta postępował w kierunku kolei - dworzec kolejowy oddano do użytku w 1885 roku.

Okres międzywojenny utrwalił się w zabudowie przemysłowej oraz osiedli towarzyszących przemysłowi.

Powstała wówczas Fabryka Karabinów wraz z osiedlem robotniczym - dzisiejsze ZM „Łucznik” i zabudowa mieszkaniowa przy ul. Kościuszki - Traugutta - Planty - Dowkonta oraz zespół zieleni Planty i ośrodek sportu - MOSIR - przy ul. Narutowicza

Z okresu tego pochodzą również obecne Zakłady Materiałów Ogniotrwałych - dawny Marywil - zabudowa mieszkaniowa i użyteczności publicznej w rejonie ulicy 25-Czerwca i Struga.

Powstały wówczas również zespoły robotniczych domów jednorodzinnych w rejonie ul. Młodzianowskiej - Gdyńskiej oraz Piotrówki i ul. Floriana.

Z tego okresu pochodzi również zabudowa przemysłowa przy ul. Limanowskiego - Dębowej i Staromiejskiej.

Charakterystyczne dla Śródmieścia jest to, że ściśle centrum to zabudowa najstarsza, głównie XIX-to wieczna.

Obrzeża centrum stanowi natomiast zabudowa przedwojenna i powojenna, w większości współczesna powstała po roku 1970.

W zabudowie powojennej wyróżnić należy zespół budynków z lat 60-tych pomiędzy ul. Kościuszki i Traugutta (tzw. ZOR) o zwartym układzie, z usługami i zielenią we wnętrzach.

Pozostałe budynki mieszkalne - wielorodzinne są typowe dla większości miast polskich. Budowano je z prefabrykatów betonowych. Lokalizowane były „swobodnie”, co w zwartej zabudowie śródmieścia bardzo kontrastowało z charakterem i tradycją miejsca. Szczególnie jest to czytelne przy ul. Niedziałkowskiego - Staszica, gdzie powstał budynek na osi ulicy oraz przy ul. Czachowskiego - ZUS, również na osi ulicy.

Współczesnymi obiektami dysharmonizującymi przestrzennie w zabytkowym układzie śródmieścia są z pewnością: blok przy ul. Szpitalnej, pawilony rzemieślnicze i dom meblowy przy ul. Kilińskiego, dom handlowy przy ul. Żeromskiego 31, wieżowce przy ul. Słowackiego, ul. Niedziałkowskiego, Żeromskiego, ZUS przy ul. Czachowskiego.

Dyskusyjne realizacje to dom rzemiosł przy ul. Kilińskiego, zespół mieszkaniowy przy ul. Szwarlikowskiej - Reja, zabudowa przy ul. Mireckiego - Szpitalnej, przy ul. Kilińskiego - Witolda, szpital - jako zespół budynków przy ul. Tochtermana.

Podsumowując, należy podkreślić potrzebę opracowania planów miejscowych na obszarze Śródmieścia, wskazując zasady uzupełnienia zabudowy, kształtowania jej formy i istotne ograniczenia niezbędne dla harmonijnego rozwoju historycznego centrum miasta.

4. Ochrona wartości kulturowych w świetle obowiązujących przepisów.

4.1. Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego m. Radomia.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego m. Radomia uchwalony został uchwałą nr 625/94 z dnia 21 kwietnia 1994r. Rady Miejskiej w Radomiu, w czasie obowiązywania jeszcze ustawy o planowaniu przestrzennym. Plan jest przepisem gminnym. Wiele miejsca zarówno w części tekstowej jak i rysunkowej poświęcono wartościom kulturowym miasta.

W pkt. 6 „Elementy krystalizujące układ przestrzenny” określono zasady kształtowania ładu ekologicznego i ładu przestrzennego. Jako główne elementy krystalizujące kształtowanie ładu przestrzennego zdefiniowano:

- ochronę wartości kulturowych, a w tym:
  - obszar strefy ścisłej ochrony konserwatorskiej,
  - obszar ingerencji konserwatorskiej,
  - obszar strefy archeologicznej,
  - obszary ekspozycji widokowej,
  - obszary zespołów przyrodniczo - krajobrazowych,
- ochronę i kształtowanie ładu estetycznego, a w tym:
  - przekształcanie obszarów zdegradowanych przestrzennie poprzez różne formy działalności: rekultywacja, rewaloryzacja, rewitalizacja itp.,
  - przekształcanie obszarów dysharmonizujących przestrzennie (np. w tle sylwety staromiejskiej),
  - harmonijne kształtowanie nowych form przestrzennych,
- zasady kształtowania ładu społecznego.

W pkt. 7 „Główne elementy kompozycji miasta istotne dla zachowania i kształtowania ładu przestrzennego” jednym z punktów jest:

- wyróżnione, istniejące, chronione i wartościowe układy urbanistyczne, w tym:
  - historyczny ciąg przestrzenny W - Z - grodzisko, Piotrówka itd.,
  - zespół urbanistyczny śródmieścia,
  - historyczne trakty komunikacyjne,
  - pojedyncze zabytkowe obiekty architektoniczne i parkowe poza obszarem zurbanizowanym.

Plan określa ogólne zasady postępowania w stosunku do obiektów zabytkowych (str. 25) :

- Na obszarze miasta występują stanowiska archeologiczne. O wszelkich znaleziskach dokonanych w czasie prac ziemnych i budowlanych należy zgłaszać do WKZ.
- Sporządzenie dokumentacji technicznej uzgodnionej przez WKZ winno poprzedzać prace remontowe i modernizacyjne obiektów zabytkowych.
- WKZ ustala warunki dla rozbiórki obiektów zabytkowych.

Również w ustaleniach dla strefy śródmiejskiej usługowo - mieszkaniowej (UM) położono nacisk na „podniesienie ładu przestrzennego, ze szczególnym uwzględnieniem utrzymania i wydobycia w strukturze funkcjonalno - przestrzennej i fizjonomii miasta jego urbanistyczno - architektonicznych wyróżników (elementów tożsamości), składających się na pojęcie *genius loci* (str. 51).

Zwraca się uwagę na konieczność przyjmowania gabarytów i formy zabudowy w nawiązaniu do sąsiedztwa z zachowaniem warunków ciągłości i harmonijności pierzei ulicznych i charakteru wnętrz i bloków urbanistycznych.

Nie dopuszcza się uzupełniania zabudowy powyżej 4 1/2 kondygnacji na obszarach dysharmonizujących przestrzennie w obszarze ekspozycji widokowej sylwety staromiejskiej. Zabudowa wielkogabarytowa na tych obszarach - dysharmonizująca i degradująca - proponowana jest do obniżenia lub likwidacji po okresie amortyzacji.

W ustaleniach dla wszystkich stref, których dotyczą omawiane zagadnienia znajdują się odpowiednie zapisy.

Zagadnienia dotyczące wartości kulturowych przedstawiono kompleksowo na planie nr 2 planu miasta. Przedstawiono na niej następujące grupy zagadnień:

- obszary będące pod ochroną konserwatora zabytków,
- elementy o wysokich wartościach kulturowych - identyfikatory miasta,
- obszary będące pod ochroną konserwatora przyrody - w tym obszary proponowane do objęcia ochroną,
- obszary o charakterze naturalnym istotne dla kształtowania układu przestrzennego miasta,
- ekspozycja, kształtowanie przestrzeni,
- ciągi widokowe na bazie istniejącego lub projektowanego układu komunikacji,
- ciągi widokowe piesze,

- główne punkty widokowe,
- obszary zdegradowane,

oraz jako wnioski

- strefy fizjonomiczne miasta wraz z zaleceniami działań w każdej z nich.

Tak więc obowiązujący plan miasta odnosi się do wszystkich aspektów kształtowania przestrzeni i ochrony historycznych i kulturowych wartości miasta - jednakże przez postulatywny charakter większości tych ustaleń nie może być jedynym narzędziem polityki władz miejskich w tej dziedzinie. Konieczne są opracowania uszczegóławiające i uściślające zasady postępowania na obszarze śródmieścia.

4.2. Ustawa o ochronie dóbr kultury - odniesienie do przepisów o planowaniu przestrzennym - oraz polityka WKZ.

Ustawa o ochronie dóbr kultury ustala zasady i zakres działań władz konserwatorskich, samorządowych i rządowych. Ustawa ta jest jedynym przepisem szczególnym, który narzuca obowiązek uzgadniania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków - co daje tym służbom możliwość działania poprzez te opracowania - poczynając od wniosków i wytycznych do planu a kończąc na uzgodnieniach tekstu uchwały wraz z załącznikami graficznymi

Polityka Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków jest określona i zgodna z ustawą o ochronie dóbr kultury.

Poprzez ustawę - miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego są narzędziem realizacji polityki WKZ.

5. Wytyczne konserwatorskie.

5.1. Strefy ochrony konserwatorskiej.

Na obszarze miasta decyzją WKZ z dnia ..... ustanowiono następujące strefy ochrony:

- strefę pełnej ochrony konserwatorskiej - A,
- strefę ochrony konserwatorskiej - B,
- strefę ochrony archeologicznej - W,

oraz poprzez wpisanie do ustaleń planu miasta

- strefę ekspozycji widokowej - E,
- strefę ochrony krajobrazu - K.

Obowiązująca strefa pełnej ochrony konserwatorskiej - A - obejmuje obszar Miasta Kazimierzowskiego, Rynek Starego Miasta i Grodzisko.

Proponuje się pozostawić granice strefy bez zmian.

Należy ustalić szczegółowe zasady działań i zakres ochrony w strefie.

Granica obowiązującej strefy ochrony konserwatorskiej - B - przebiega wzdłuż:

- od północnego-zachodu: ul. Garbarską, granicami działek prostopadle do ul. Okulickiego,
- od północy: ul. Ciesielską, północnymi granicami działek przy ul. Okulickiego, zachodnimi granicami działek przy ul. Chłodnej, ul. Nowospacerową, ul. Klementyny, ul. Wenera, zachodnimi granicami działek przy ul. Malczewskiego do nr 29, zachodniej granicy stadionu Czarnych, ul. Kelles-Krauza (wraz z posesją nr 19), ul. 25-go Czerwca, ul. Struga,
- od wschodu: pomiędzy zabudową wielorodzinną przy ul. Filtrowej i Wodnej, wzdłuż południowych granic działek przy ul. Wodnej, wschodniej granicy Parku Leśniczówka, wschodniej granicy działek przy ul. Młynarskiej, ul. Żeromskiego, ul. 25-go Czerwca, wschodniej granicy działek przy 25-go Czerwca, północno-wschodniej granicy działek przy ul. Słowackiego,
- od południowego-wschodu: ul. Prażmowskiego (wraz z terenami dworca kolejowego), ul. Ks. Poniatowskiego, ul. Kościuszki,
- od południa: ul. Narutowicza, południowo-wschodnich granic działek przy ul. Limanowskiego, wschodniej i południowej granicy Zakładów Tytoniowych, ul. Kurpiowskiej, ul. Hutniczej, ul. Obrońców, południowej granicy cmentarza niemieckiego, ul. Limanowskiego,
- od południowego-zachodu: ul. Maratońskiej, wschodniej granicy działek przy ul. Podhalańskiej.

Obszar strefy jest bardzo rozległy. Przy ustalaniu obecnych granic strefy brane było pod uwagę położenie obiektów zabytkowych - skupionych głównie w strefie śródmiejskiej. Jednakże dostosowywanie granic ścisłej strefy ochrony konserwatorskiej do pojedynczych obiektów zabytkowych położonych na obrzeżach strefy śródmiejskiej jest nie-

uzasadnione. Ponadto dla obszaru strefy nie zostały określone zasady postępowania ani zakres ochrony. Z tego powodu jakakolwiek działalność inwestycyjna na obszarze strefy jest utrudniona gdyż ograniczenia konserwatorskie dotyczą wszystkich obiektów bez względu na ich wartość historyczną i wiek. Dla posesji wpisanych do rejestru zabytków nie sprecyzowano obiektów, których miałyby dotyczyć ochrona. Wyżej wymienione powody sprawiają, że postępowanie inwestycyjne na obszarze strefy wydłuża się.

Dlatego proponuje się:

- zmniejszenie obszaru strefy ochrony konserwatorskiej i ograniczenie jej do obszaru miasta XIX-to wiecznego,
- stworzenie strefy ingerencji konserwatorskiej,
- stworzenie strefy nadzoru konserwatorskiego.

Dla każdej z proponowanych stref musiałyby zostać określone jednoznaczne i precyzyjne zasady i zakres ochrony.

Proponowana strefa ochrony konserwatorskiej - B - obejmuje obszar ścisłego śródmieścia. W strefie tej należy ustalić zasady działań dotyczące chronionego zabytkowego układu urbanistycznego, bloków zabudowy oraz poszczególnych obiektów zabytkowych. Obszar ten wymaga opracowania szczegółowego, konserwatorsko-urbanistycznego (skala 1:1000 lub 1:2000), którego ustalenia byłyby obowiązujące w strefie i jednocześnie byłyby wytycznymi do planów miejscowych na tym obszarze.

Proponowana granica strefy ochrony konserwatorskiej przebiega wzdłuż:

- od zachodu - północnej granicy działek przy ul. Dębowej, w odległości ok. 100 m od Grodziska, rzeki Mlecznej, ul. Klementyny,
- od północy - ul. Wenera, ul. Mireckiego, ul. Inżynierskiej i granic działek na jej przedłużeniu, zachodnich granic działek przy ul. Malczewskiego do nr 29, zachodniej granicy stadionu Czarnych, ul. Struga, północnej granicy zabudowy pierzejowej przy ul. Kelles-Krauza, ul. Partyzantów,
- od wschodu - wschodniej granicy działek przy ul. 25-go Czerwca, ul. Żeromskiego, ul. 25-go Czerwca i do ul. Prusa na wysokości Katedry, ul. Prusa, wschodniej granicy działek przy ul. Mickiewicza,
- od południa - dworca kolejowego, ul. Ks. Poniatowskiego, ul. Kościuszki, południowej granicy działek przy ul. Traugutta, ul. Tochtermana, ul. Podwalnej, południowej granicy działek przy ul. Narutowicza, południowo-wschodniej granicy działek przy ul. Limanowskiego od szpitala żydowskiego.

Proponowana strefa ingerencji konserwatorskiej - obejmuje obszar obowiązującej strefy ochrony konserwatorskiej poszerzony na północ za ulicę Struga, na wschód do ulicy Czachowskiego i Batorego i na południe do ulicy Planty. Zakłada się, że na obszarze tym będzie chroniony w sposób ograniczony zabytkowy układ urbanistyczny, obiekty i zespoły zabytkowe np. poprzez obowiązywanie ustaleń dla części obszaru dot. np. linii zabudowy, charakteru zabudowy. Ingerencja konserwatorska będzie miała miejsce na ściśle określonych terenach strefy i dla określonych obiektów. Strefa ta ma charakter przedpola dla strefy A. Ustalenia dla strefy są wytycznymi dla planów miejscowych sporządzanych na tym obszarze.

Proponowana strefa nadzoru konserwatorskiego - obejmuje tereny zakładów przemysłowych powstałych w okresie międzywojennym, związanych z budową COP. Ochrona konserwatorska tych zespołów sprowadzałaby się do ochrony elementów zabytkowych układu jak również formy lub detalu najbardziej wartościowych budynków - jednocześnie nie będąc przeszkodą w prawidłowym funkcjonowaniu zakładów oraz w ich modernizacji. Byłaby to ochrona - o zasadach również ściśle sprecyzowanych - bardzo ograniczona, chroniąca bardziej „świadomość znaczenia miejsca” niż jego formę materialną. Proponuje się objąć tą formą ochrony tereny Zakładów Metalowych „Łucznik”, Zakłady Materiałów Ogniotrwałych i Zakłady Tytoniowe przy ul. Tartacznej.

Granica obowiązującej strefy ochrony archeologicznej -W- przebiega wzdłuż:

- od północy: ul. Garbarskiej (od posesji nr 50/51), ul. Piwnej i na jej przedłużeniu granicami działek, ul. Mireckiego, ul. Reja,
- od południa: ul. Wałowej,
- od wschodu i południowego-wschodu: ul. Limanowskiego, południowo-wschodnich granic działek wzdłuż ul. Limanowskiego (od dawnego szpitala żydowskiego), ul. Dębowej,
- od południowego-zachodu: północno-wschodnich granic działek (od nr 20 przy ul. Dębowej do nr 54/55 przy ul. Garbarskiej).

Proponuje się:

- pozostawienie obszaru tej strefy bez zmian. Obszar ten nie został jeszcze w całości przebadany, weryfikacja granic strefy możliwa będzie po wykonaniu kompleksowych badań,

- stworzenie strefy nadzoru archeologicznego.

Również dla tych stref konieczne jest ustalenie szczegółowych zasad działań i zakresu ochrony.

Proponuje się aby strefa nadzoru archeologicznego objęła obszar w odległości 300 m wzdłuż rzeki Mlecznej oraz pomiędzy ulicami Garbarską, Maratońską i Dębową oraz granicą strefy ochrony archeologicznej. W strefie tej obowiązywałby nadzór archeologiczny nad wszystkimi pracami ziemnymi

Granica obowiązującej strefy ekspozycji -E- obejmuje trzy obszary i przebiega wzdłuż:

- od północy - ul. Żeromskiego,
  - od południowego wschodu - torów kolejowych,
  - od południa - północno-wschodnimi granicami działek przy ul. Słowackiego,
  - od zachodu - wschodniej granicy działek przy ul. 25-go Czerwca, ulicą 25-go Czerwca
- oraz:

- od północy - ul. Narutowicza
- od wschodu i południowego-wschodu - ul. Kościuszki,
- od południowego- zachodu - ul. Mariackiej.

oraz:

- od północy - linii kolejowej,
- od północnego-wschodu - ulicą Odrodzenia,
- od południa - południowej granicy działek po południowej stronie ulicy Niemcewicza,
- od zachodu - Alei Grzegorzewskiego i ulicy Staroopatowskiej.

Proponuje się (wstępnie):

- pozostawienie bez zmian dwóch pierwszych obszarów strefy,
- likwidację trzeciego,
- przeprowadzenie szczegółowych studiów widokowych.

Konieczne jest ustalenie szczegółowych zasad działań i zakresu ochrony.

Obszar obowiązującej strefy ochrony krajobrazu (K) pokrywa się z obszarem strefy ochrony archeologicznej (W). Proponuje się pozostawić obszar strefy bez zmian.

Szczegółowo należy ustalić zasady działań i zakres ochrony w strefie.

5.2. Analiza obiektów zabytkowych.

5.2.1. Po analizie wykazu obiektów zabytkowych proponuje się skreślenie z rejestru obiektów, które nie mają wysokich wartości pod względem formy architektonicznej i detalu oraz szczególnego znaczenia historycznego lub symbolicznego, a także takich, które są w bardzo złym stanie technicznym.

Proponuje się skreślić z rejestru następujące obiekty:

1. budynek przy ul. Reja 25
2. budynek przy ul. Traugutta 51
3. budynek przy ul. Kelles-Krauza 4
4. budynek przy ul. 25-go Czerwca (dawna budowlanka)
5. budynek przy ul. Słowackiego 19
6. budynek przy ul. Słowackiego 25
7. budynek przy ul. Słowackiego 33
8. budynek przy ul. 25-go Czerwca 4 i 2
9. budynek przy ul. 25-go Czerwca 12
10. budynek przy ul. 25-go Czerwca 14
11. budynek przy ul. 25-go Czerwca 20
12. budynek przy ul. 25-go Czerwca 27
13. budynek przy ul. 25-go Czerwca 38
14. budynek przy ul. 25-go Czerwca 41
15. budynek przy ul. 25-go Czerwca 43
16. budynek przy ul. 25-go Czerwca 45
17. budynek przy ul. 25-go Czerwca 53
18. budynek przy ul. Nowogrodzkiej 10
19. budynek przy ul. Żeromskiego 87
20. budynek przy ul. Curie-Skłodowskiej 15
21. budynek przy ul. Sienkiewicza 34
22. budynek przy ul. Sienkiewicza 36
23. budynek przy ul. Buczka 14

1. BUDYNEK PRZY UL. REJA 25

2. BUDYNEK PRZY UL. TRAUGUTTA 51

3. BUDYNEK PRZY UL. KELLES-KRAUZA 4

5. BUDYNEK PRZY UL. SŁOWACKIEGO 19

6. BUDYNEK PRZY UL. SŁOWACKIEGO 25

7. BUDYNEK PRZY UL. SŁOWACKIEGO 33

8. BUDYNEK PRZY UL. 25-GO CZERWCA 4 I 2A

9. BUDYNEK PRZY UL. 25-GO CZERWCA 12

10. BUDYNEK PRZY UL. 25-GO CZERWCA 14

11. BUDYNEK PRZY UL. 25-GO CZERWCA 20

12. BUDYNEK PRZY UL. 25-GO CZERWCA 27

13. BUDYNEK PRZY UL. 25-GO CZERWCA 38

14. BUDYNEK PRZY UL. 25-GO CZERWCA 41

15. BUDYNEK PRZY UL. 25-GO CZERWCA 43

18. BUDYNEK PRZY UL. NOWOGRODZKIEJ 10

19. BUDYNEK PRZY UL. ŻEROMSKIEGO 87

21. BUDYNEK PRZY UL. SIENKIEWICZA 34

22. BUDYNEK PRZY UL. SIENKIEWICZA 36

23. BUDYNEK PRZY UL. BUCZKA 14

5.2.2. Proponuje się uzupełnić rejestr zabytków w obiekty posiadające wysokie walory architektoniczne pod względem formy oraz detalu, a także o obiekty o znaczeniu historycznym tj. związane ze szczególnie ważnymi wydarzeniami historycznymi lub znanymi postaciami historycznymi identyfikowanymi z historią miasta.

Proponuje się wpisać do rejestru zabytków następujące obiekty:

- mieszkalno-usługowe
  1. budynek przy ul. Sienkiewicza 12
  2. ul. Sienkiewicza 7 róg Moniuszki - Pałac Ślubów
  3. budynek przy ul. Kościuszki 8
  4. budynek dworkowy ul. Limanowskiego 50
  5. budynek przy ul. Kelles-Krauza 7
  6. kamienica przy ul. Malczewskiego 9
  7. budynek na rogu ul. Słowackiego / 25-go Czerwca
  8. budynki Klasztoru Benedyktynek
  9. budynek koszar przy ul. Malczewskiego
  10. budynek przy ul. 25-go Czerwca 18
  11. nieruchomość przy ul. Żeromskiego 28
  12. budynek „Lasów Państwowych” przy ul. 25-go Czerwca
- przemysłowe
  13. budynek ciepłowni przy ul. Traugutta / Kopernika
  14. odlewnia przy ul. Limanowskiego / Staromiejskiej

1. UL. SIENKIEWICZA 12

2. UL. SIENKIEWICZA 7 RÓG MONIUSZKI - PAŁAC ŚLUBÓW

3. BUDYNEK PRZY UL. KOŚCIUSZKI 8

4. BUDYNEK DWORKOWY UL. LIMANOWSKIEGO 50

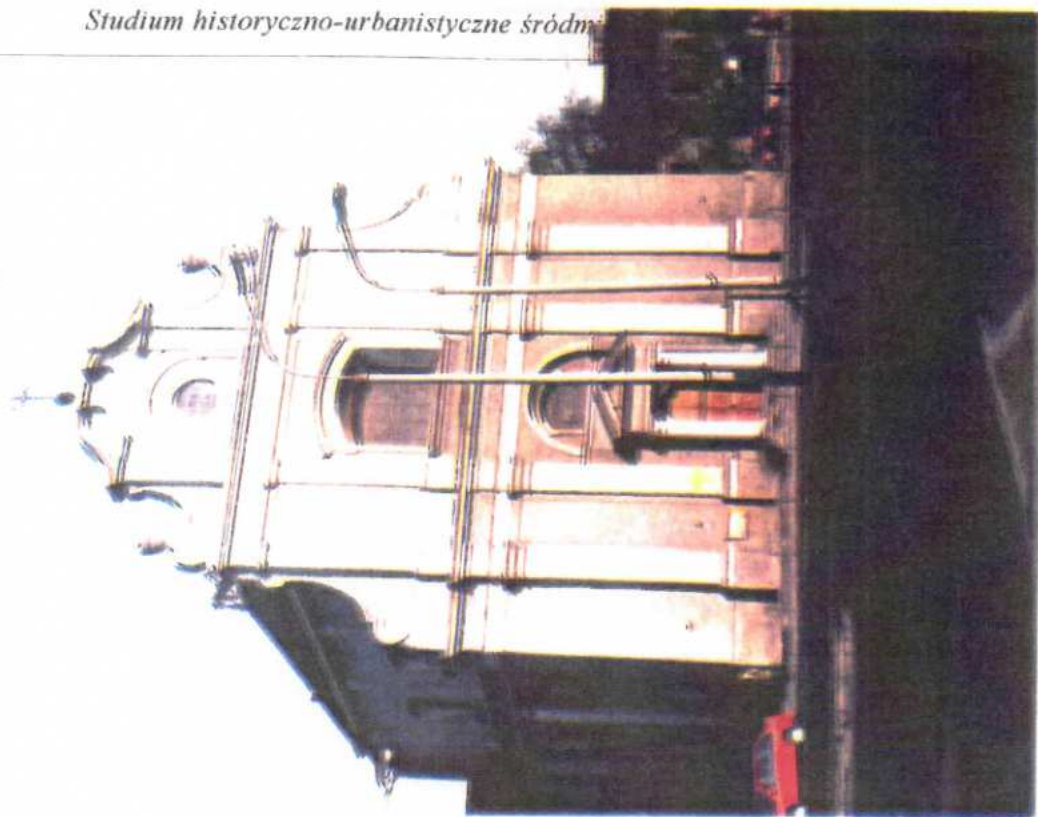
5. BUDYNEK PRZY UL. KELLES KRAUZA 7

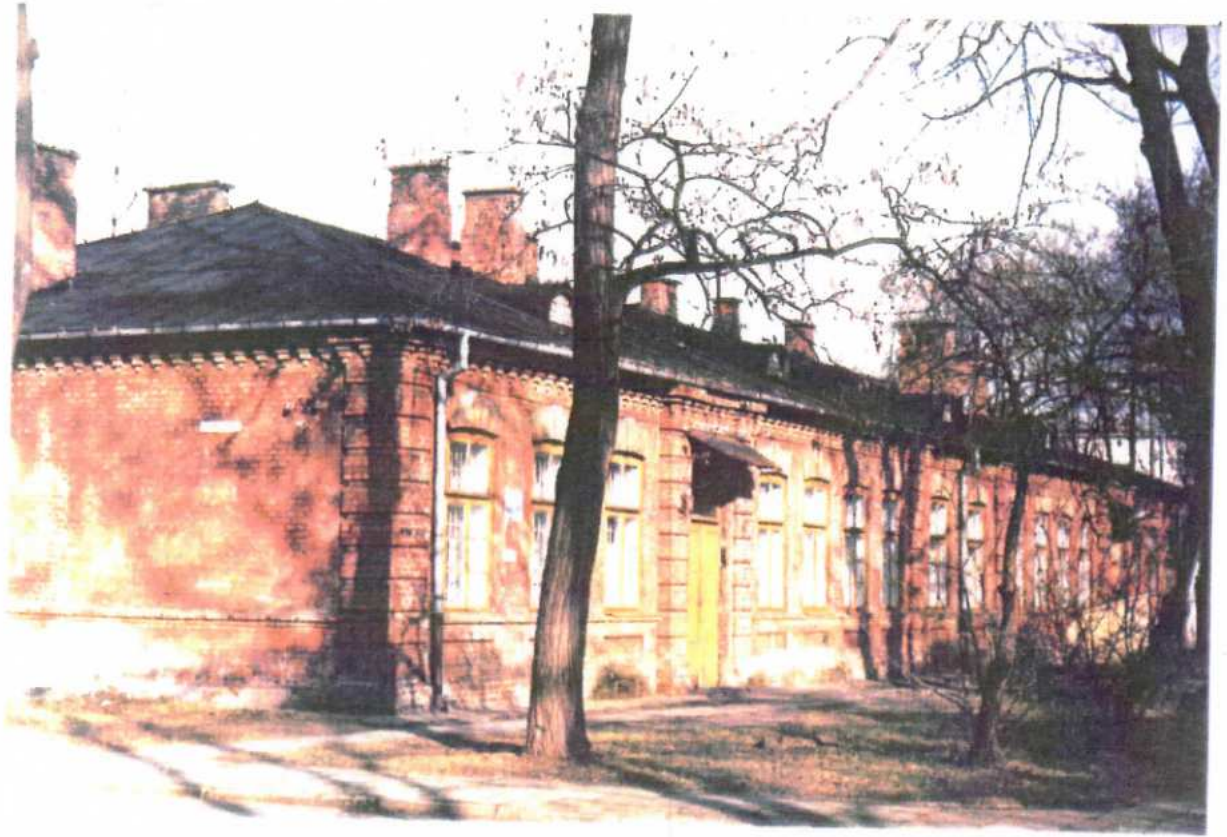
6. KAMIENICA PRZY UL. MALCZEWSKIEGO 9

7. BUDYNEK NA ROGU UL. SŁOWACKIEGO / 25 GO CZERWCA

8 BUDYNKI KLASZTORU BENEDYKTYNEK

9. BUDYNEK KOSZAR PRZY UL. MALCZEWSKIEGO

10. BUDYNEK PRZY UL. 25-GO CZERWCA 18

11. NIERUCHOMOŚĆ PRZY UL. ŻEROMSKIEGO 28

12. BUDYNEK „LASÓW PAŃSTWOWYCH” PRZY UL. 25-GO CZERWCA

13. BUDYNEK CIEPŁOWNI PRZY UL. TRAUGUTTA - KOPERNIKA

14 ODLEWNIA PRZY UL. LIMANOWSKIEGO / STAROMIEJSKIEJ

5.2.3. Proponuje się objęcie ograniczoną ochroną konserwatorską następujących zespołów zabudowy:

1. Osiedle Fabryki Karabinów
2. Osiedle ZOR „Planty”
3. Zakłady Tytoniowe przy ul. Tytoniowej
4. Zakłady Tytoniowe przy ul. Wierzbickiej
5. Zakłady Materiałów Ogniotrwałych przy ul. 1905 Roku
6. Zakłady Metalowe „Łucznik” przy ul. 1905 Roku

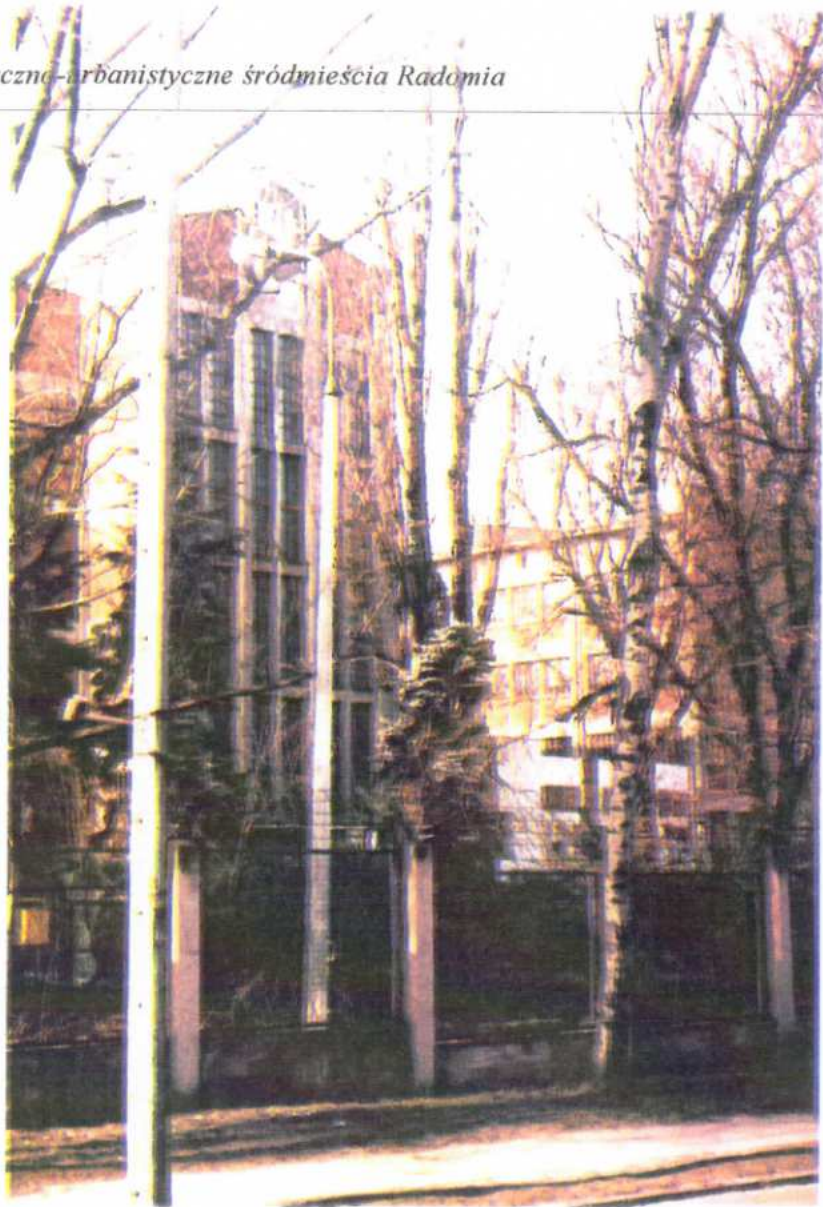

1. OSIEDLE FABRYKI KARABINÓW

2. OSIEDLE ZOR „PLANTY”

3. ZAKŁADY TYTONIOWE PRZY UL. TYTONIOWEJ

4. ZAKŁADY TYTONIOWE PRZY UL. WIERZBICKIEJ

5. ZAKŁADY MATERIAŁÓW OGNIOTRWAŁYCH PRZY UL. 1905 ROKU

6. Wnioski dotyczące studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz opracowań konserwatorskich.

- Dla potrzeb Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania gminy Radom istniejące materiały kartograficzne, ikonograficzne oraz wykonane opracowania - są wystarczające. W oparciu o nie można określić elementy układu i zagospodarowania podlegające ochronie oraz formy prawne ochrony obowiązujące i proponowane.
- Oprócz terenów już objętych planami - proponuje się przystąpić w pierwszej kolejności do sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego na następujących obszarach:
  - Miasto Kazimierzowskie,
  - w rejonie ulic Bóżnicznej i Kanałowej,
  - Stare Miasto wraz z terenami zielonymi w okolicy Piotrówki.
- Konieczne jest - dla prawidłowego sporządzenia planów miejscowych i kompletnych wytycznych do decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu oraz dla precyzyjnego ustalenia granic obszarów chronionych i zakresu ochrony - wykonanie następujących opracowań:
  - planu rewitalizacji Miasta Kazimierzowskiego (poprzedzającego sporządzenie planu miejscowego)
  - opracowania archeologiczno-historycznego dla rejonu Grodziska,
  - studium historyczno-urbanistycznego dla obszaru proponowanego do rewitalizacji w skali szczegółowej,
  - szczegółowych opracowań dotyczących obiektów na nieruchomościach proponowanych do pozostawienia, do wpisania i do skreślenia z rejestru zabytków,
  - projektu decyzji wraz z załącznikami graficznymi ustalających nowe granice stref ochronnych oraz ustalenia zasad działań i zakresu ochrony.

Plany miejscowe po uchwaleniu staną się przepisem gminnym. Opracowania o charakterze studiów i analiz przyjęte decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków będą obowiązujące przy ustalaniu warunków zabudowy i zagospodarowania terenu a te bez formalnej akceptacji WKZ będą materiałem wejściowym dla planów miejscowych i materiałami pomocniczymi (wytycznymi) przy ustalaniu decyzji o warunkach.

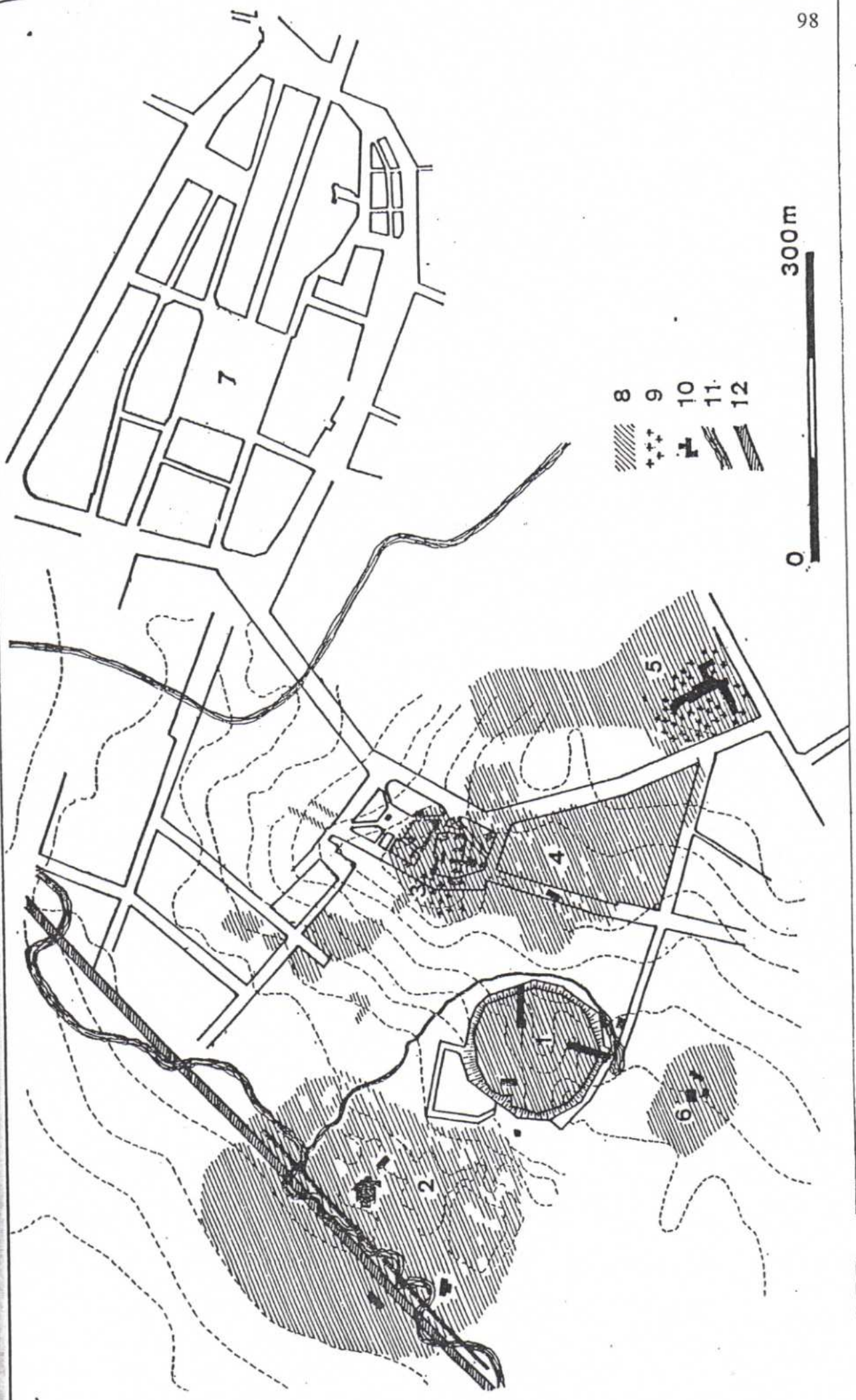
7. Kartografia miasta Radomia

1. Plan Starego i Nowego Miasta z zaznaczeniem występowania śladów osadnictwa wczesnośredniowiecznego i wykopów archeologicznych przeprowadzanych w latach 1959-1968 (oprac. E. Kierzkowska-Kalinowska, rys. Z. Dolatowski).
2. Plan Radomia z 2. poł. XVIII w. (Miasto Kazimierzowskie z 1340 r. oraz Stary Radom).
3. Okolice Radomia na przełomie XVIII/XIX w. Wycinek z mapy Heldensfelda i Benedicti'ego z lat 1802-1808.
4. Plan Gubernialnego Miasta Radomia w 1800 roku.
5. Kopia planu części miasta.
6. Własność gruntów na obszarze miasta w pocz. XIX w. Opracowano na podstawie spisu kwaterunkowego z roku 1811. Rys. S. Frąckiewicz.
7. Zespół zamkowy w Radomiu. „Plan Miasta Radomia” wyk. przez Ignacego Ebertowskiego w 1818 roku.
8. Położenie Radomia na mapie dróg pocztowych w 1820 roku.
9. Projekt urządzenia placu targowego na Starym Mieście z r. 1822. Fragment planu. Oryg. WAPR-UMR 528.
10. „Plan sytuacyjny miasta wojewódzkiego Radomia z rozmiaru geometrycznego zrysowany dnia 15 maja 1821 roku przez Ignacego Ebertowskiego inżyniera woj. sandomierskiego, a przerysowany dnia 10 kwietnia 1824 roku przez Piotra Lużeckiego” Oryg. w PMRN w Radomiu.
11. Plan Zbiorowy po urządzeniu części dóbr do Kasy Miasta Gubernialnego Radomia należących ...
12. Projekt regulacji miasta. Wrys z planu z r. 1824. Rys. S. Frąckiewicz.
13. Projekt ogrodu spacerowego. Wrys z planu miasta z r. 1824.
14. Rekonstrukcja stanu nawodnienia terenu na obszarze miasta w pocz. XIX w. Opracowano na podkładzie planu miasta z r. 1824. Skala 1:10 000. Rys. S. Frąckiewicz.
15. Projekt usytuowania gmachu komisji województwa sandomierskiego z r. 1826. Oryg. AGAD_KRSWiP 6493. Przerys. wyk. S. Frąckiewicz.
16. Plan Radomia ok. 1830 r. Rekonstrukcja opracowana na podkładzie planów z 1824 i 1846.

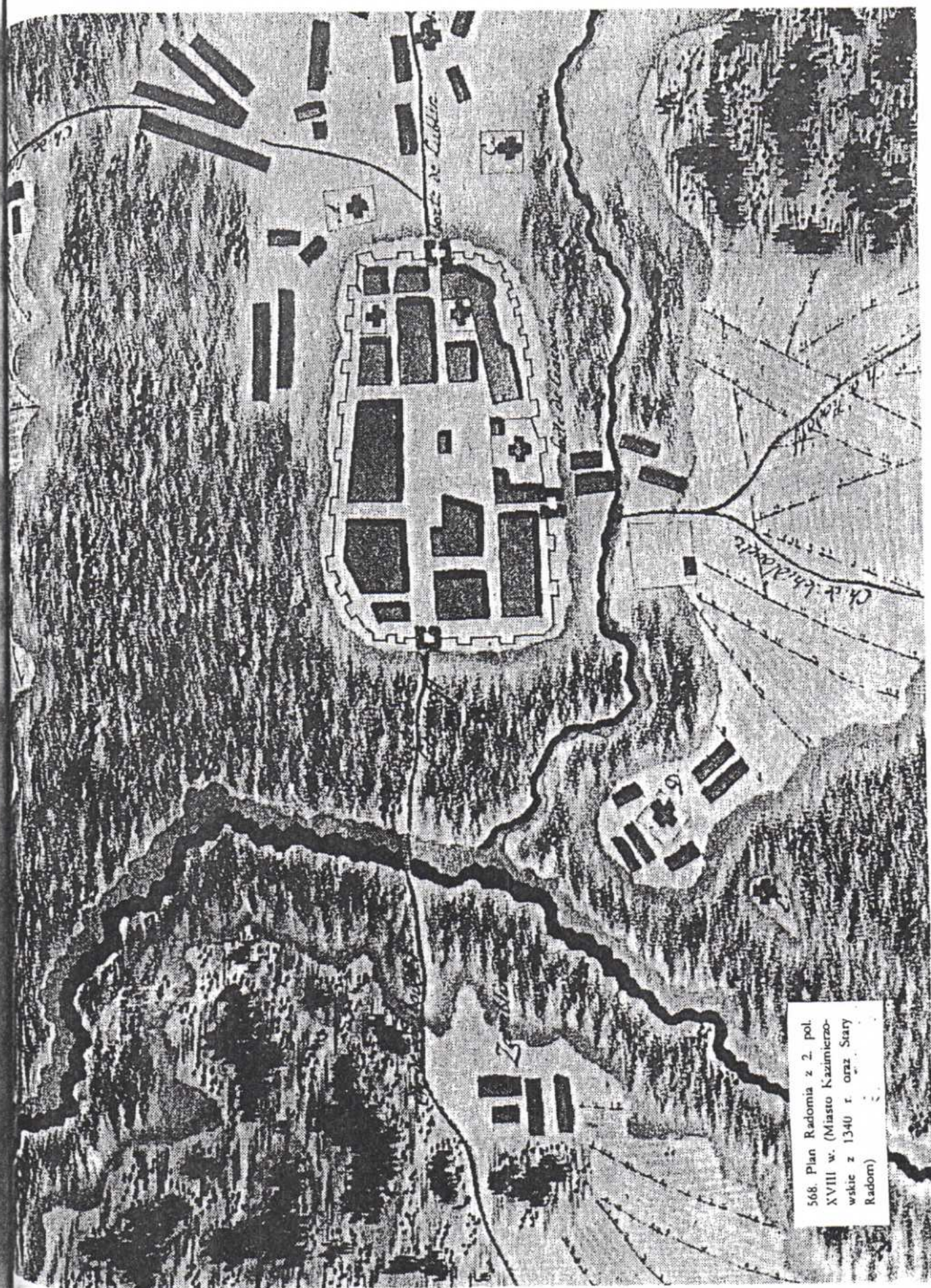
17. Plan sytuacyjny części placu Kościelnego pod rozbudowę placu targowego na Starym Mieście - 1829 r.
18. Okolice Radomia ok. 1830 r. Wg opracowania A. Borkiewicza na podstawie mapy Kwatermistrzostwa W. P. Rys. S. Frąckiewicz.
19. Mapa województwa sandomierskiego z 1837 r.; wycinek mapy Królestwa Kongresowego Klemensowskiego. Oryginał (rękopis) w zbiorze kartograficznym Biblioteki Narodowej w Warszawie. Na fotografii wzmocniono granice województwa sandomierskiego.
20. Położenie Radomia na mapie guberni radomskiej (lata 80-te XIX wieku).
21. Projekt założenia wodociągów opracowany przez W. Lindleya w 1912 r.
22. Projekt założenia sieci kanalizacji opracowany przez W. Lindleya w 1912 r.
23. Plan miasta Radomia. Podług zdjęć K. I. Pauli'ego. Rysował H. Kozierowski. 1919.
24. Projekt regulacji i rozbudowy miasta, oprac. S. Filipkowski i S. Siennicki. Pierwsza nagroda w konkursie z 1926 r. (fotografia z „Architektury i Budownictwa”, 1926, II).
25. Odrys projektu regulacji fragmentu m. Radomia - skala 1: 4 200.
26. Zakupiona praca konkursowa na plan regulacyjny miasta w 1926 roku. Autor: B. Pniewski (fotografia z „Architektury i Budownictwa”, 1926, II).
27. Projekt regulacji części dzielnicy staromiejskiej rz. Mlecznej w m. Radomiu.
28. Projekt regulacji państwowego folwarku Wacyn oparty częściowo na pracy konkursowej S. Filipkowskiego 1928 r. (oryg. w APR, zbiory kartograficzne).
29. Projekt parku przy ul. Kozienickiej - okres międzywojenny.
30. Plan miasta Radomia - skala 1:20 000 - 1941-1944.
31. Plan sytuacyjny nieruchomości miejskiej położonej przy ul. Kozienickiej i ul. 1 Maja - okres powojenny.
32. Studium regulacji Placu Jagiellońskiego - rzut, alternatywa I, czerwiec 1945 r.
33. Studium regulacji Placu Jagiellońskiego - alternatywa I, czerwiec 1945 r.
34. Studium regulacji Placu Jagiellońskiego - alternatywa II, czerwiec 1945 r.
35. Plan miasta z oznaczeniem strefy ochrony konserwatorskiej.
36. Inwentaryzacja zbiorcza - Stare Miasto.
37. Plan podstawowy perspektywiczny Stare Miasto.
38. Radom - plan zagospodarowania przestrzennego - makieta, 1962 r.

39. Radom Śródmieście - makieta, 1962 r.
40. Radom Centrum - szczegółowy plan zagospodarowania - plansza podstawowa - stan perspektywiczny 1963 r.
41. Radom Centrum - szczegółowy plan zagospodarowania - makieta, 1963 r.
42. Radom Centrum - szczegółowy plan zagospodarowania - kompozycja przestrzenna, 1963 r.
43. Radom - dzielnica przydworcowa. Szczegółowy plan zagospodarowania przestrzennego - perspektywa 1990 r.
44. Radom - dzielnica przydworcowa - skala 1:2 000 - plansza podstawowa.
45. Koncepcja planu Miasta Kazimierzowskiego H. K. Wejchertów, 1979 r.
46. Konkurs SARP - Radom Centrum Usługowe Północ - 1989 r.
47. Konkurs SARP nr 747. Radom Plac Jagielloński - koncepcja zagospodarowania - plansza podstawowa 1:500.

Mapa osadnictwa wczesnośredniowiecznego od końca VIII do pocz. XIV w.

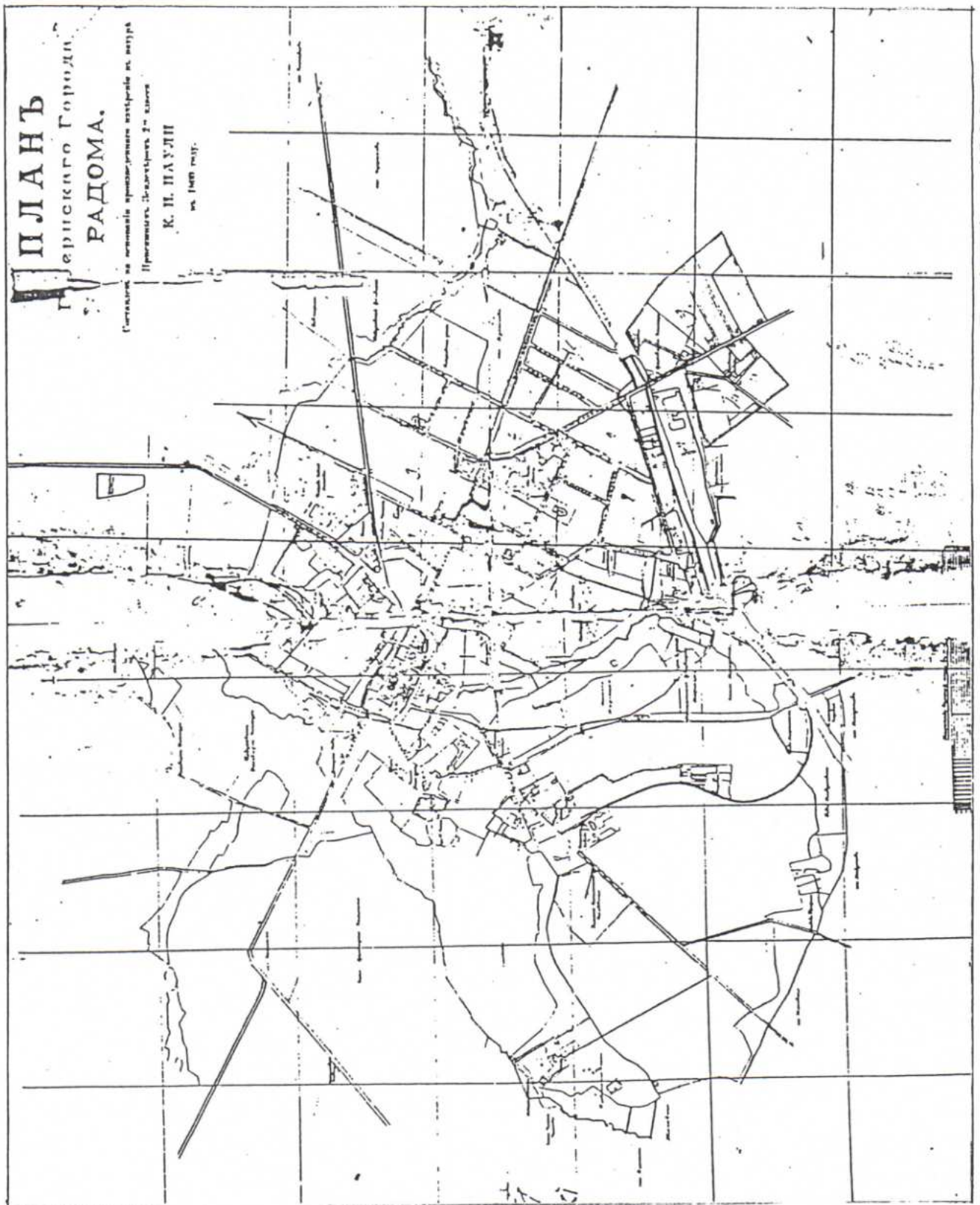

Plan Radomia z 2 poł. XVIII w. (Miasto Kazimierzowskie z 1340 r. oraz Stary Radom)

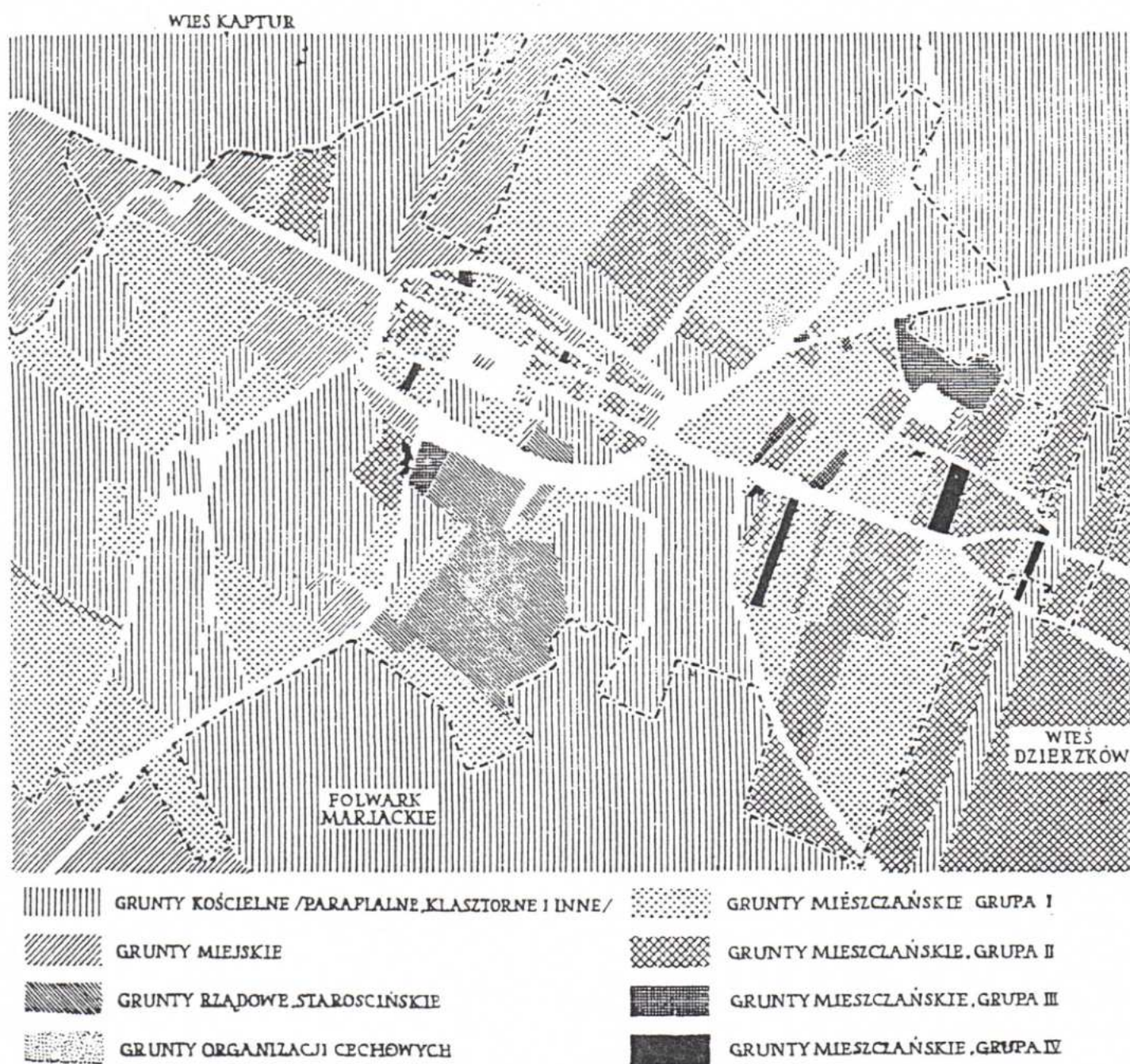
Okolice Radomia na przełomie XVII/XIX w.

Wycinek z mapy Heldensfelda i Benedicti'ego z lat 1802-1808.

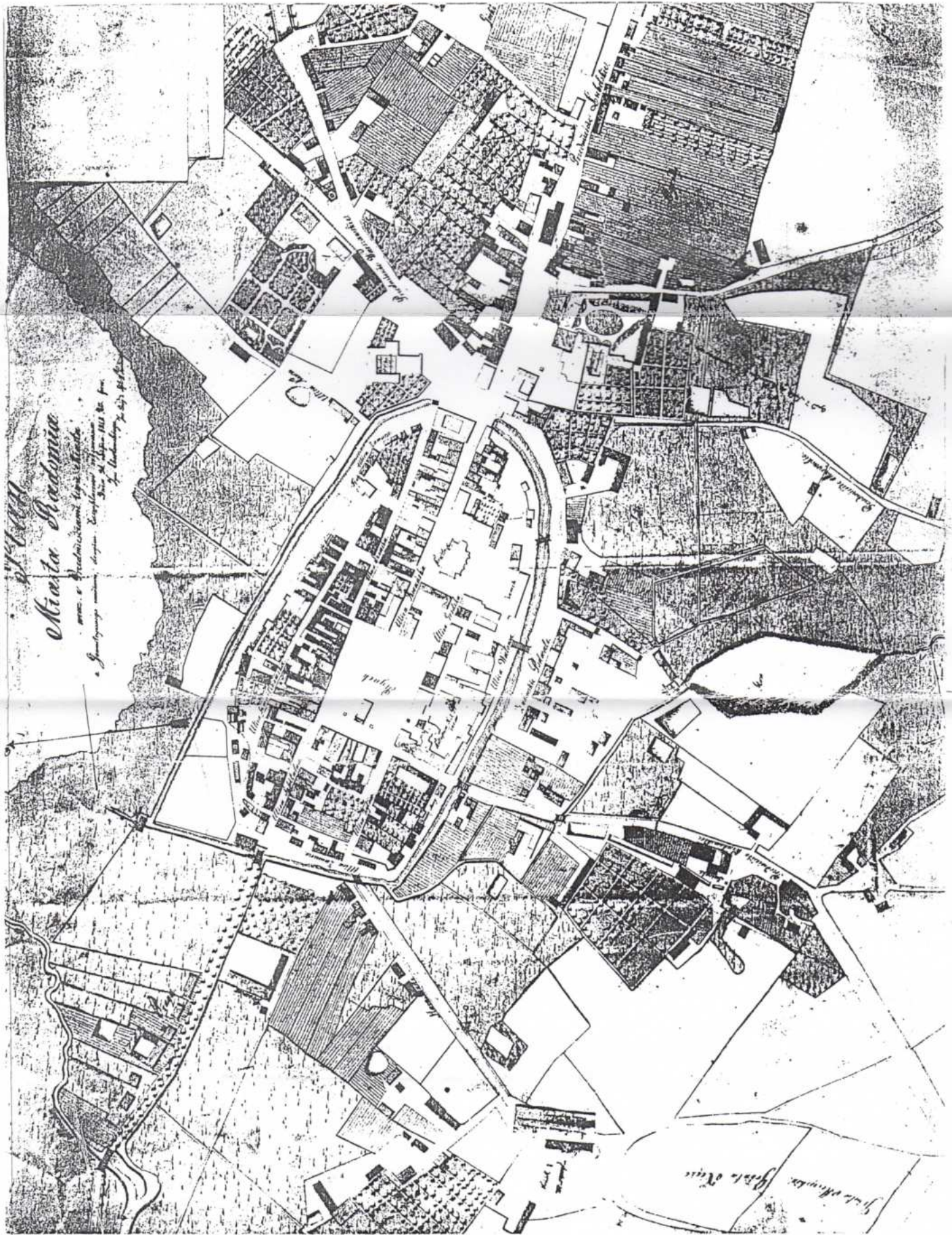
Plan Radomia - 1800 r.

Własność gruntów na obszarze miasta w pocz. XIX w.
 Opracowano na podstawie spisu kwaterunkowego z r. 1811.

Rys. S. Frąckiewicz

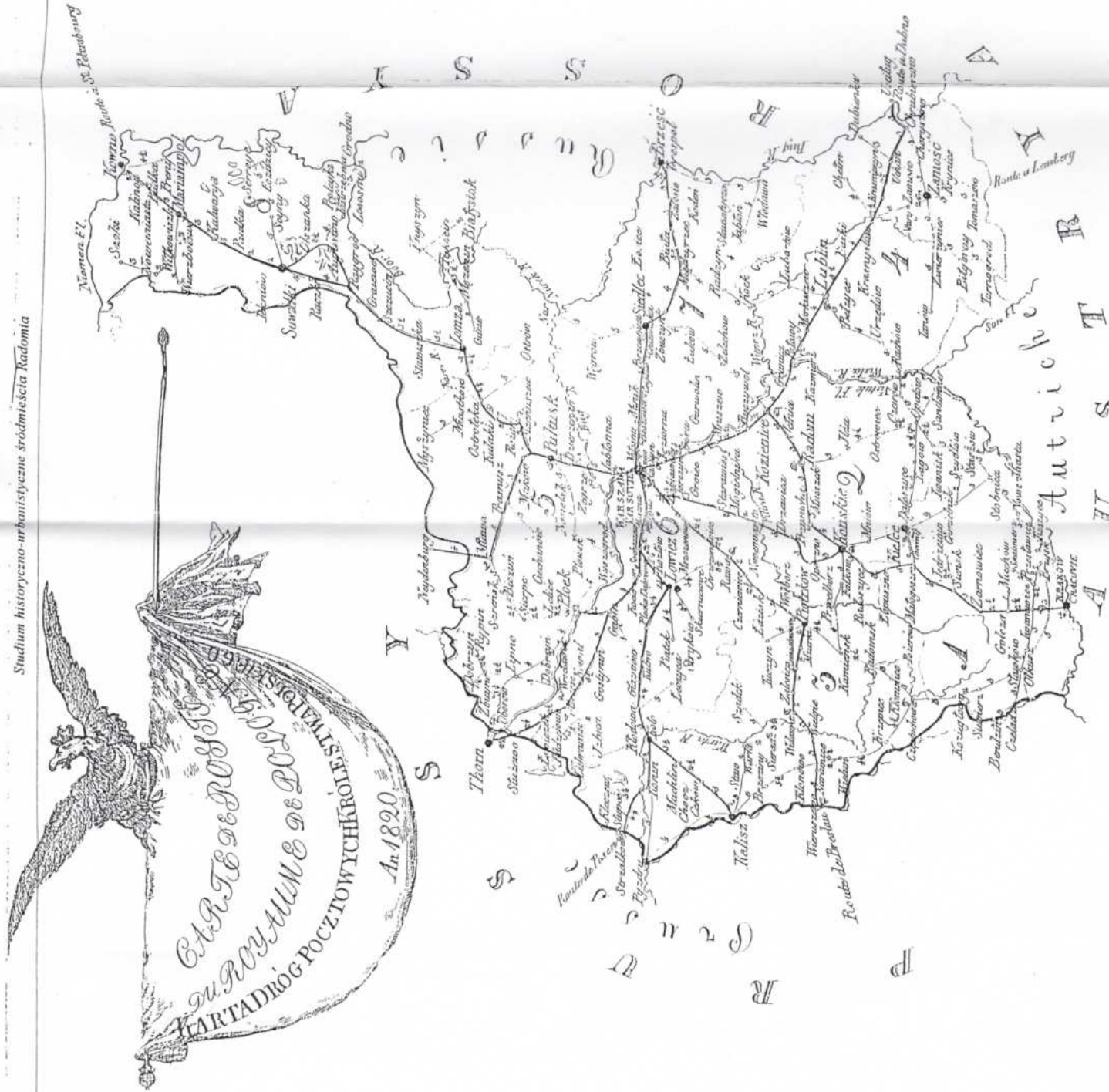

Plan miasta Radomia z przedmieściami wykonany przez I. Ebertowskiego w 1813 r.

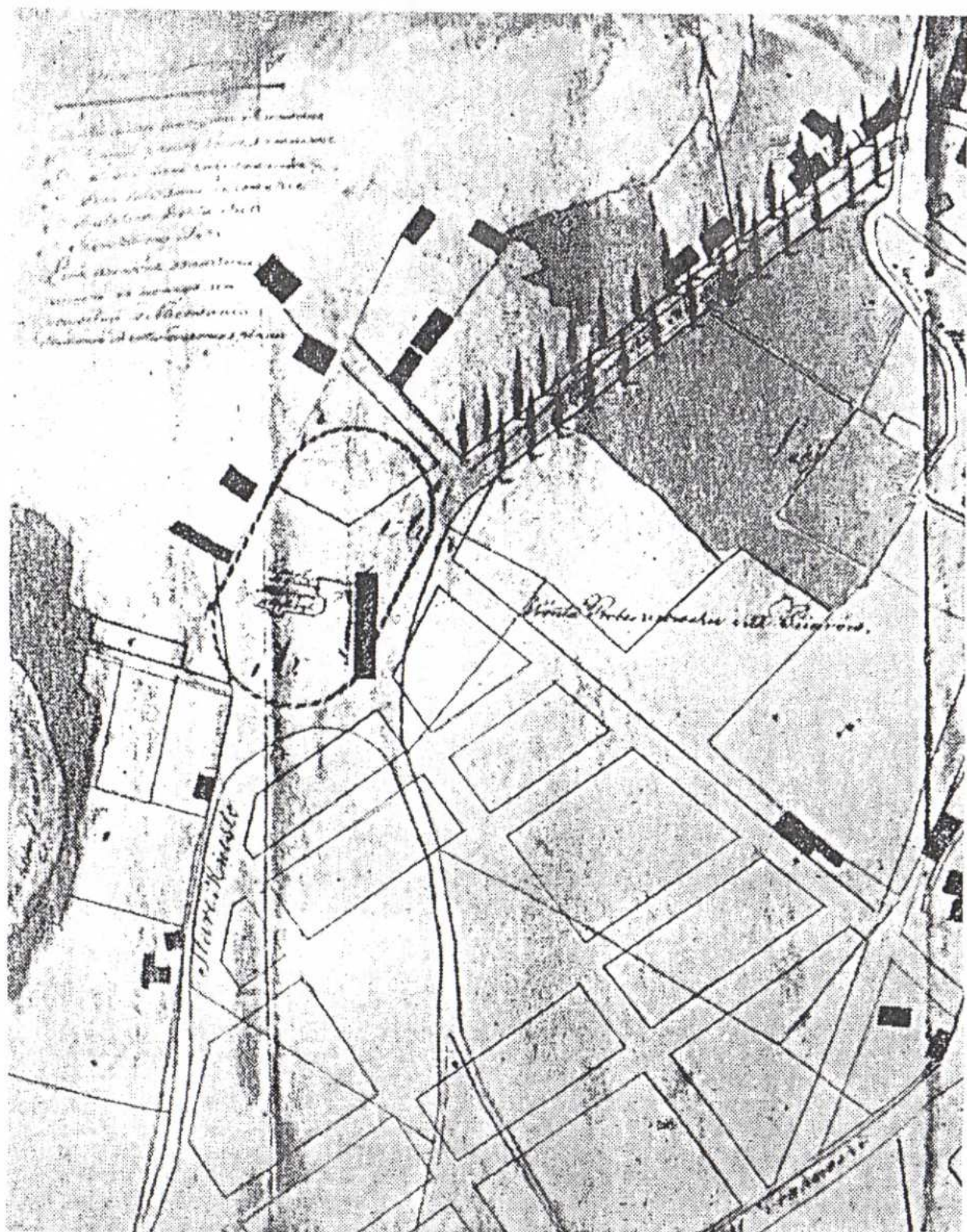

Podział Powiatu Radomia
Division ou Rayonne

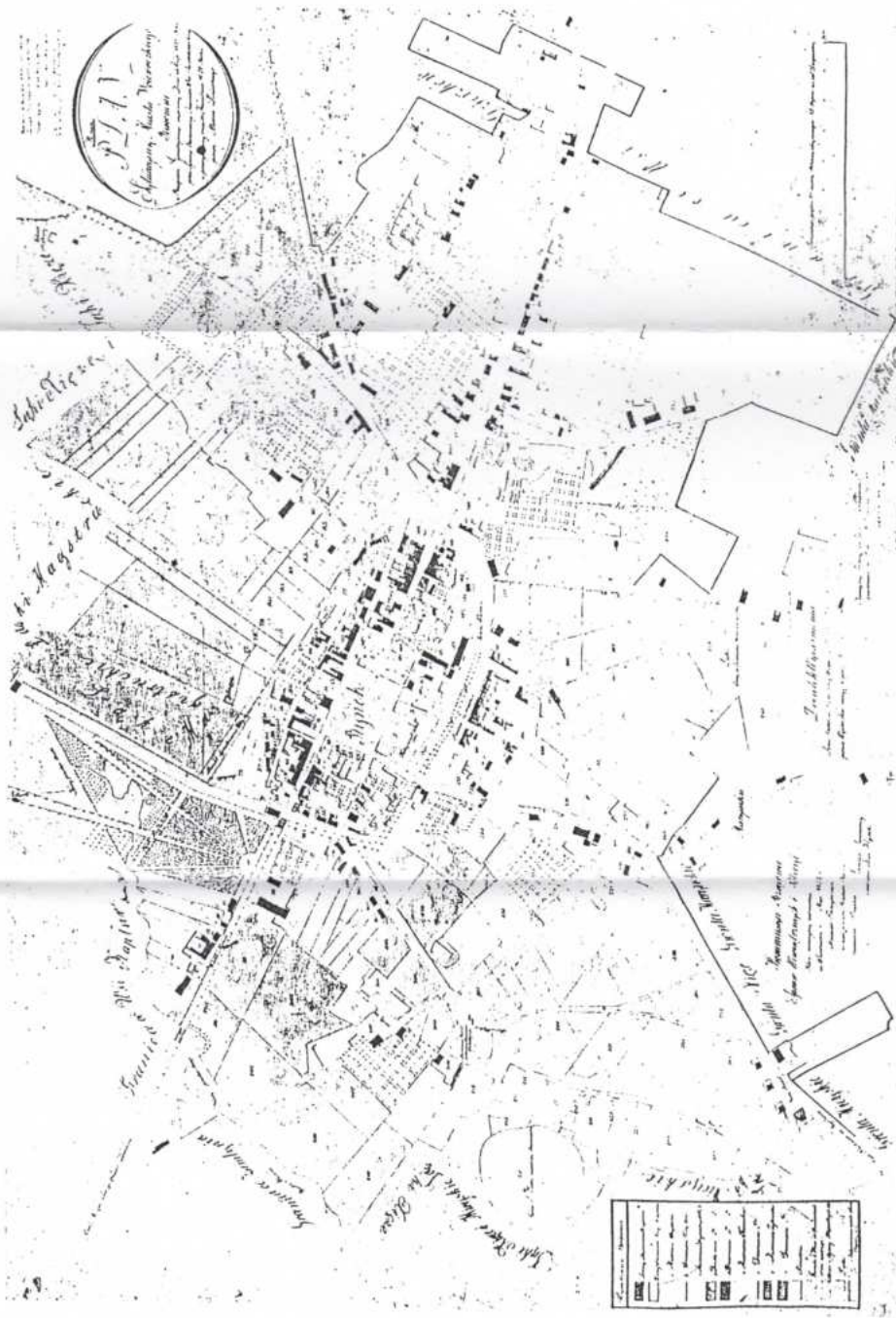
Wicamińska	Albion	Obandy
Radziwiłł	Chyżów	Amalcomont
Krakowickie	Kielce	Kielce
Gracovis		Sobrova
		Mechino
		Olkasz
Sandomirskie		Sandomir
Sandomir	Radom	Radom
		Opoczno
Kaliskie		Kalisz
		Kalisz
		Wielki
		Radkowi
Lubelskie		Lubelski
Lubelski	LUBLIN	Branystia
		Strabierzino
		Zamost
Plockie		Lipno
		Miana
		Outrochka
		Pranycz
		Radkowi
		Plock
Masowieckie		Warsawa
		Starobuzo
		Rawa
		Spohacczo
		Legyca
		Gozyri
		Crucowis
Podlaskie		Siedlce
		Dzial
		Julowo
		Radzyn
Augustowskie		Lomża
		Augustów
		Syry
		Kaluzya
		Marzypol

Położenie Radomia na mapie dróg pocztowych w 1820 roku.

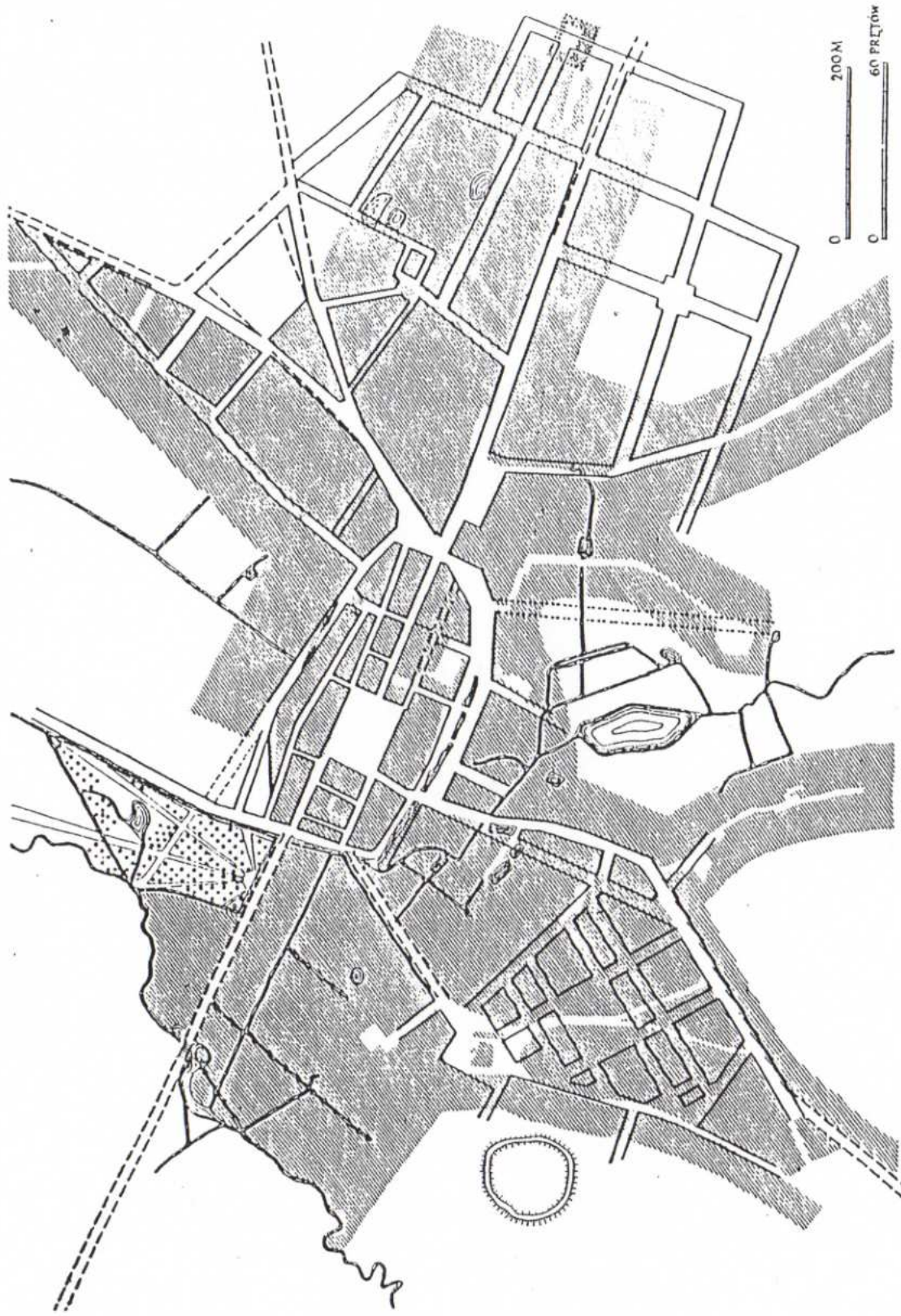

Projekt urządzenia placu targowego na Starym Mieście z r. 1822.
Fragment planu.

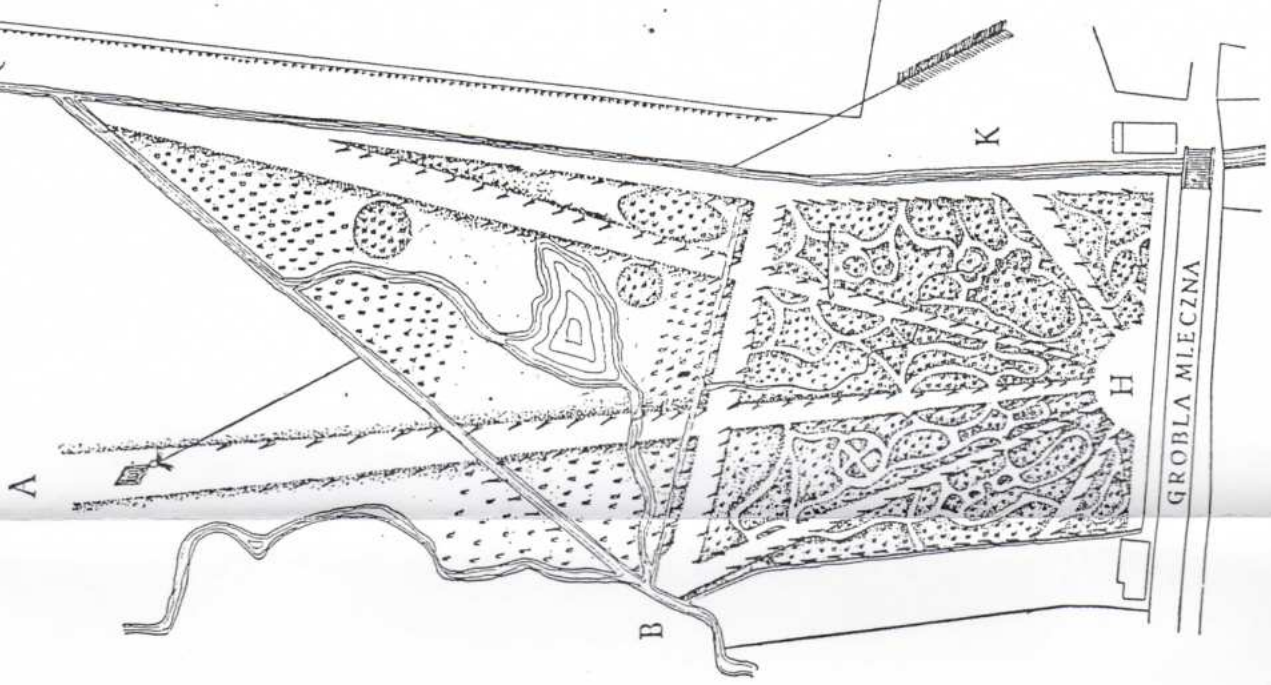
"Plan sytuacyjny miasta wojewódzkiego Radomia z rozmiaru geometrycznego zrysowany dnia 15 maja 1821 roku przez Ignacego Ebertowskiego inżyniera woj. sandomierskiego, a przerysowany dnia 10 kwietnia 1824 roku przez Piotra Lużeckiego"

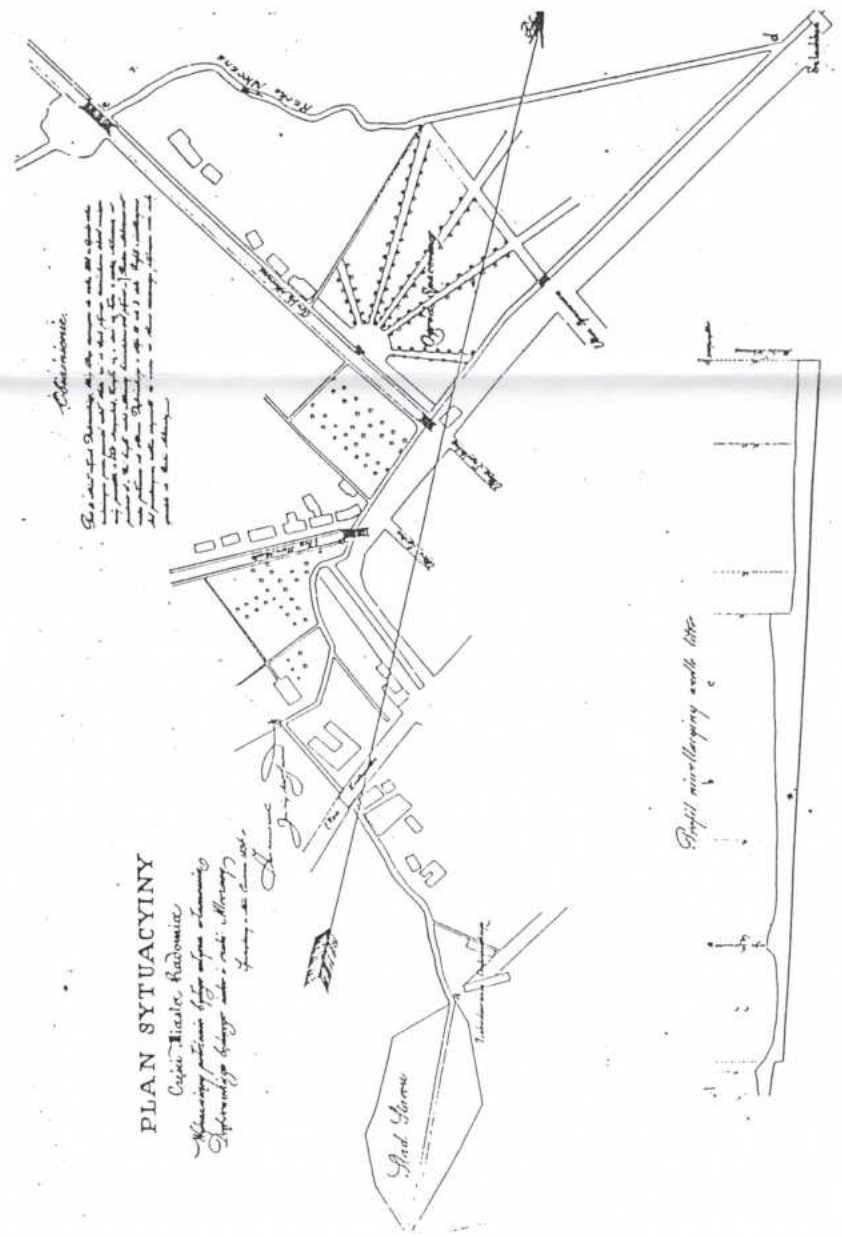
Projekt regulacji miasta. Wyrys z planu z r. 1824.

Rys. S. Frąckiewicz

Projekt ogrodu spacerowego.
Wyrys z planu miasta z r. 1824.

Przerys. S. Frąckiewicz

PLAN SYTUACYJNY

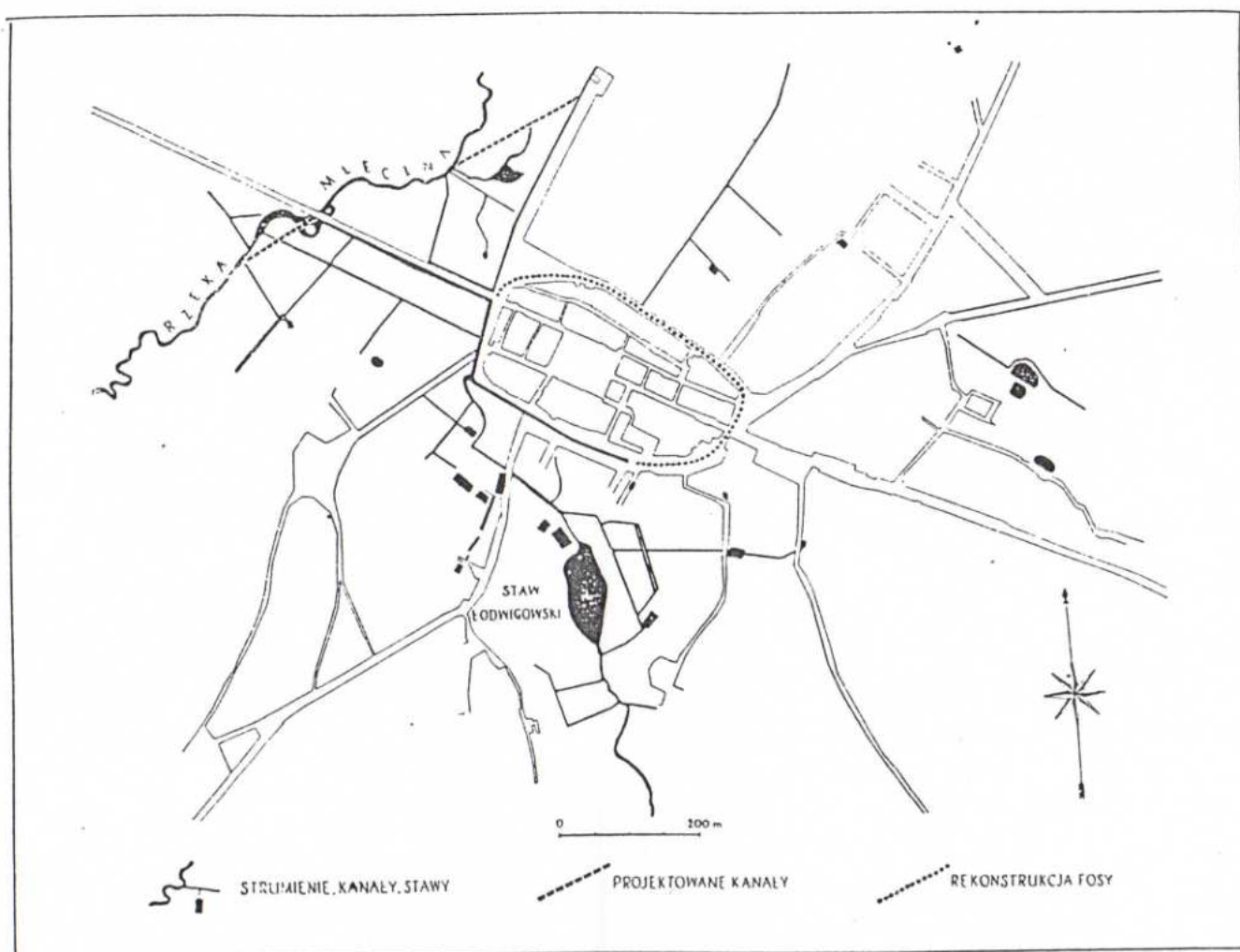
Część Miasta Radomia

Wskazywany jest tutaj teren planowany
do budowy nowego miasta w roku 1824

Przerys. S. Frąckiewicz

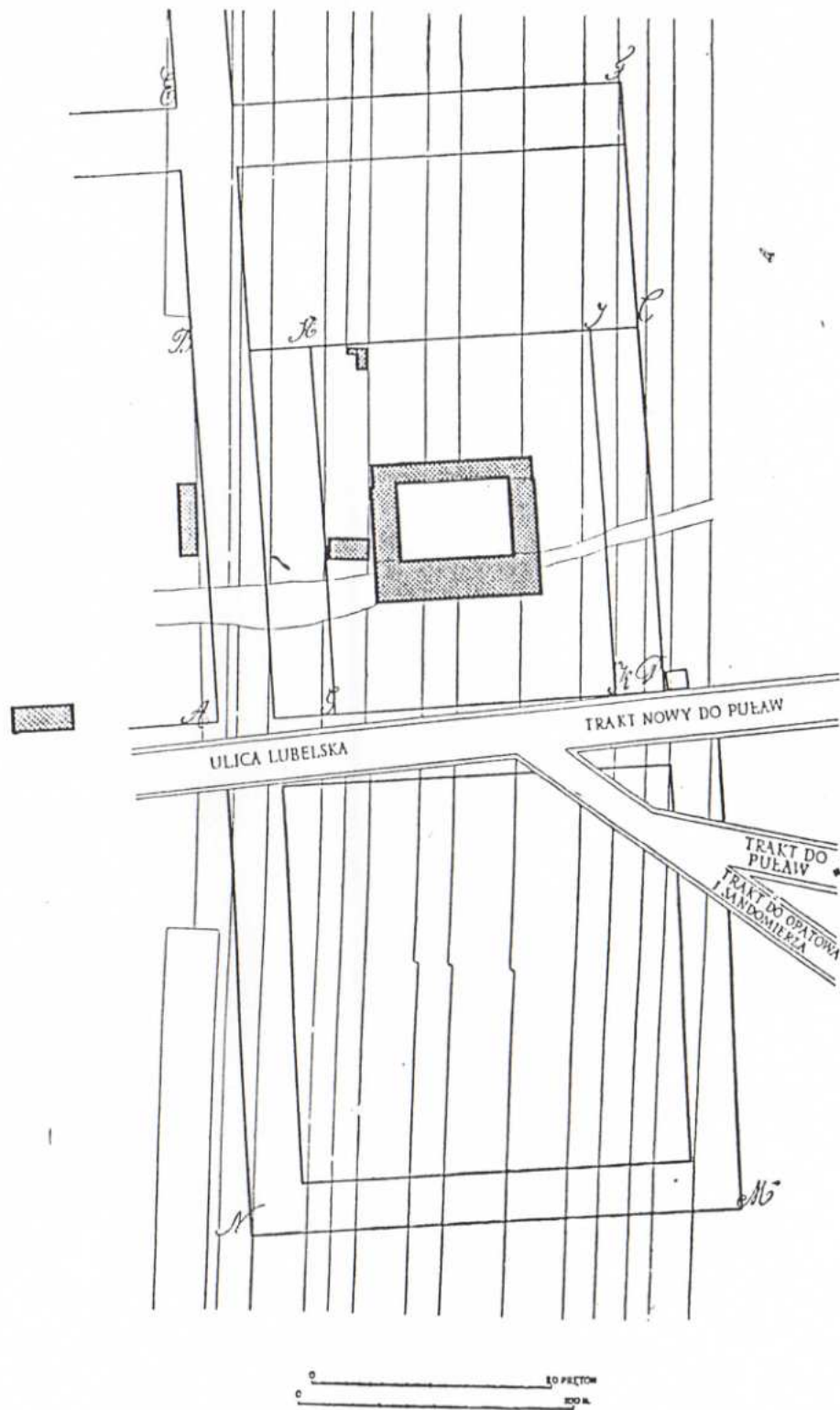

Plan sytuacyjny części miasta Radomia

Rekonstrukcja stanu nawodnienia terenu na obszarze miasta w pocz. XIX w. Opracowano na podkładzie planu miasta z r. 1824.

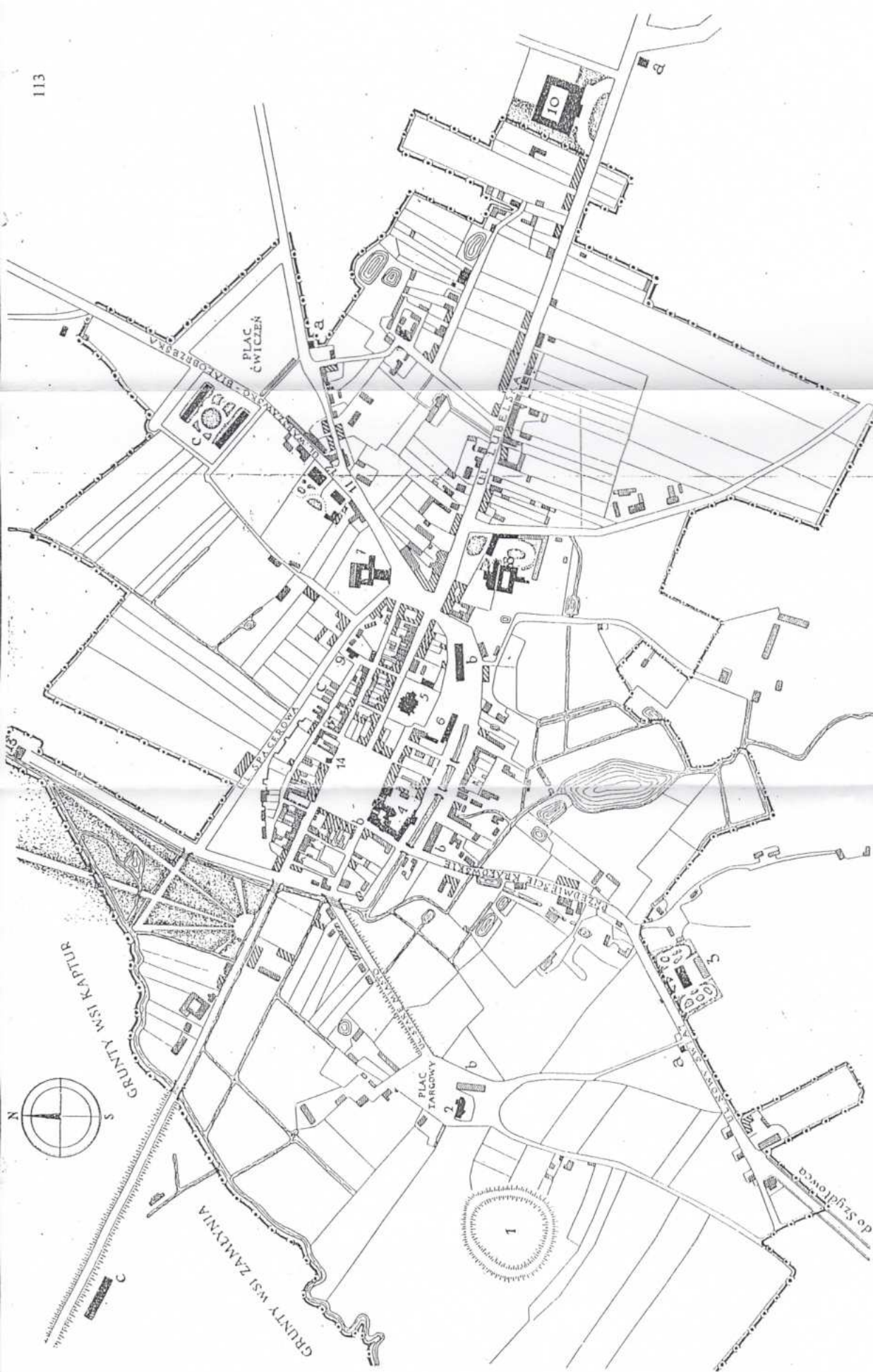
Skala 1:10000. Rys. S. Frąckiewicz

Projekt usytuowania gmachu komisji województwa sandomierskiego z r. 1826.

Przerys. wyk. S. Frąckiewicz

- 1- Grodzisko
- 2- magazyn wojskowy
- 3- szpital
- 4- szkoła wojewódzka
- 5- fara
- 6- zamek
- 7- wziężenie i lazaret

- 8- klasztor bernardynów
- 9- teatr
- 10- Komisja Wojewódzka
- 11- poczta
- 12- Komisja Obwodowa
- 13- rzeźnia
- 14- odwach

- a - rogatki
- b - jatki
- c - stajnie wojskowe
- ▨ - budynki murowane - rządowe, miejskie i koscielne
- ▤ - budynki murowane prywatne
- ▥ - budynki drewniane
- ▧ - budynki gospodarskie

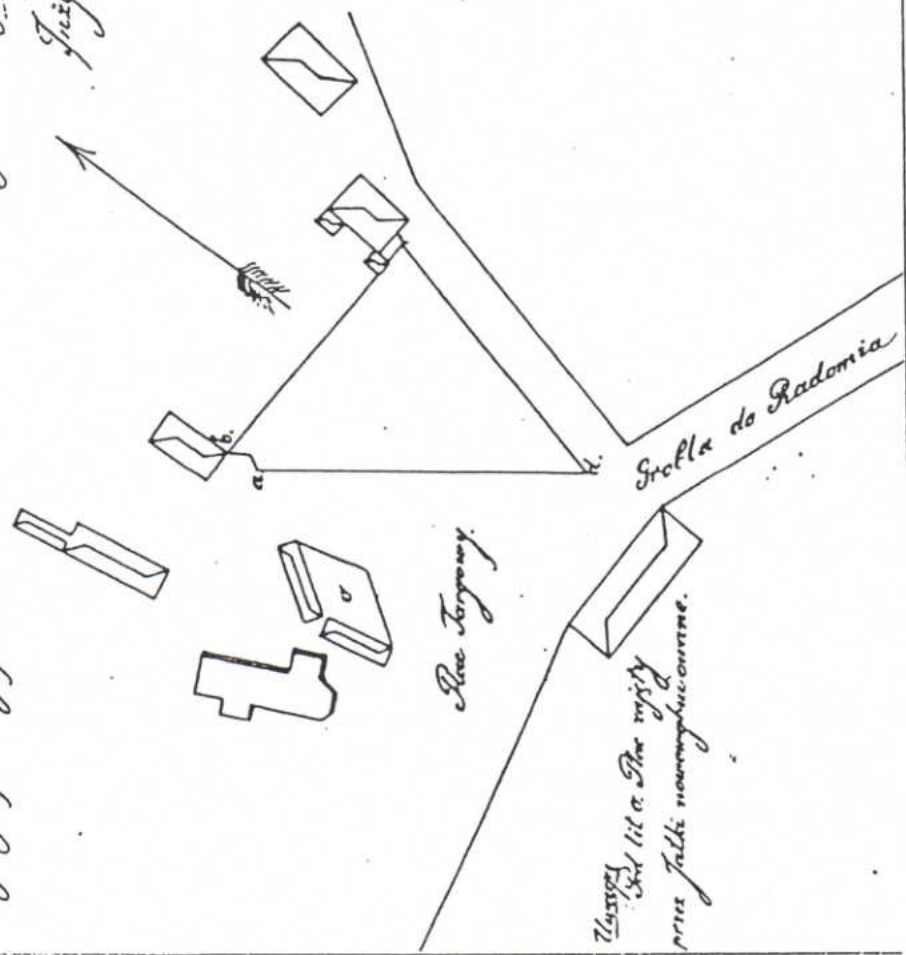
--- granica siedzib miasta wg. planu z 1824 r.

Plan Radomia ok. 1830 r. Rekonstrukcja opracowana na podstawie planów z 1824 r. i 1846 r.

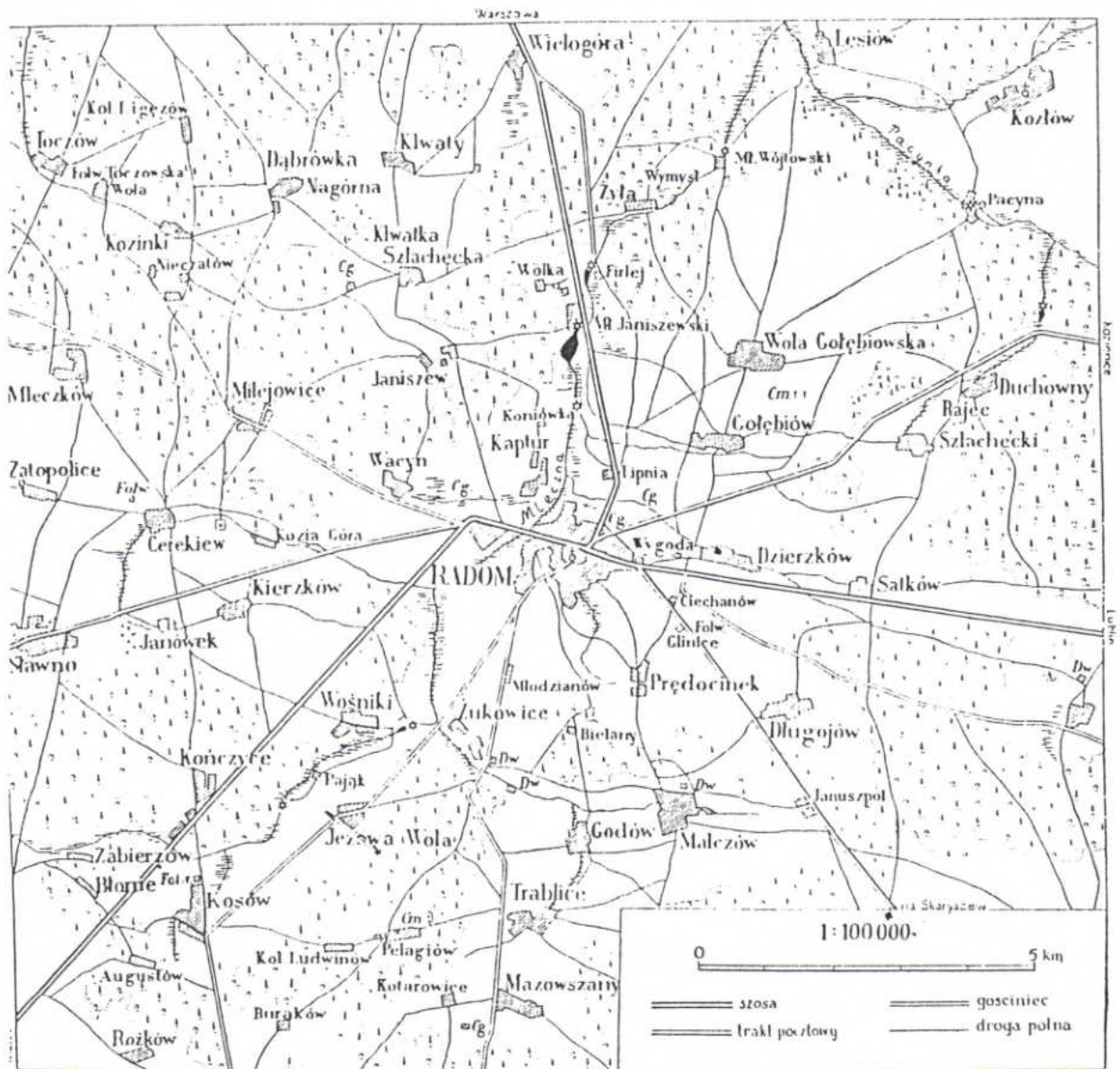
Plan sytuacyjny części placu kościelnego pod obręb. zajmującego 137 przętów □ czyli 8 1/4 lok w
 najściy być wziętym na rozprzestrzenienie mięjsca targowego na Starém Mięście w Radomiu.

Ułożony wedle skali r. Staru: sytuacyjnego przez
 Inżyniera A. A. Sandomińskiego w 1829 r. skłanianego
 Majorowski
 rys.

Ułożony
 1829 r. lit. a. Star. mięjski
 przez Inż. Sandomińskiego.

Plan sytuacyjny części placu kościelnego wykonany w 1829 r.

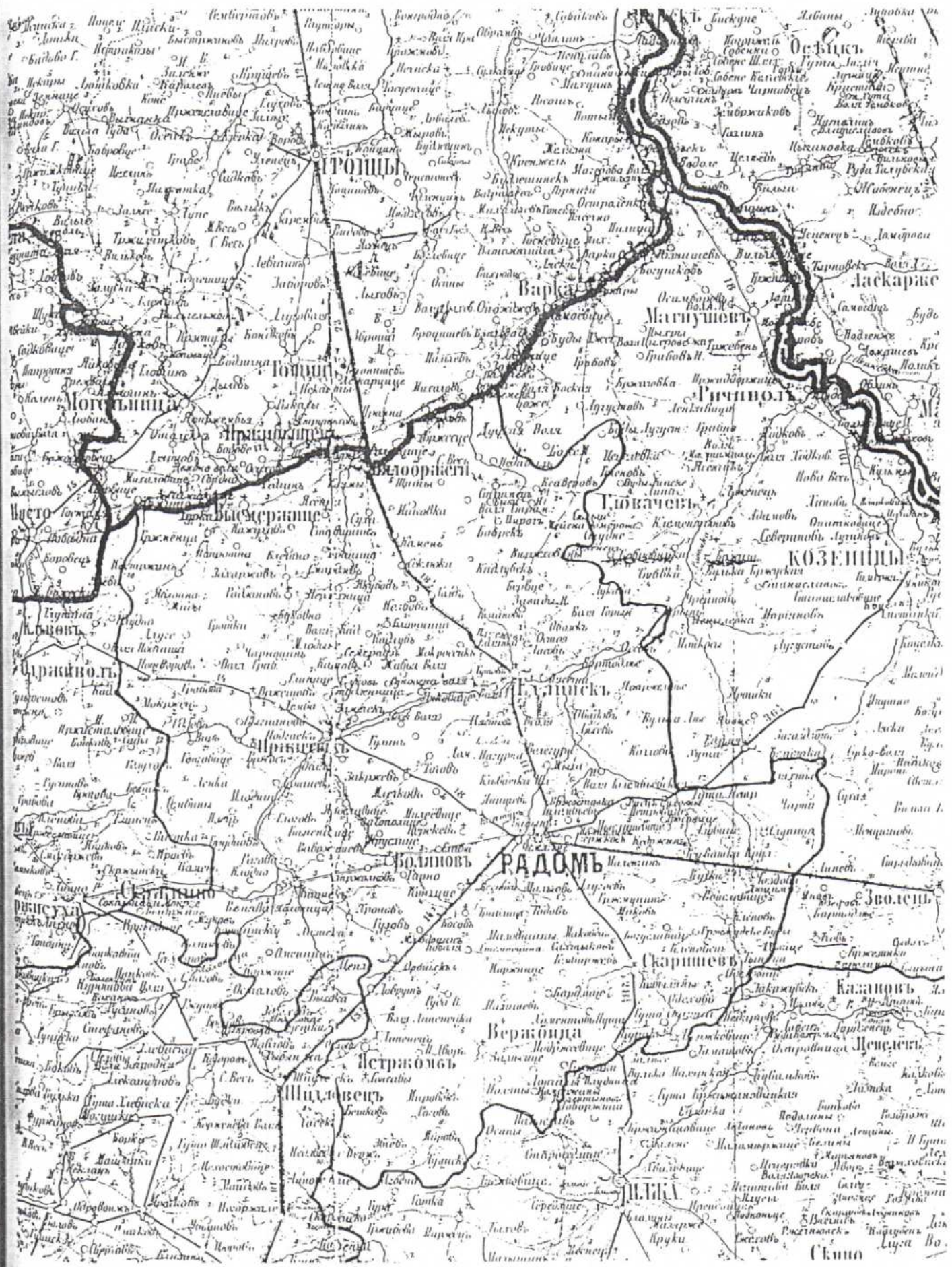

Okolice Radomia ok. 1830 r. Wg. opracowania A. Borkiewicza na podstawie mapy Kwatermistrzostwa W. P.

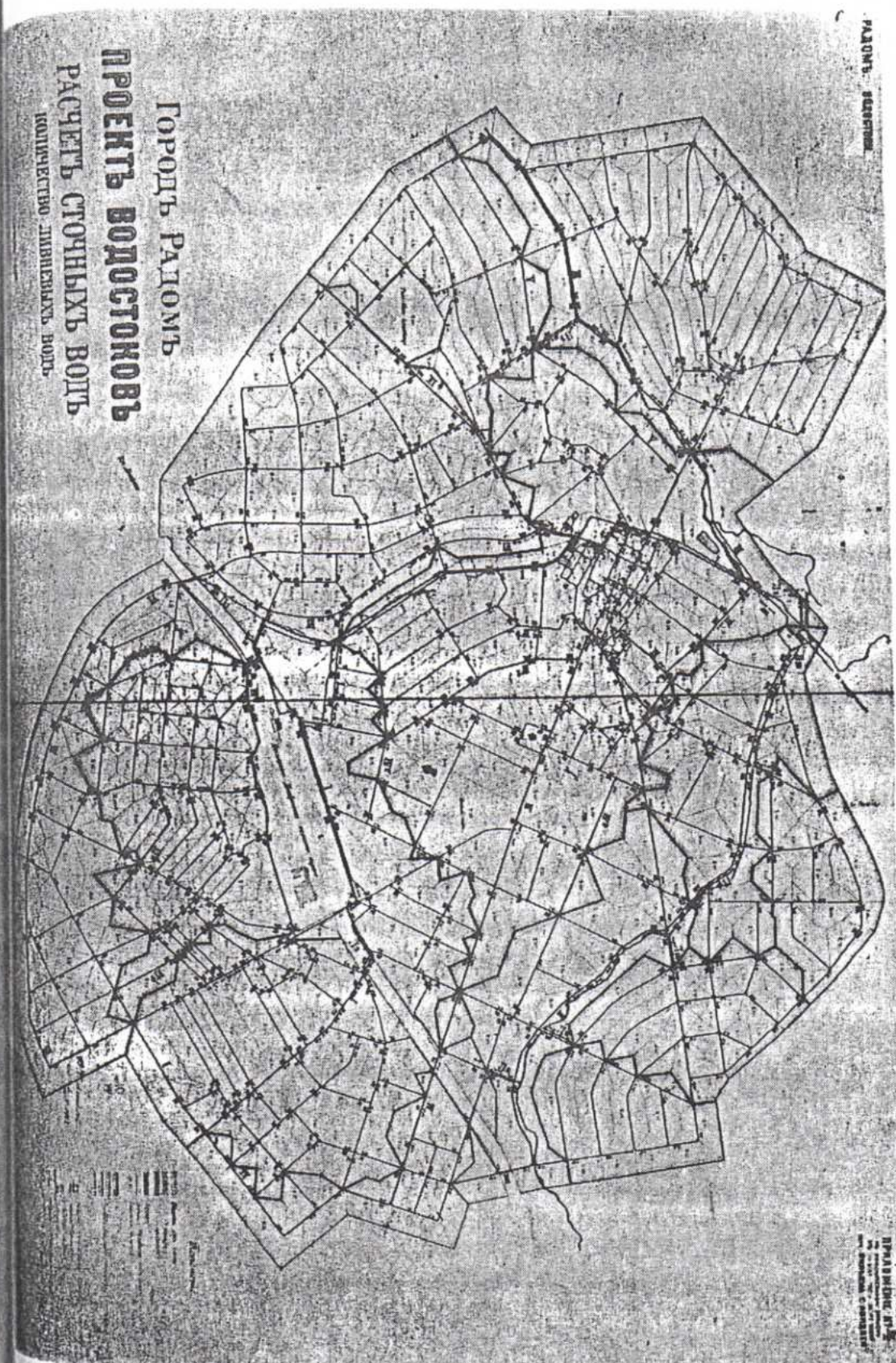
Rys. S. Frąckiewicz

Mapa województwa sandomierskiego z 1837 r.; wycinek mapy Królestwa Kongresowego Klemensowskiego.

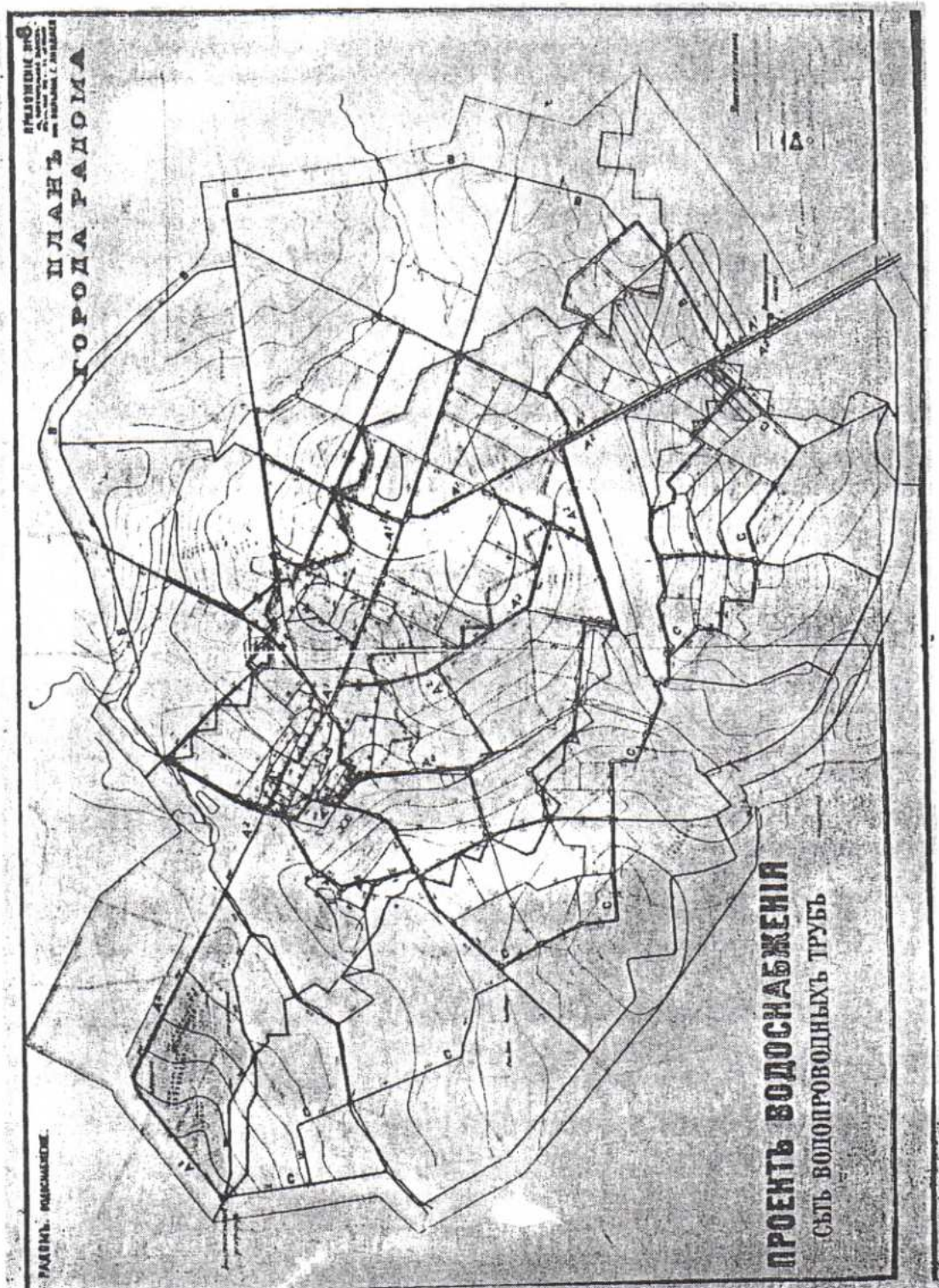
Położenie Radomia na mapie guberni radomskiej (lata 80-te XIX w.).

ПРОЕКТЪ ВОДОСТОКОВЪ
ГОРОДА РАДОМЪ
КОМПЛЕКТЪ ИНЖЕНЕРЪ ВОДЪ

РАДОМЪ. СЕВЕРЪ

МАСШТАБЪ 1:500
ВЪ СМѢТѢ СЪ ПЛАНЪМЪ
НА СТОЛѢ СЪ КОМПЛЕКТЪМЪ

Projekt założenia sieci kanalizacji opracowany przez W. Lindleya w 1912 r.

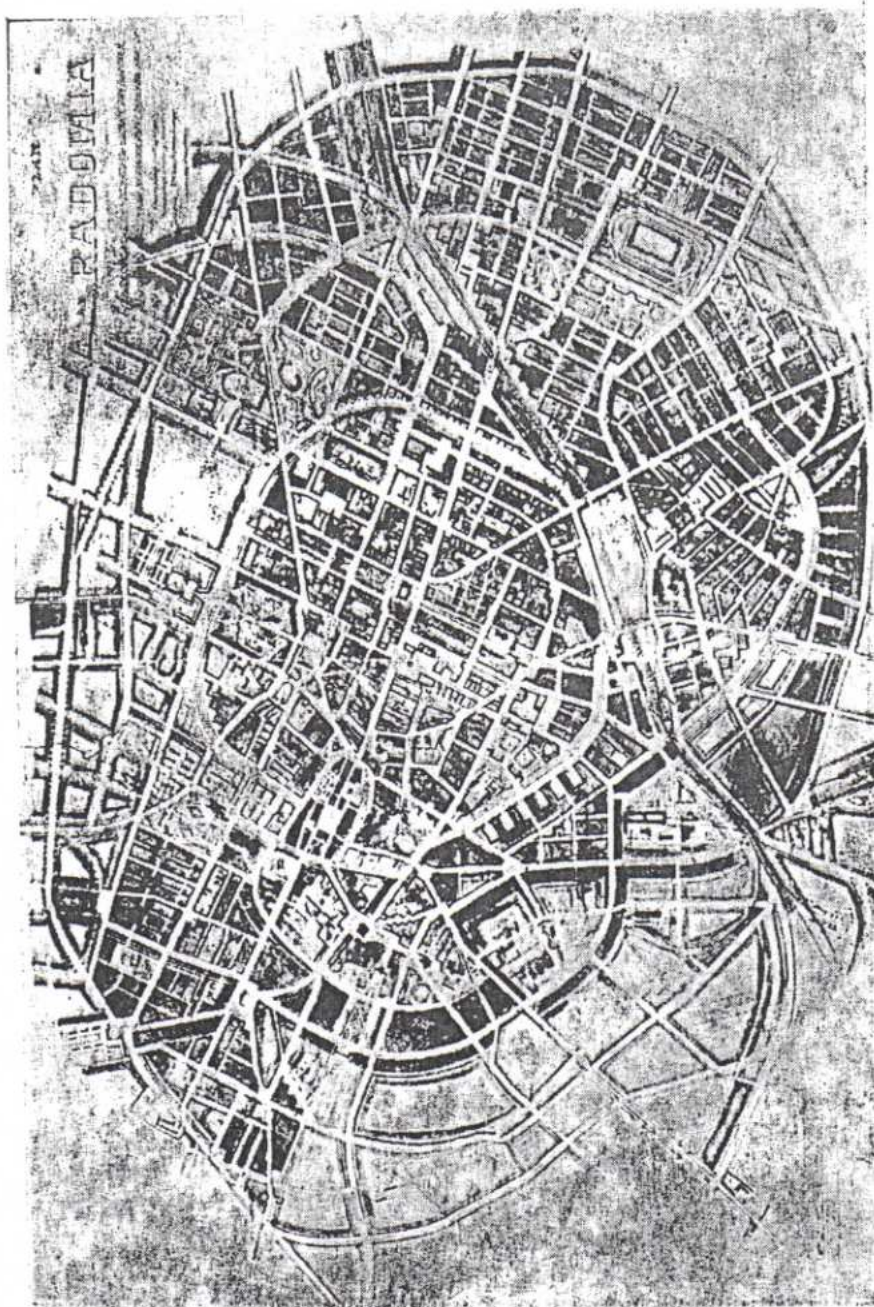

Projekt regulacji i rozbudowy miasta, oprac. S. Filipkowski i S. Sienicki.
Pierwsza nagroda w konkursie z 1926 r.

Odrys projektu regulacji fragmentu m. Radomia - skala 1:4200

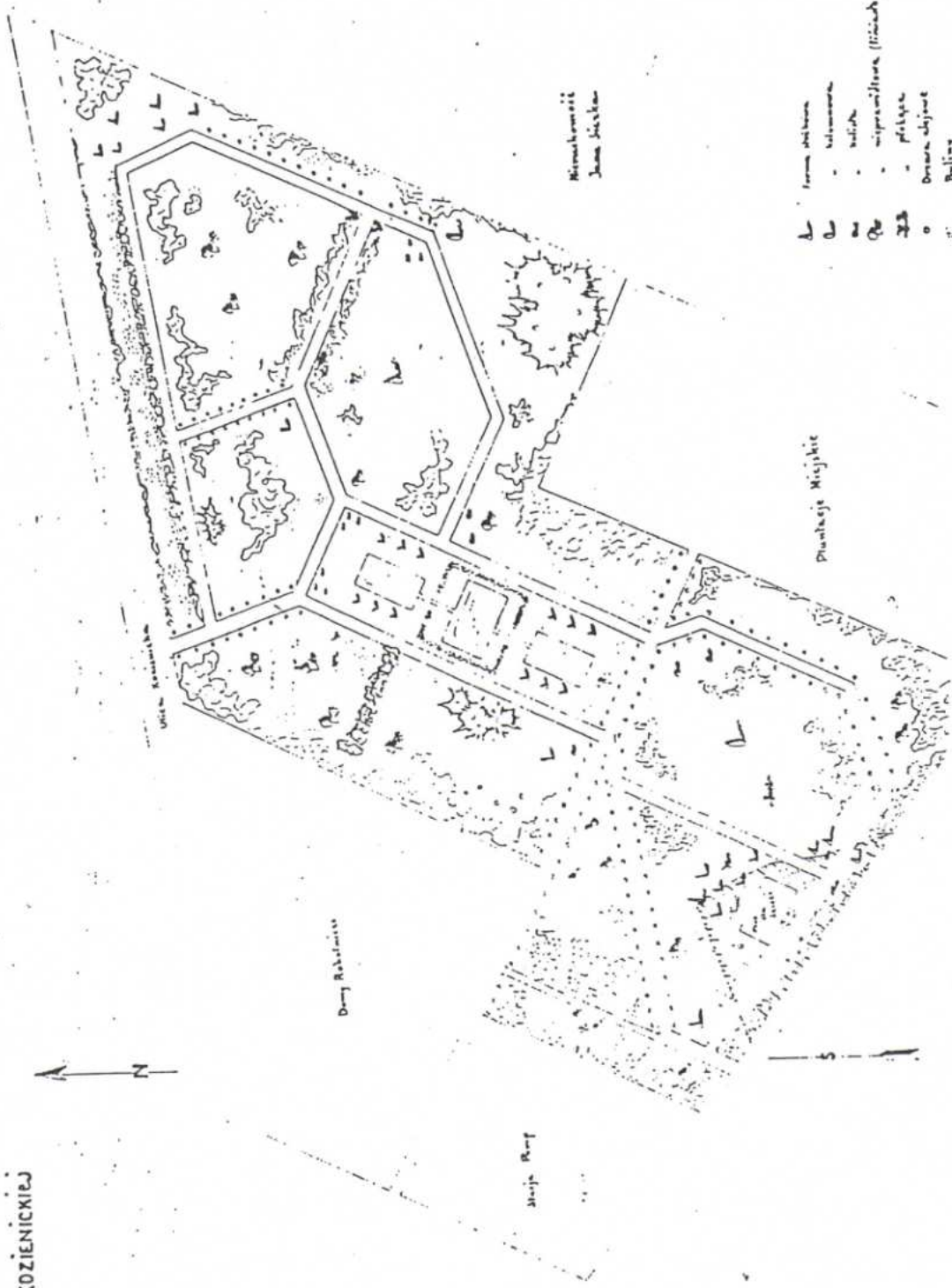

Zakupiona praca konkursowa na plan regulacyjny miasta w 1926 r. Autor:
B. Pniowski (fotografia z „Architektury i Budownictwa”, 1926, II)

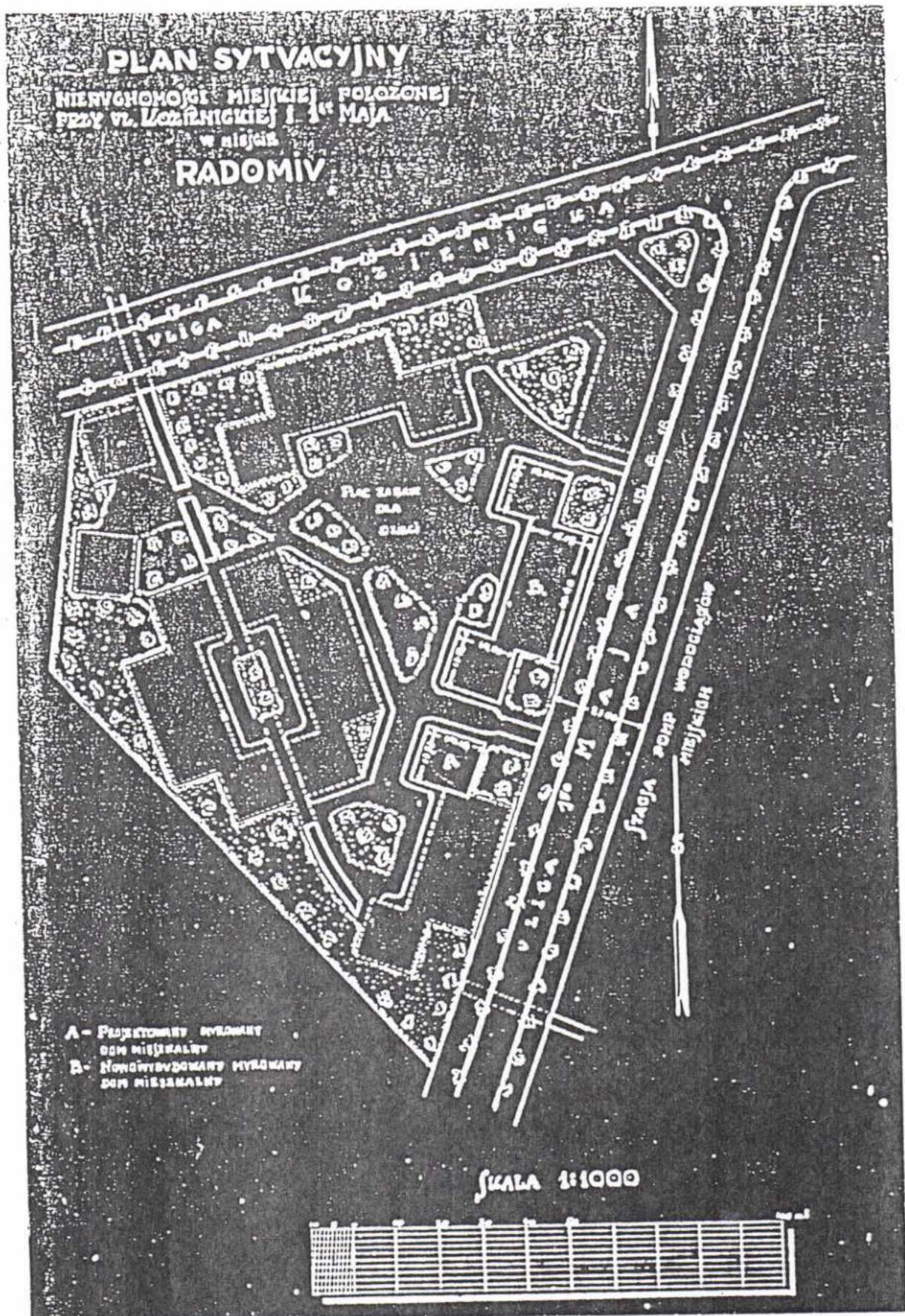
PROJEKT
PARKU
PRZY UL. KOZIENICKIEJ

- form. składowe
- składowe
- ścieżki
- uprawiane (zielenie)
- płaskie
- drzewa uliczne
- Białe

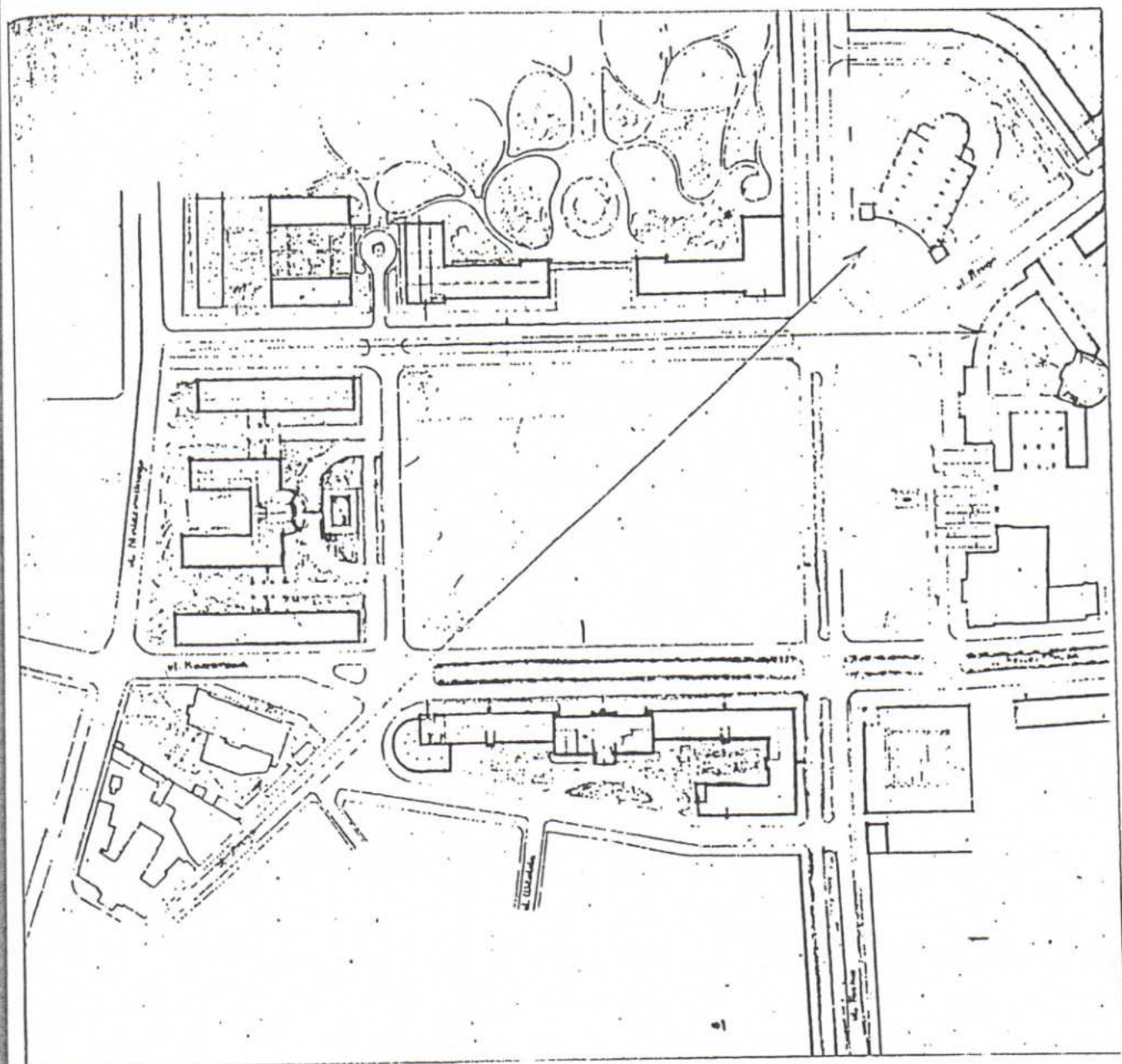
Projekt parku przy ul. Koziennickiej.

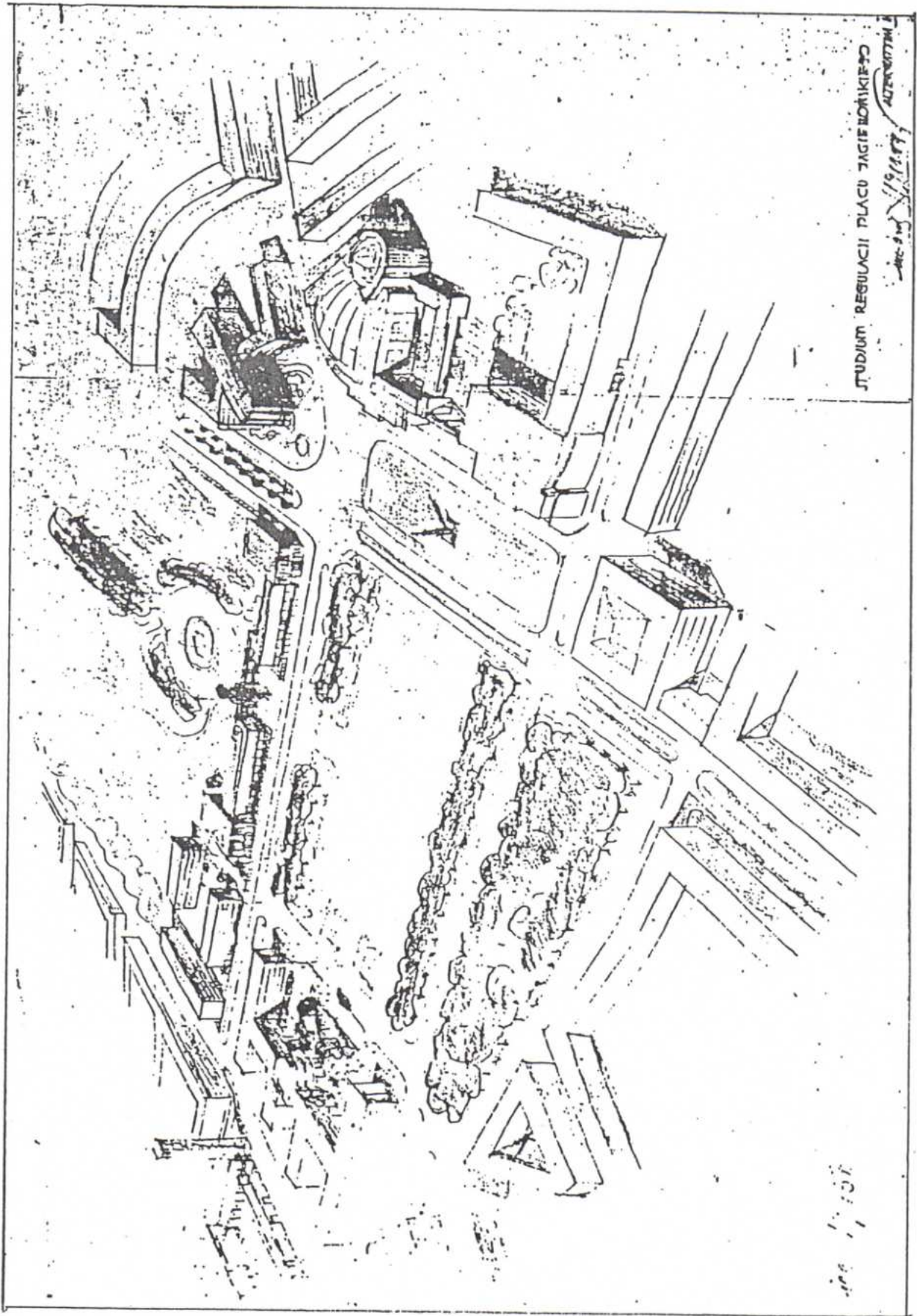

Plan sytuacyjny nieruchomości miejskiej położonej przy ul. Kozienickiej i ul. 1 Maja - okres powojenny

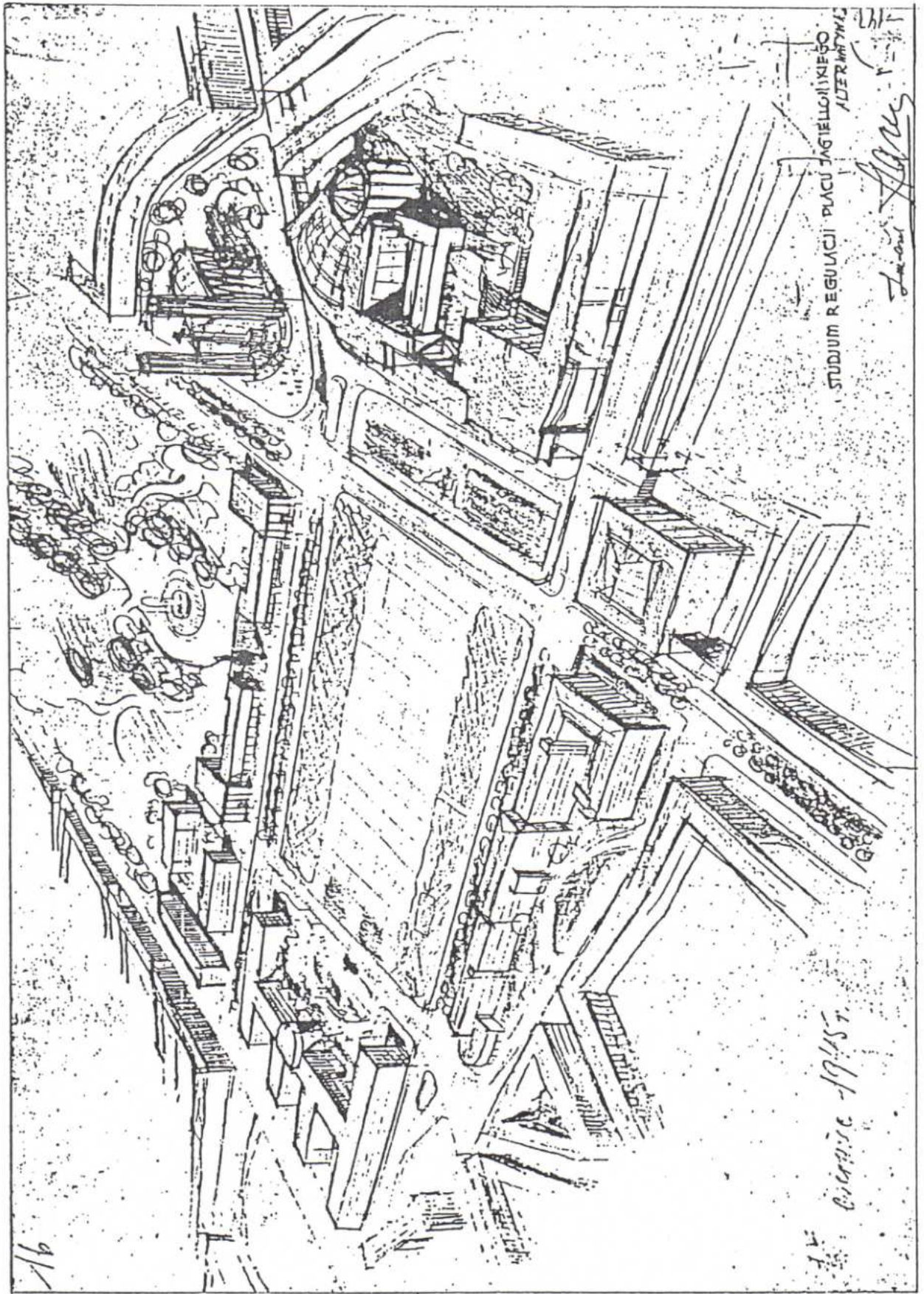

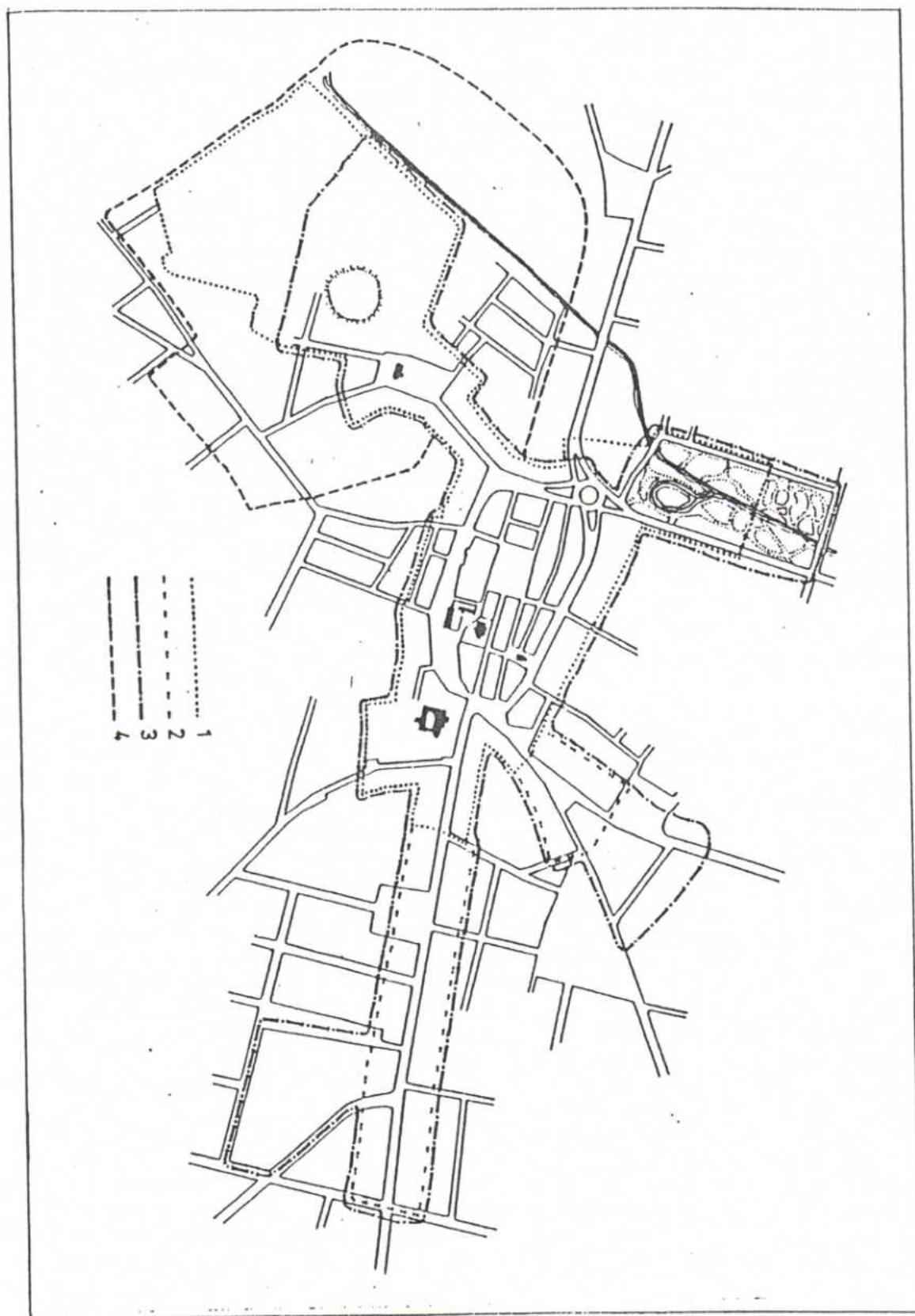
Studium regulacji Placu Jagiellońskiego - rzut - alternatywa I - 1945 r.

Studium regulacji Placu Jagiellońskiego - alternatywa II - czerwiec 1945

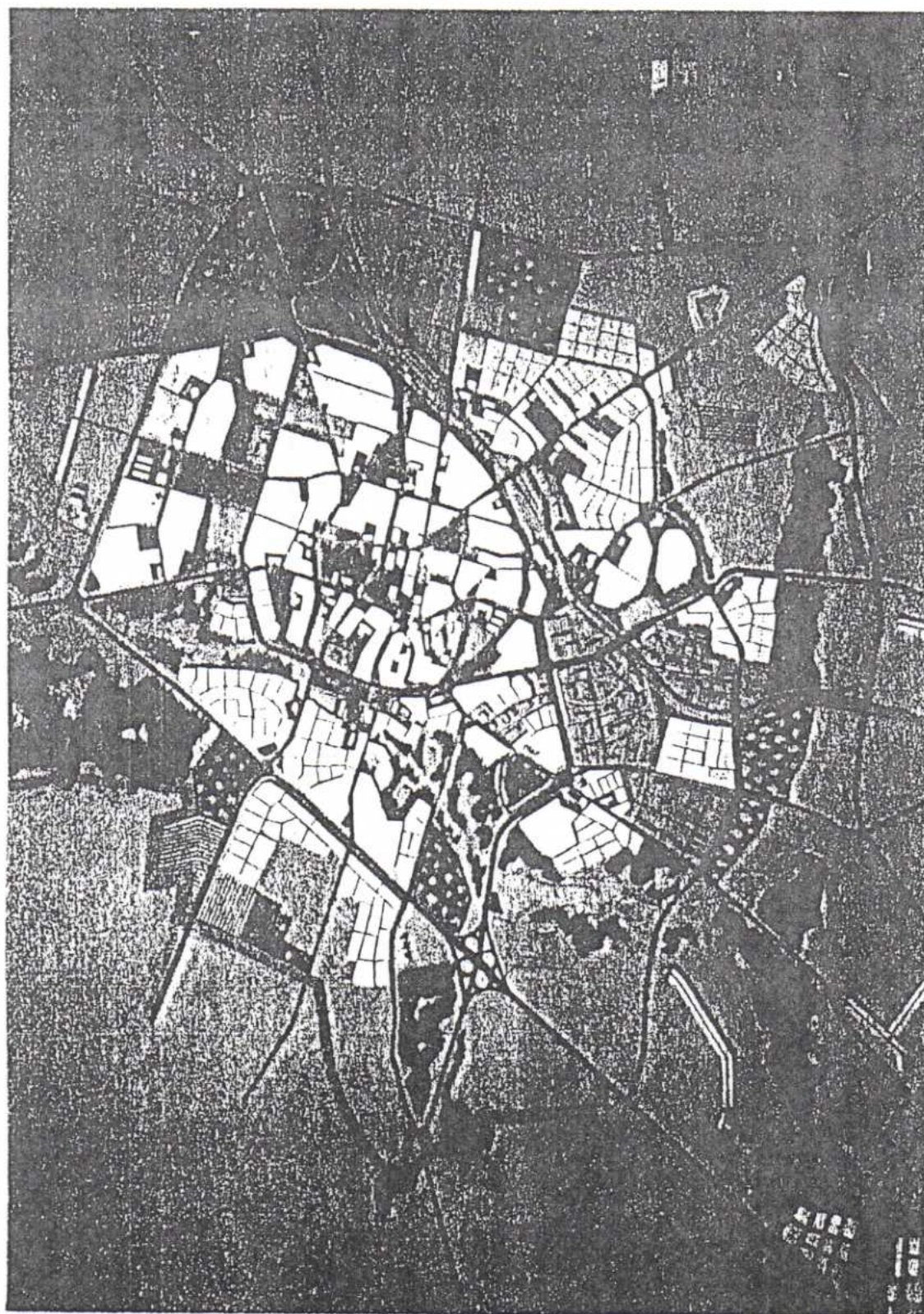
Studium regulacji Placu Jagiellońskiego - alternatywa I - czerwiec 1945

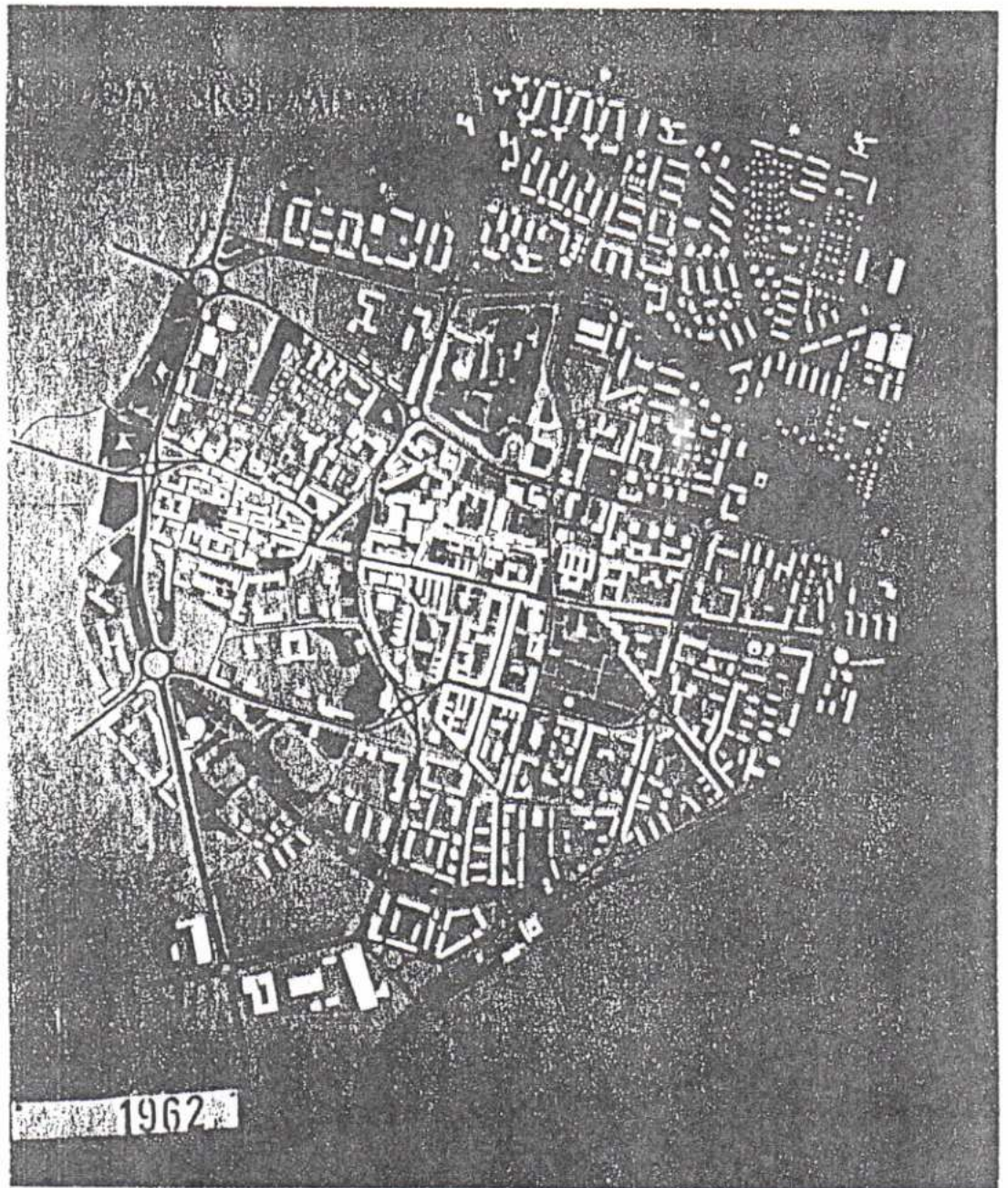
Plan miasta z oznaczeniem strefy ochrony konserwatorskiej
wg wpisu do rejestru zabytków z 1963 r.

Radom Plan zagospodarowania przestrzennego - makieta - rok 1962

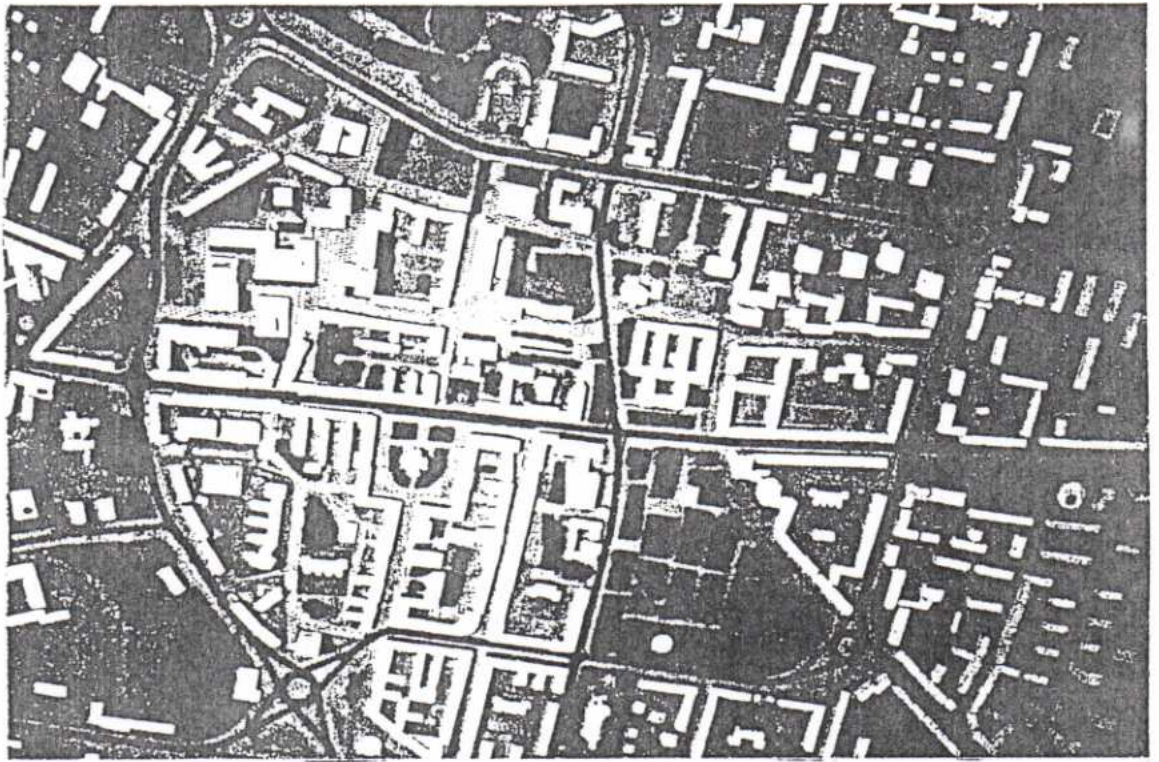

Radom śródmieście - makieta - rok 1962

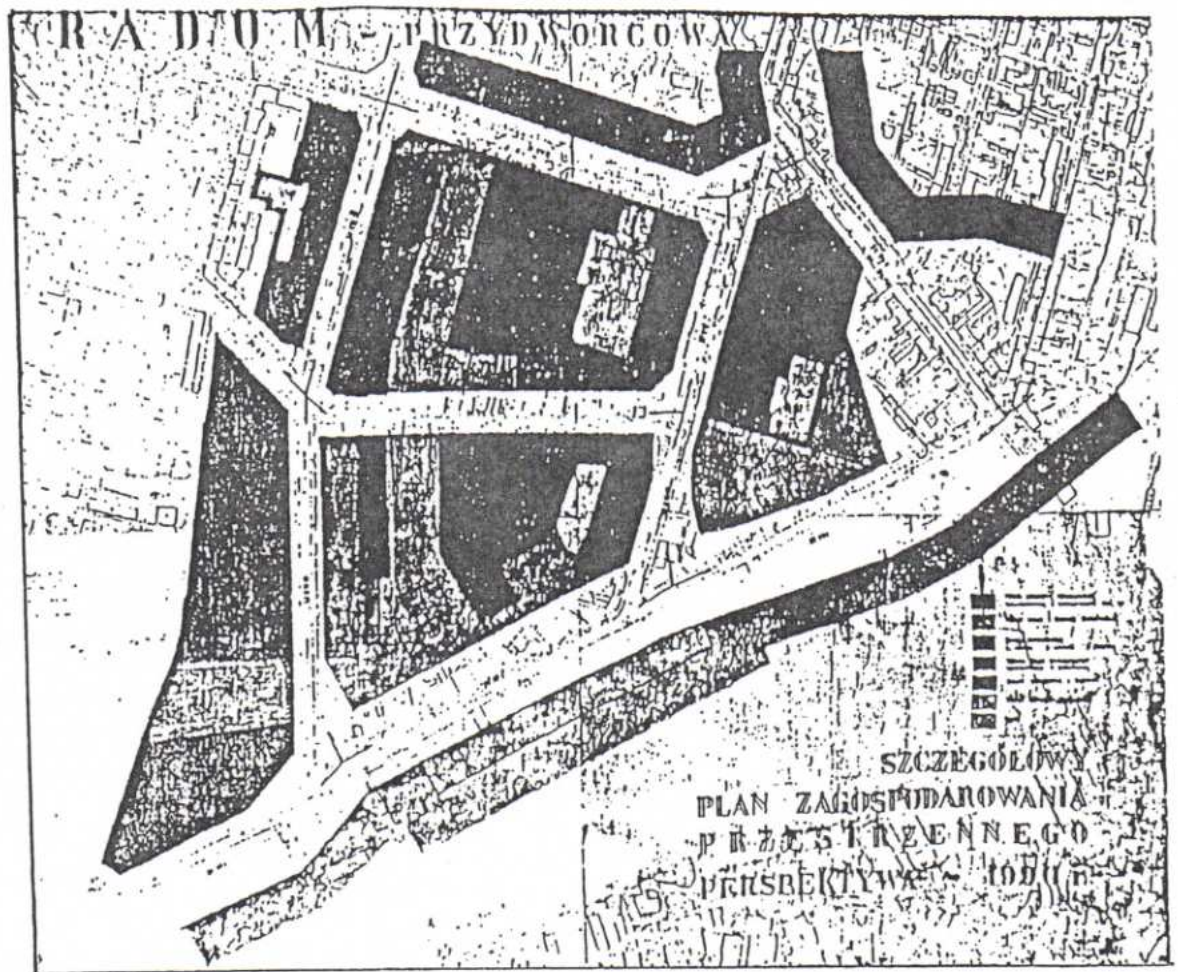
Radom centrum - Szczegółowy plan zagospodarowania
plansza podstawowa - rok 1963

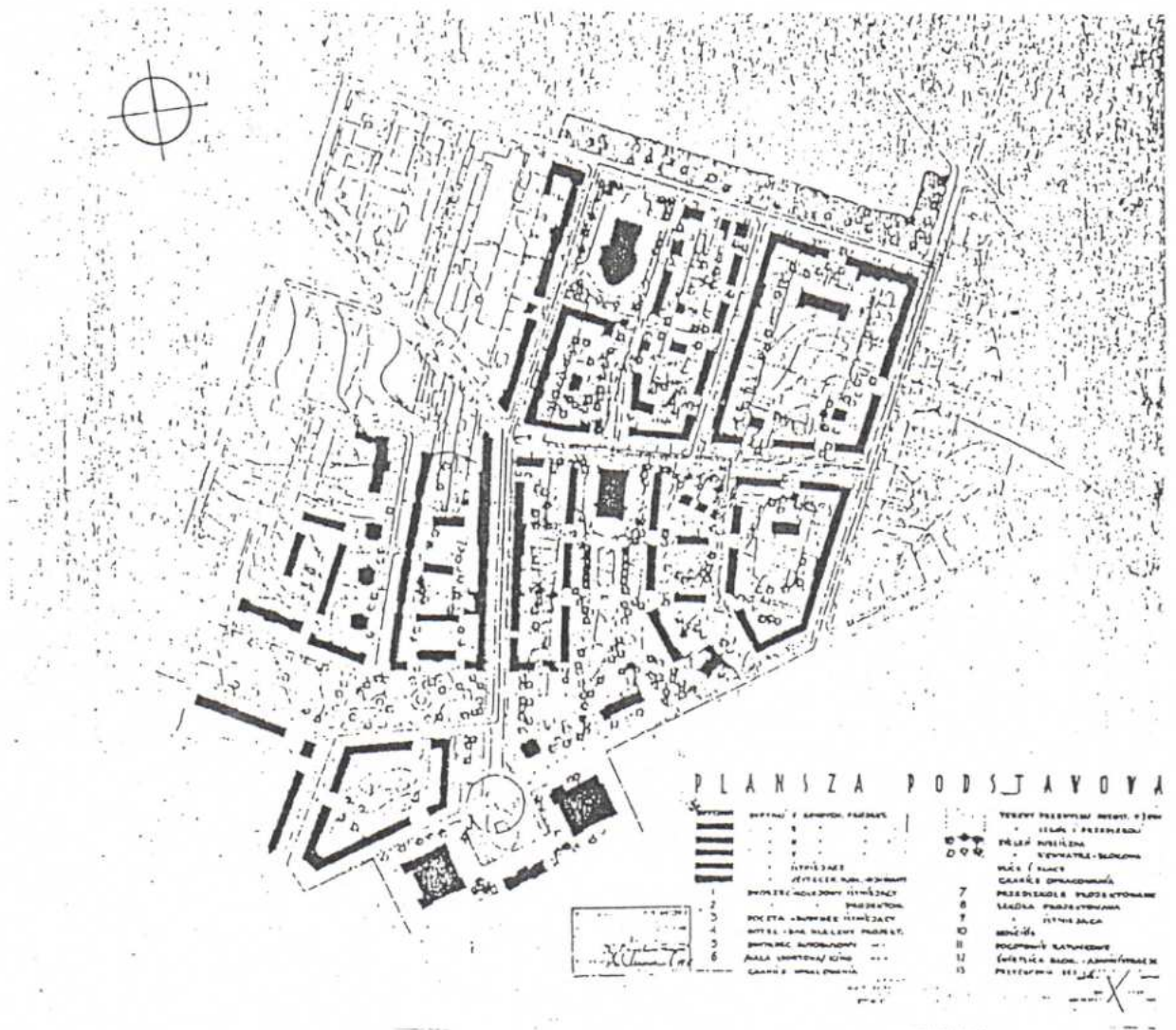
Radom centrum - Szczegółowy plan zagospodarowania
makieta - rok 1963

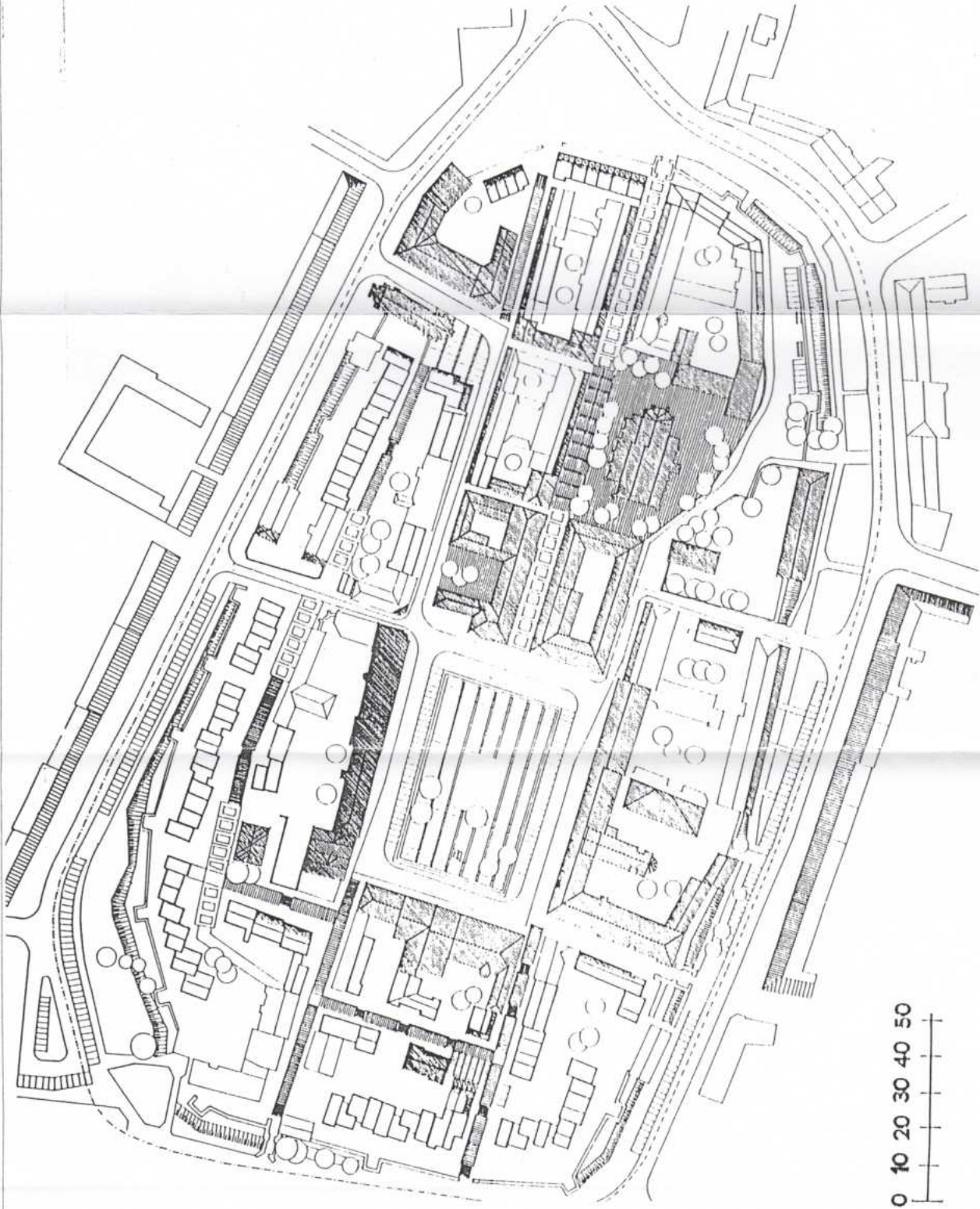
Radom centrum - Szczegółowy plan zagospodarowania
kompozycja przestrzenna - rok 1963

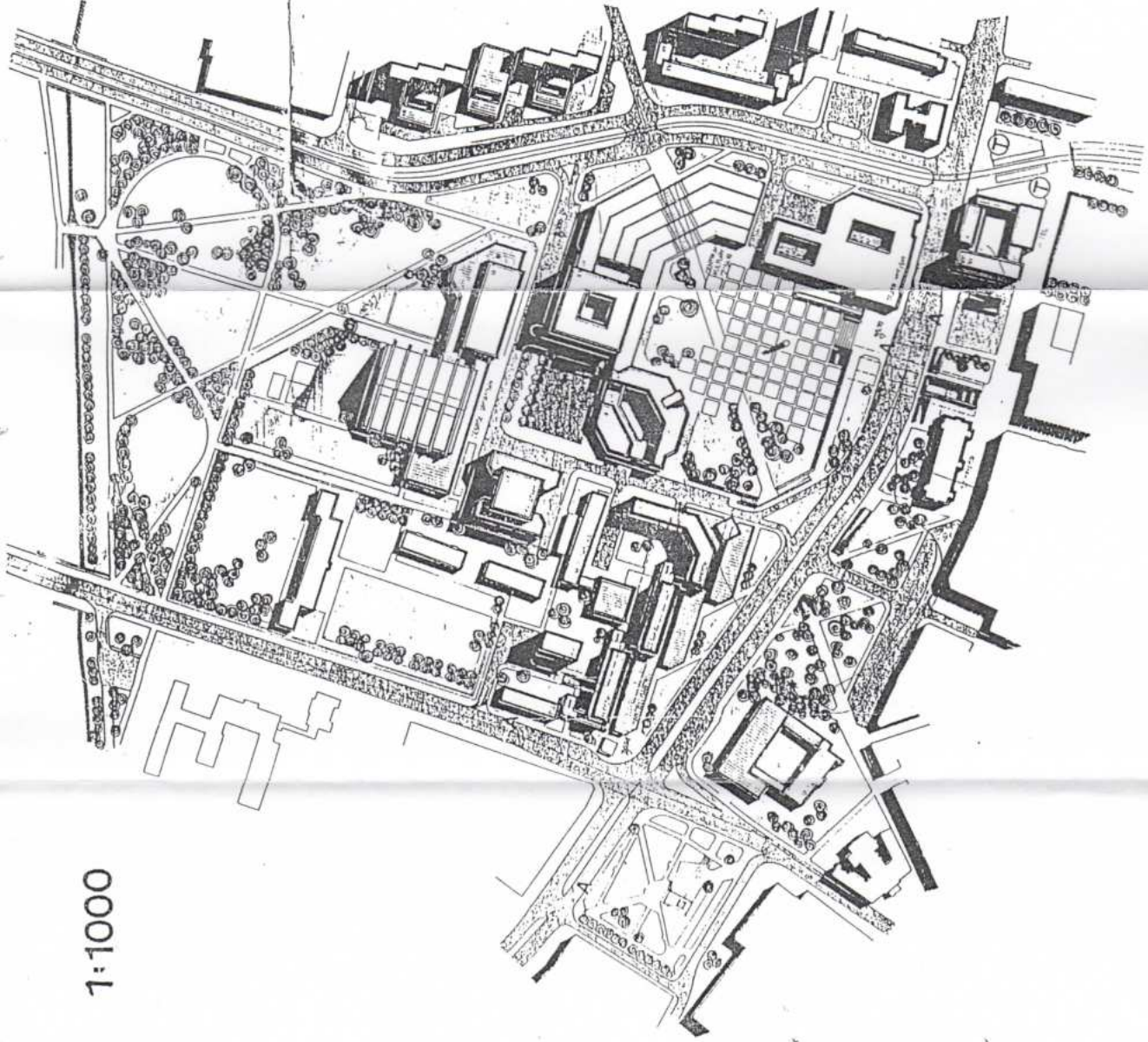
Szczegółowy plan zagospodarowania przestrzennego
dzielnicy przydworcowej

Radom, dzielnica przydworcowa - skala 1:2000

Koncepcja planu Miasta Kazimierzowskiego H. K. Wejchertów, 1979 r.

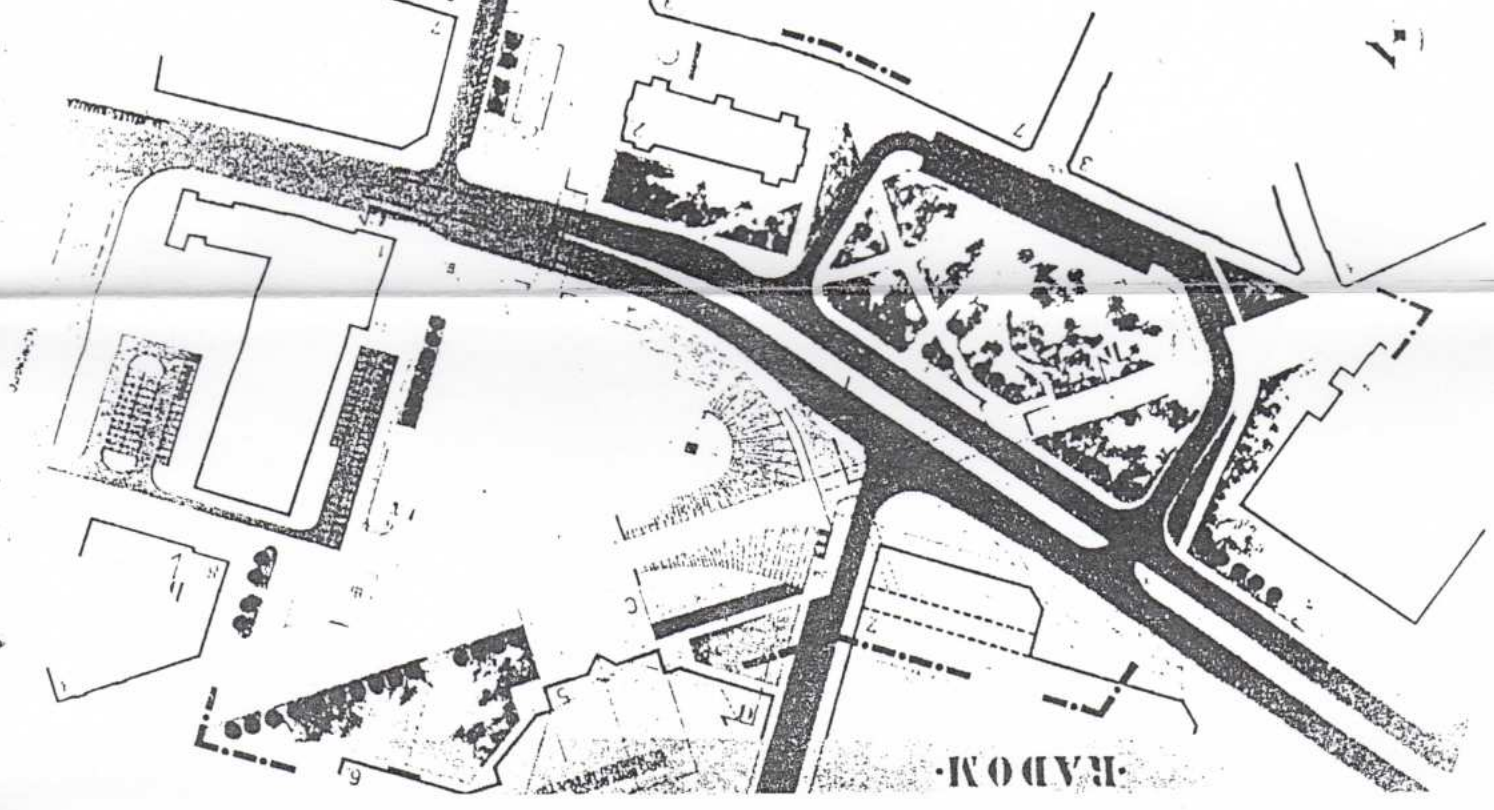

1:1000

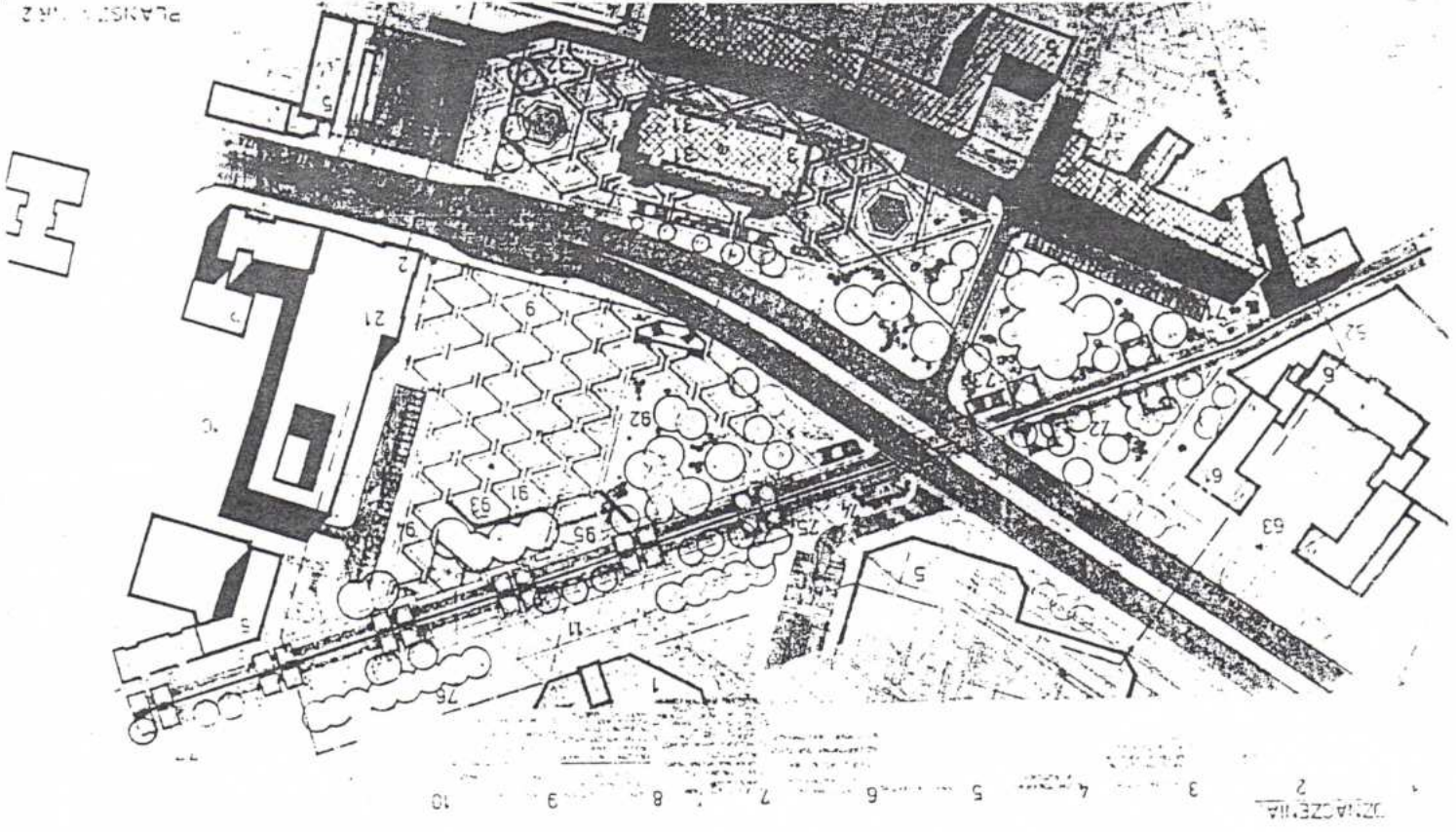
- 1. teren
- 2. galeria obecn dam łowarowy
- 3. kamienice
- 4. szpital, prof. rozbudowa
- 5. prof. zarzą. bryły ratusza
- 6. bud. usługowy na osi Focha
- 7. bud. mieszkalno-usługowy
- 8. bud. administr.-usługowy
- 9. plac Jagielloński
- 10. strefa podst. główna
- 11. strefa rekreacyjna
- 12. strefa handlowo-usługowa
- 13. plac przed teatrem
- 14. placik przed ratuszem
- 15. fontanny
- 16. parkingi
- 17. pawilon kawiarni, szynk
- 18. pow. zielony
- 19. 444

- 1. teren
- 2. galeria obecn dam łowarowy
- 3. kamienice
- 4. szpital, prof. rozbudowa
- 5. prof. zarzą. bryły ratusza
- 6. bud. usługowy na osi Focha
- 7. bud. mieszkalno-usługowy
- 8. bud. administr.-usługowy
- 9. plac Jagielloński
- 10. strefa podst. główna
- 11. strefa rekreacyjna
- 12. strefa handlowo-usługowa
- 13. plac przed teatrem
- 14. placik przed ratuszem
- 15. fontanny
- 16. parkingi
- 17. pawilon kawiarni, szynk
- 18. pow. zielony
- 19. 444

KONCEPCJA ZAGOSPODAROWANIA TERENU

PLANSTANIE

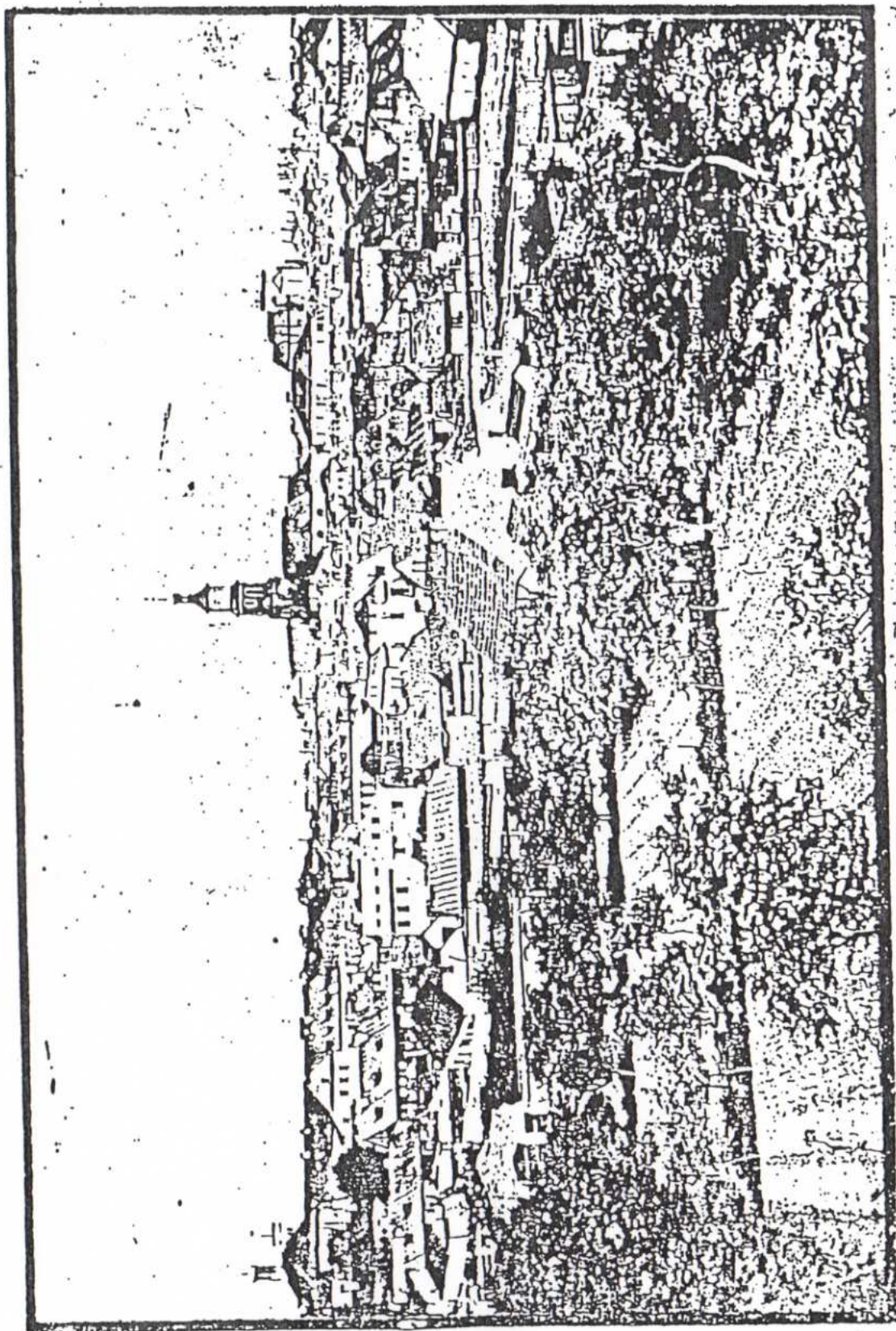

2024.01.14

8. Ikonografia miasta Radomia.

1. Panorama miasta Radomia z południowo zachodniej strony - 1870 r.
2. Widok rynku w 1808 r. (od strony zachodniej). Rysunek S. Hoppena (Muzeum Narodowe w Warszawie).
3. Kościół Bernardynów. Widok od północy. Drzeworyt z Tyg. Ilustr. 2 X 1864 r. s. 348.
4. Klasztor Bernardynów w poł. XIX w. Rysunek z albumu Stronczyńskiego. Gab. Ryc. U. W.
5. Klasztor Bernardynów, zdjęcie z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej - 1980
6. Klasztor Bernardynów, od strony wschodniej, zdjęcie z roku
7. Widok gmachu komisji województwa sandomierskiego sprzed pierwszej wojny światowej. Fot. ze zbiorów PIS-BIZ.
8. Środkowy ryzalit gmachu komisji województwa sandomierskiego po przebudowie, fot. E. Krygier - 1949 r.
9. Radom - Budynek Poczty, reprint widokówki z roku 1917.
10. Radom - Gimnazjum Męskie, reprint widokówki z lat 1906-1912.
11. Radom - ul. Lubelska, reprint widokówki z lat 1906-1912.
12. Radom - ul. Warszawska, reprint widokówki z roku 1917.
13. Radom - Ratusz, reprint widokówki z lat 1910-1914.
14. Radom - Szkoła Handlowa, reprint widokówki z lat 1906-1912.
15. Radom - Były Pałac Królewski obecnie Plebanja, reprint widokówki z lat 1906-1912.
16. Radom - Hotel Rzymski, reprint widokówki z roku 1916.
17. Radom - ul. Szeroka, reprint widokówki z roku 1917.
18. Domy przy ul. Rwańskiej nr nr 14, 12, 10, 8 o elewacji projektowanej wspólnie. Fot. W. Kalinowski, 1953.
19. Widok kościoła farnego p.w. św. Jana po przebudowie w r. 1837, przed przebudową z lat 1908-1911. Drzeworyt z Tyg. Ilustr., r. 1866, s.204.
20. Widok fragmentu wschodniej i południowej pierzei rynku w poł. XIX w. Litografia M. Fajansa z rys. A. Misiurowicza. Oryg. Gab. Ryc. U. W.
21. Kolegium pijarskie. Zabudowa od strony ul. Wałowej. Na pierwszym planie przebudowana baszta miejska. Fot. E. Krygier, 1950.
22. Pozostałości dawnego zamku. Fot. E. Krygier, 1950.
23. Dawniejszy kościół św. Wacława na Starym Mieście. Fot. E. Krygier, 1950.

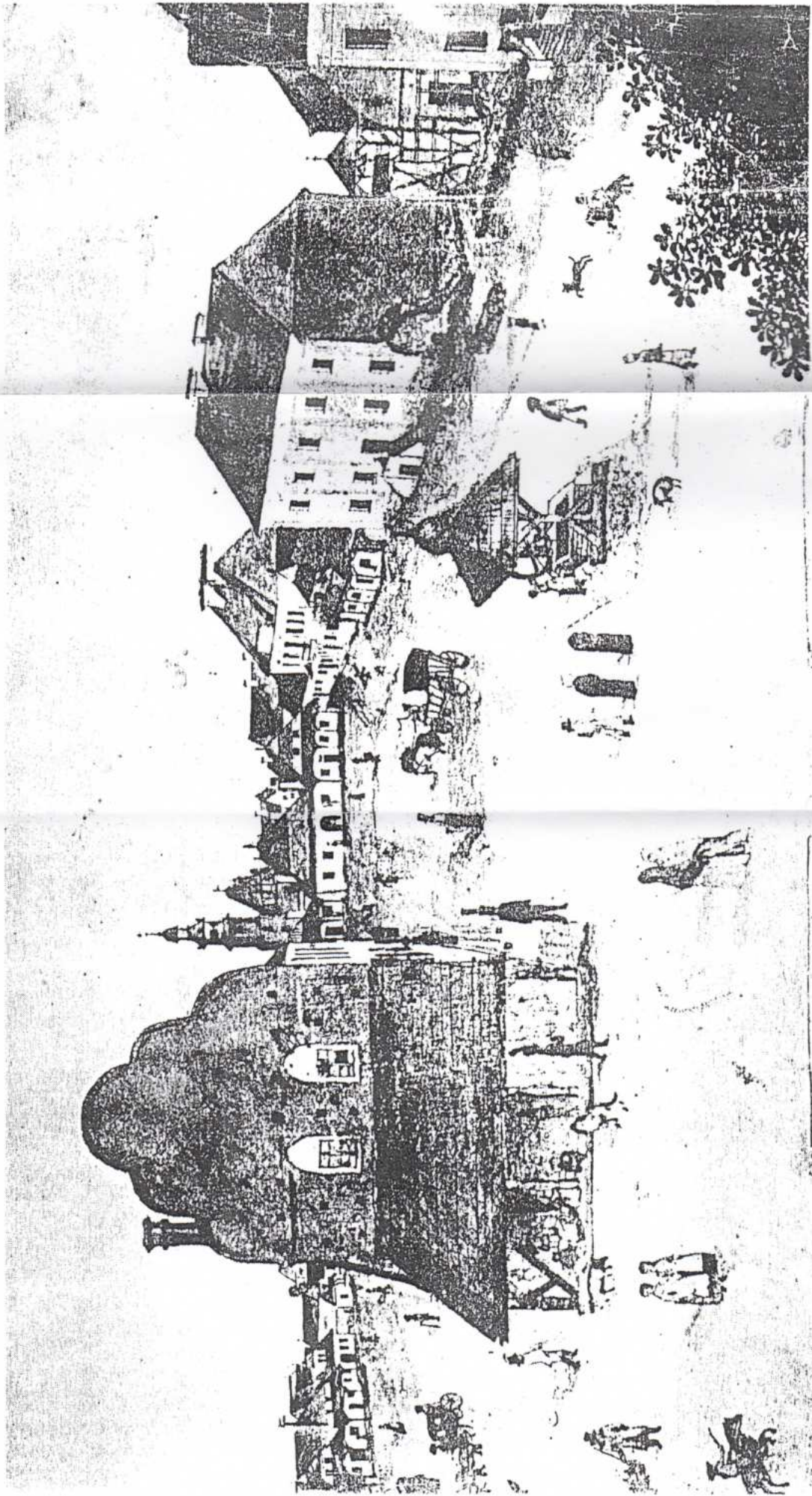
От гора Радомскаго въ Радомѣ.
ВИДЪ ТУБЕРНСКАГО ГОРОДА РАДОМА

(съ юго-западной стороны)

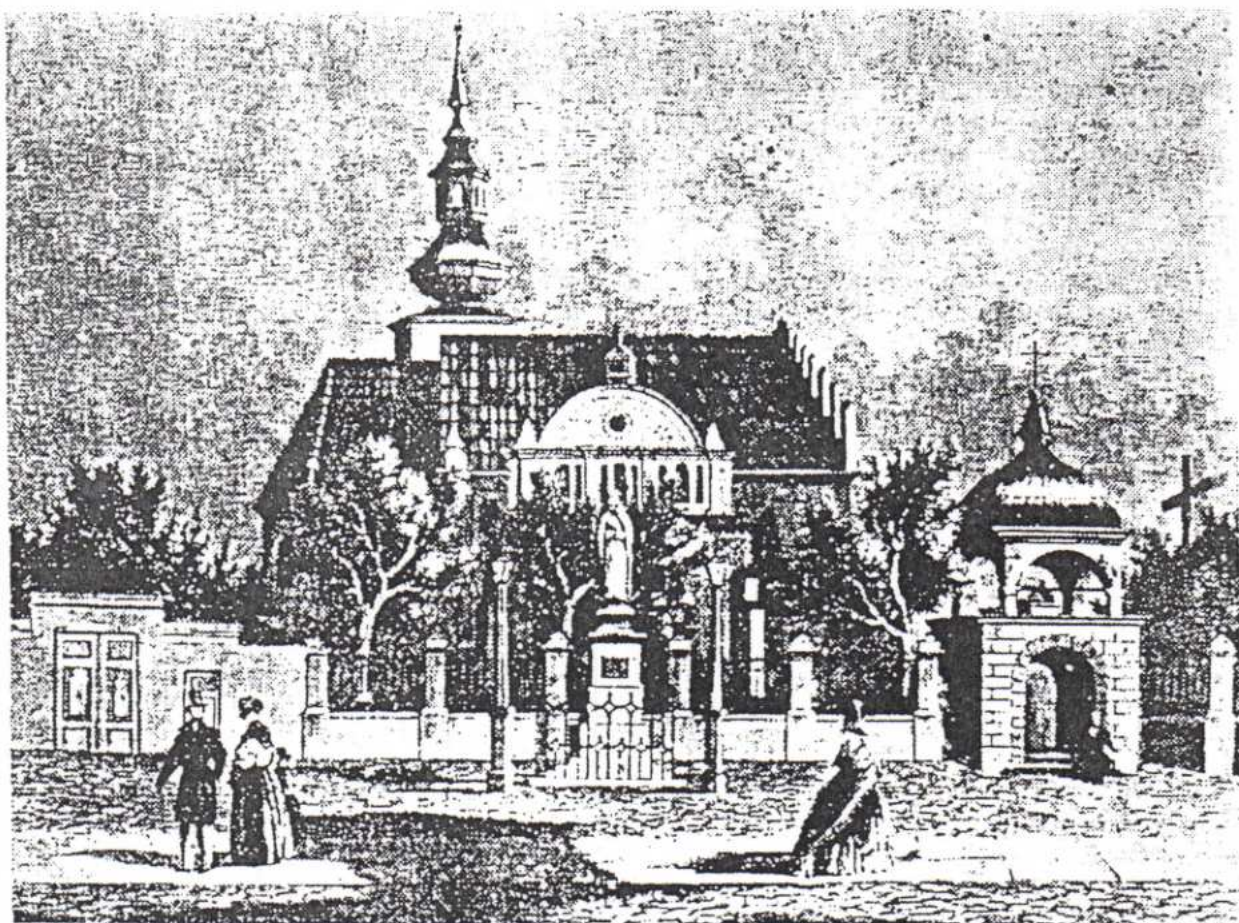
1870

Panorama miasta Radomia - 1870 r.

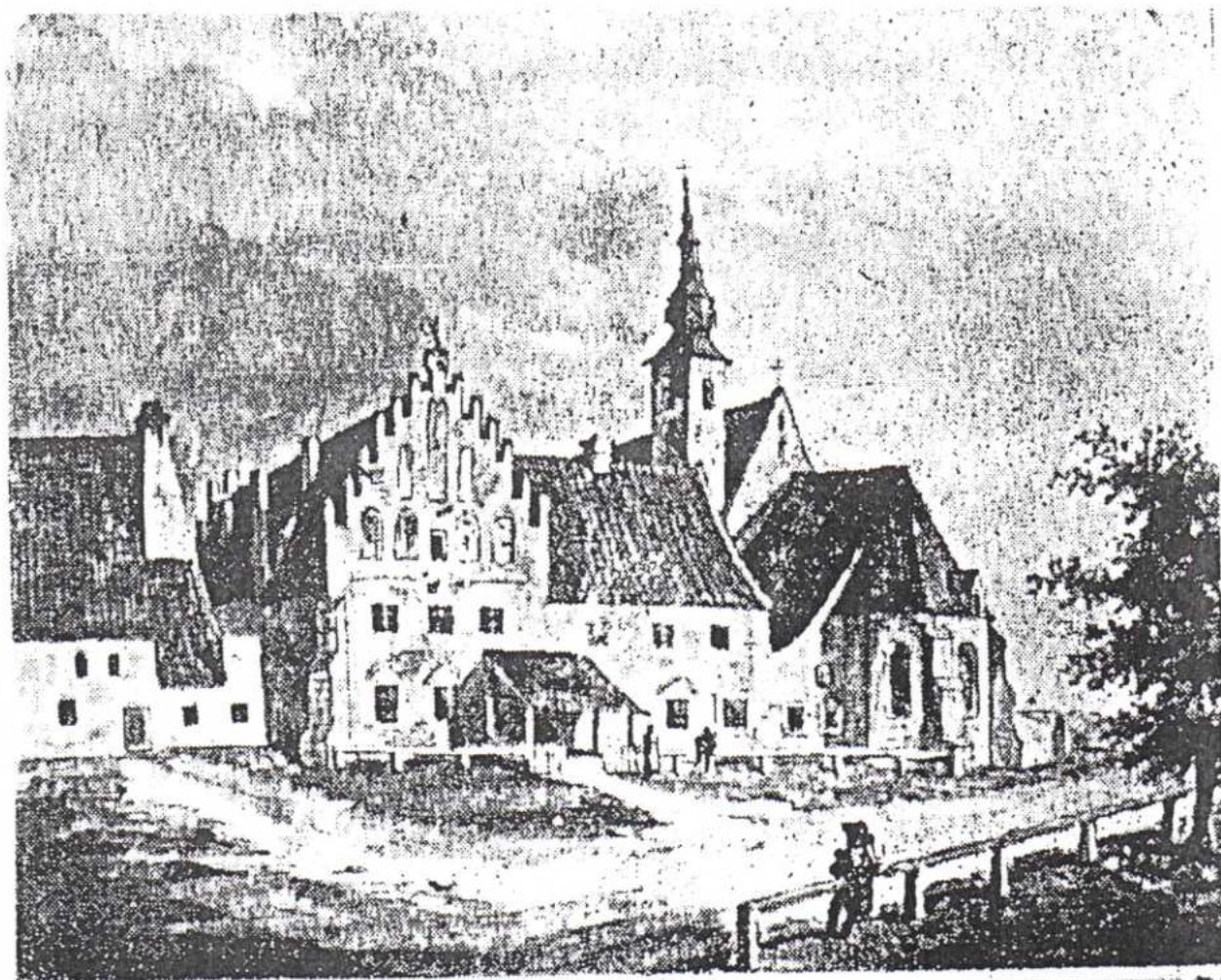
4

Widok Rynku w 1808 r. (od strony zachodniej)

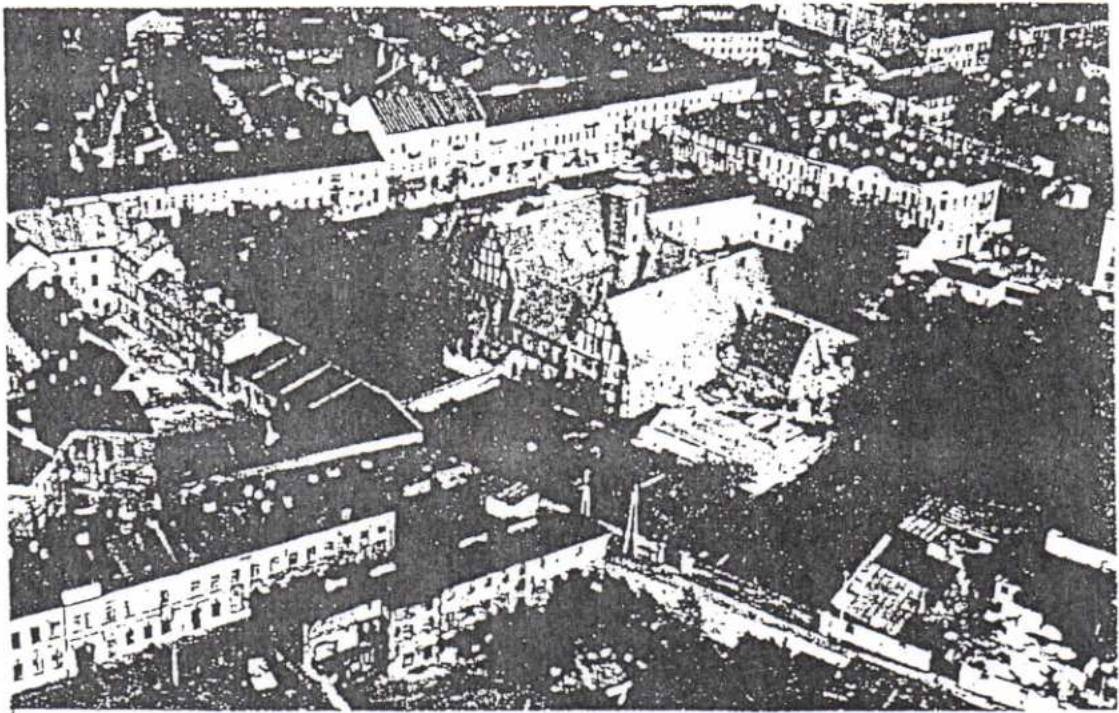

Kościół Bernardynów. Widok od północy.
Drzeworyt z Tyg. Ilustr. 2.X.1864 r. s. 348

Wzrost i blaski Al. Bernardynów w Radomiu.
rysunek z albumu Stronczyńskiego

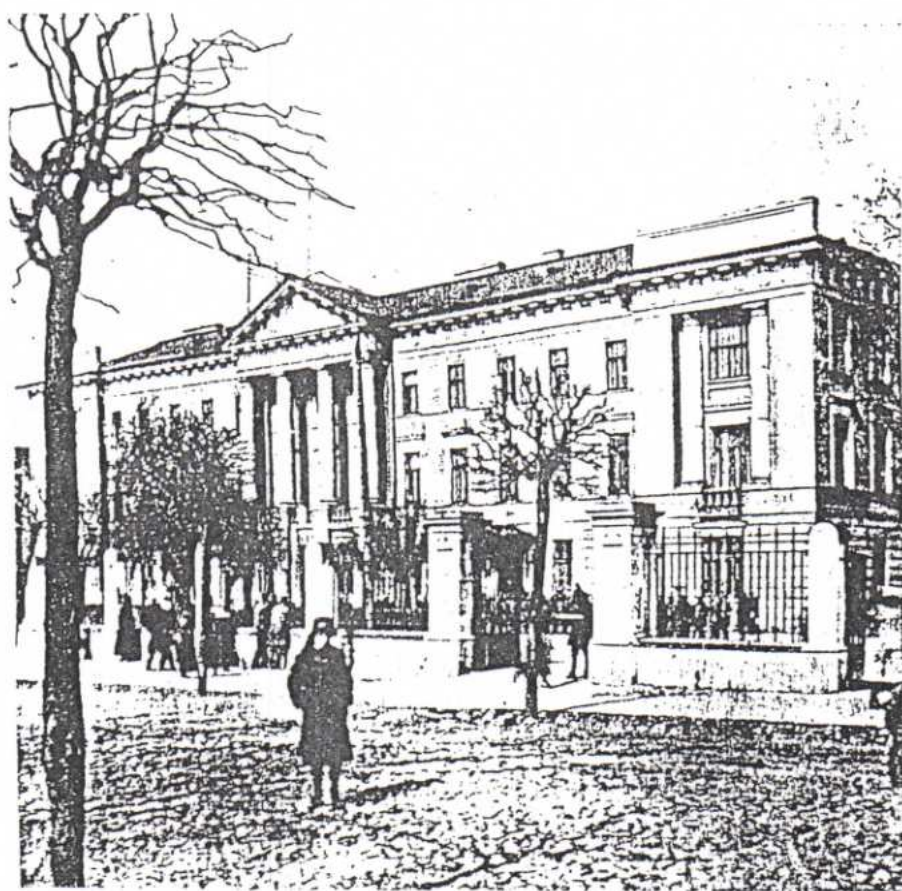
Klasztor Bernardynów w poł. XIX w.
Rysunek z albumu Stronczyńskiego. Gab. Ryc. U. W.

Klasztor Bernardynów, widok z lotu ptaka od strony południowo-zachodniej

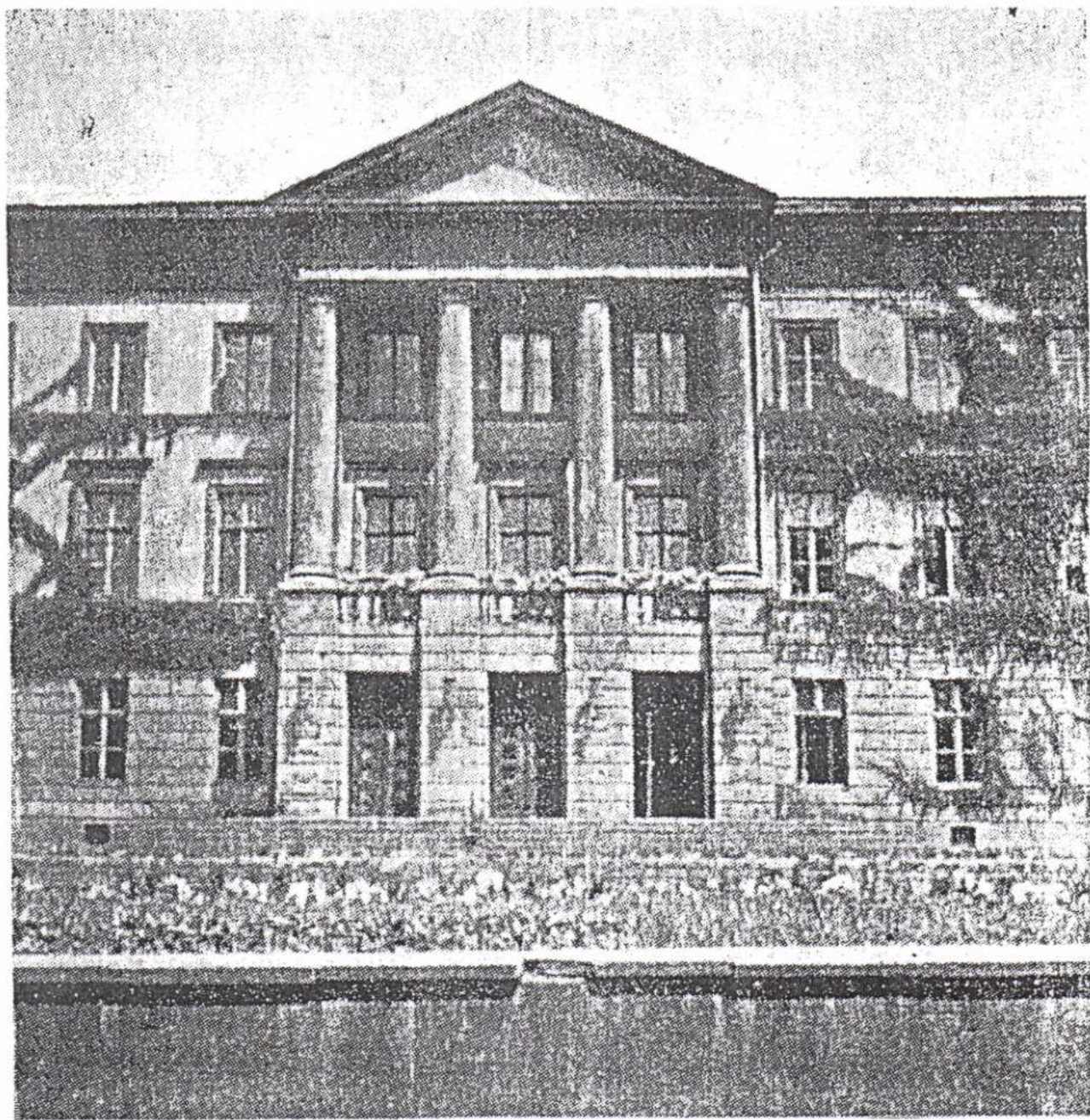

Klasztor Bernardynów, od strony wschodniej

Widok gmachu komisji woj. sandomierskiego
przed pierwszej wojny światowej.

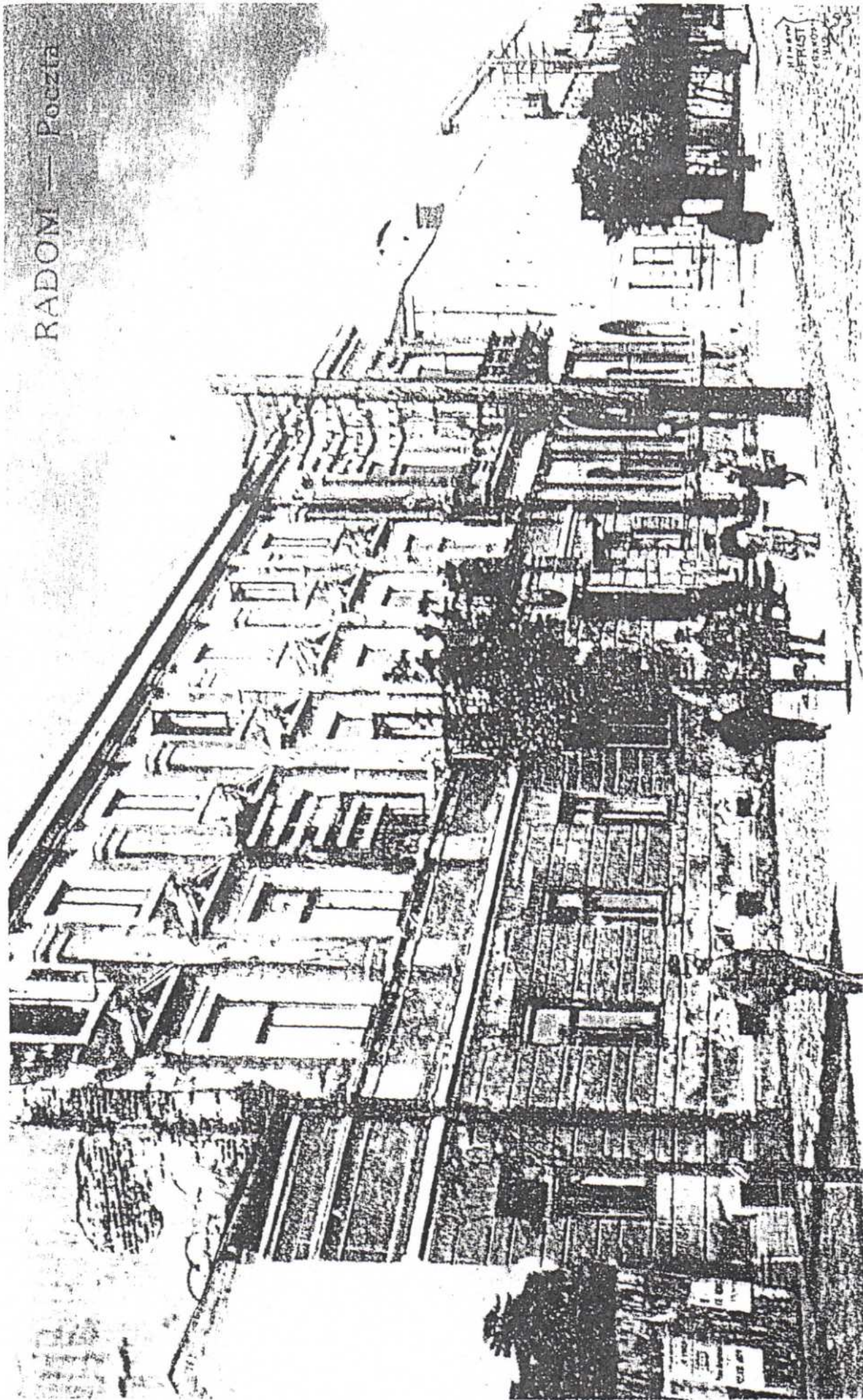
Fot. ze zbiorów PIS-BIZ

Środkowy ryzalit gmachu komisji województwa sandomierskiego po przebudowie.

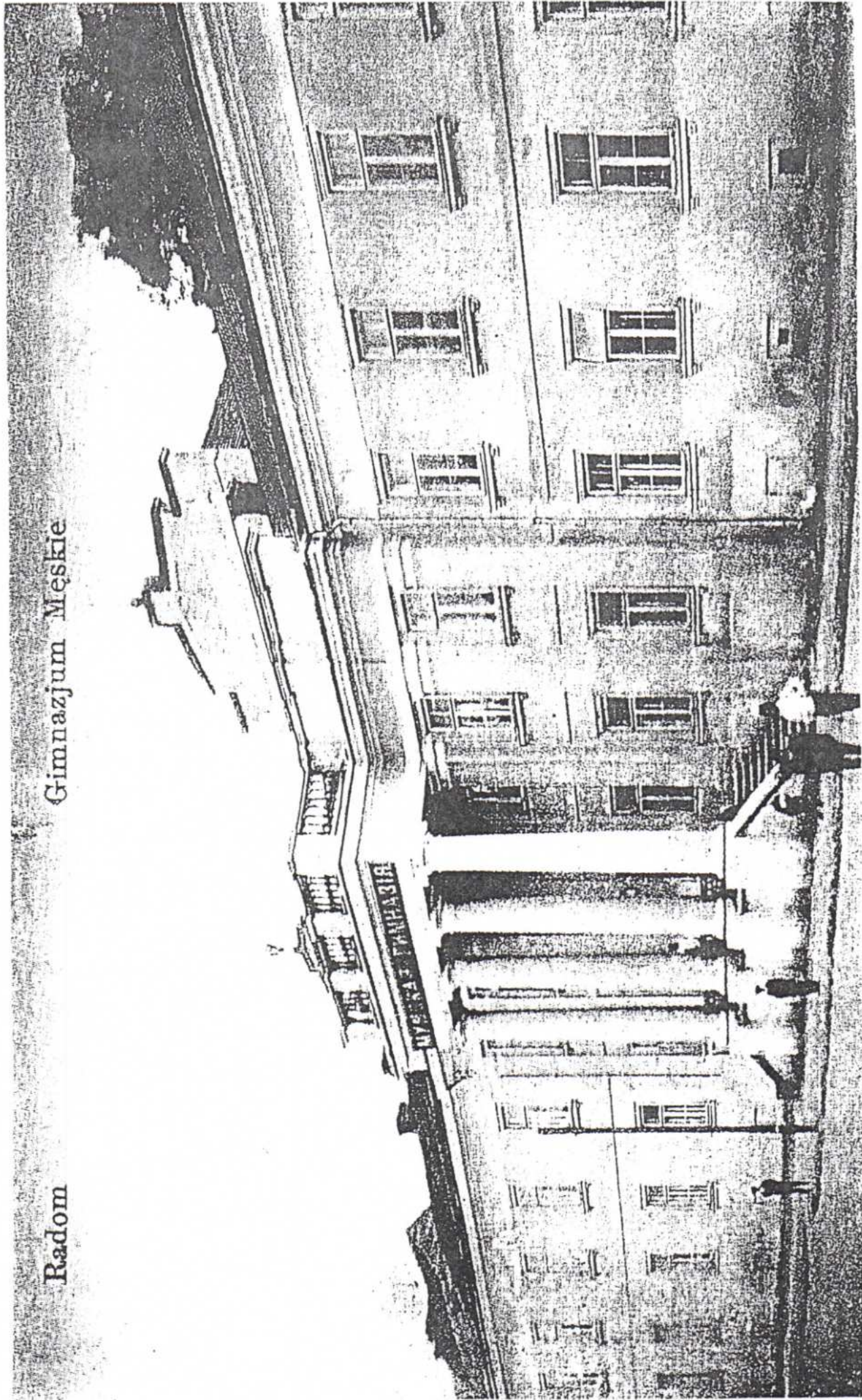
RADOMI — Poczta

Radom - Budynek Poczty, reprint widokówki z roku 1917

Radom

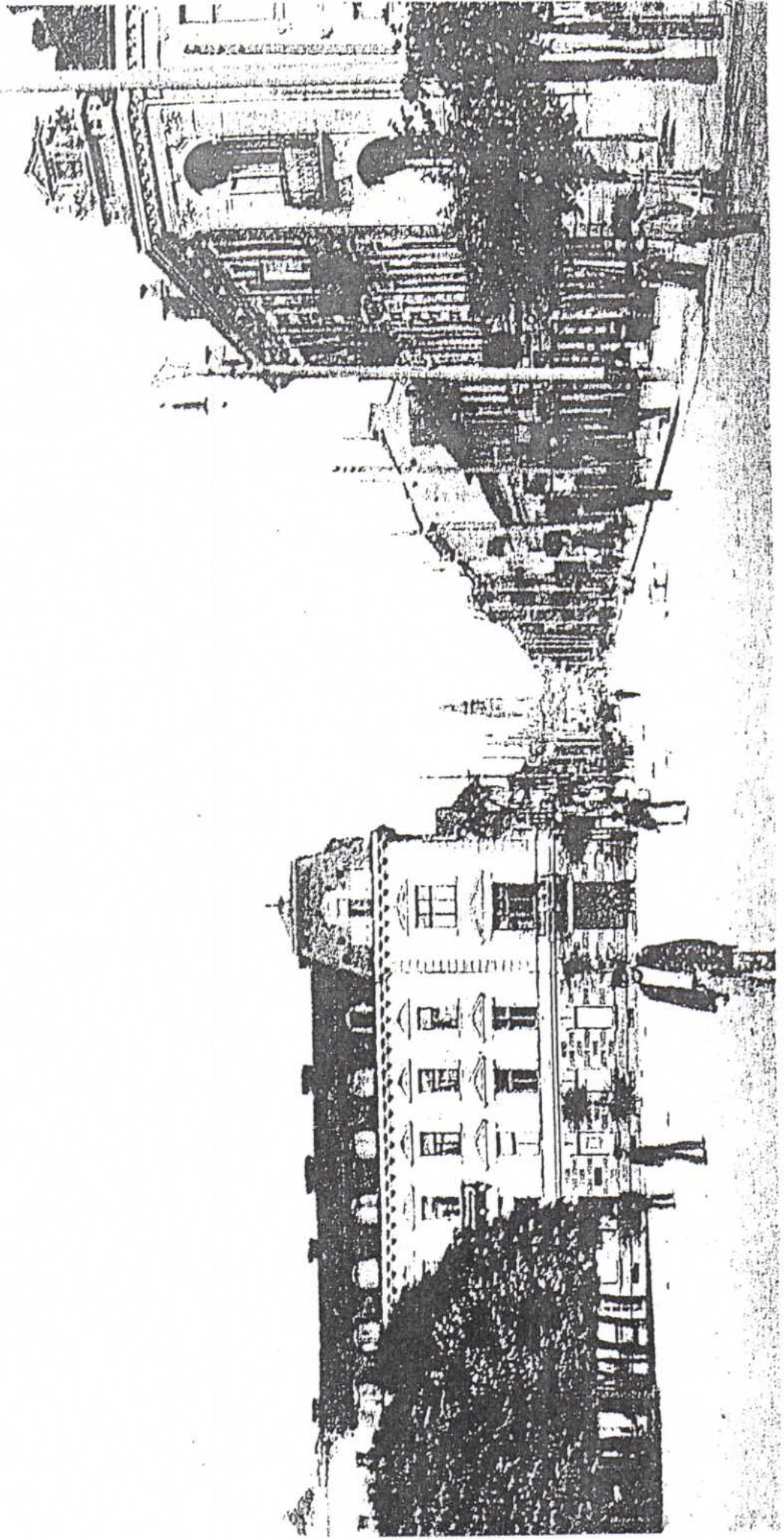
Gimnazjum Męskie

Radom - Gimnazjum Męskie, reprint widokówki z lat 1906 - 1912

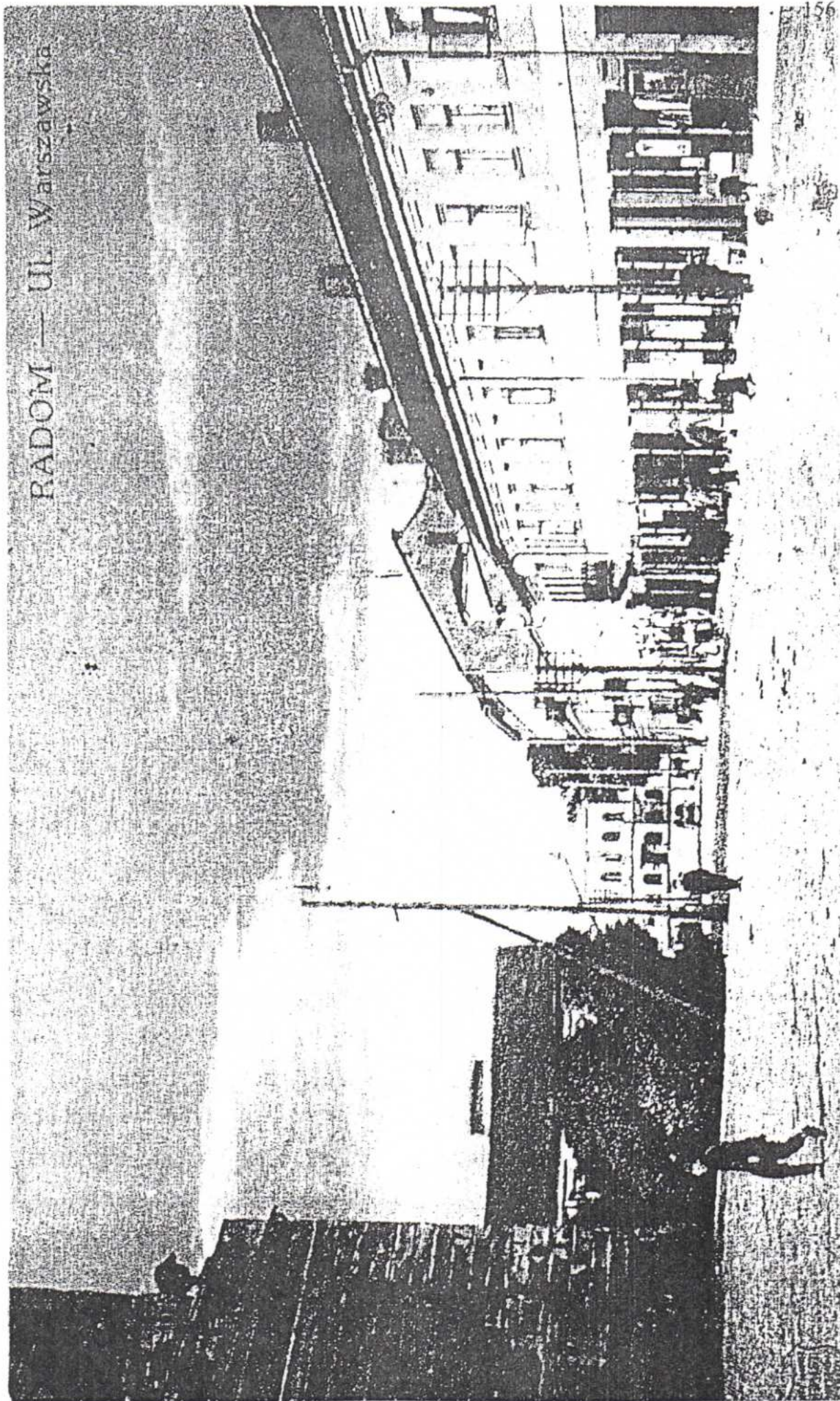
Radom

Ulica Lubelska

Radom - ul. Lubelska, reprint widokówki z lat 1906 - 1912

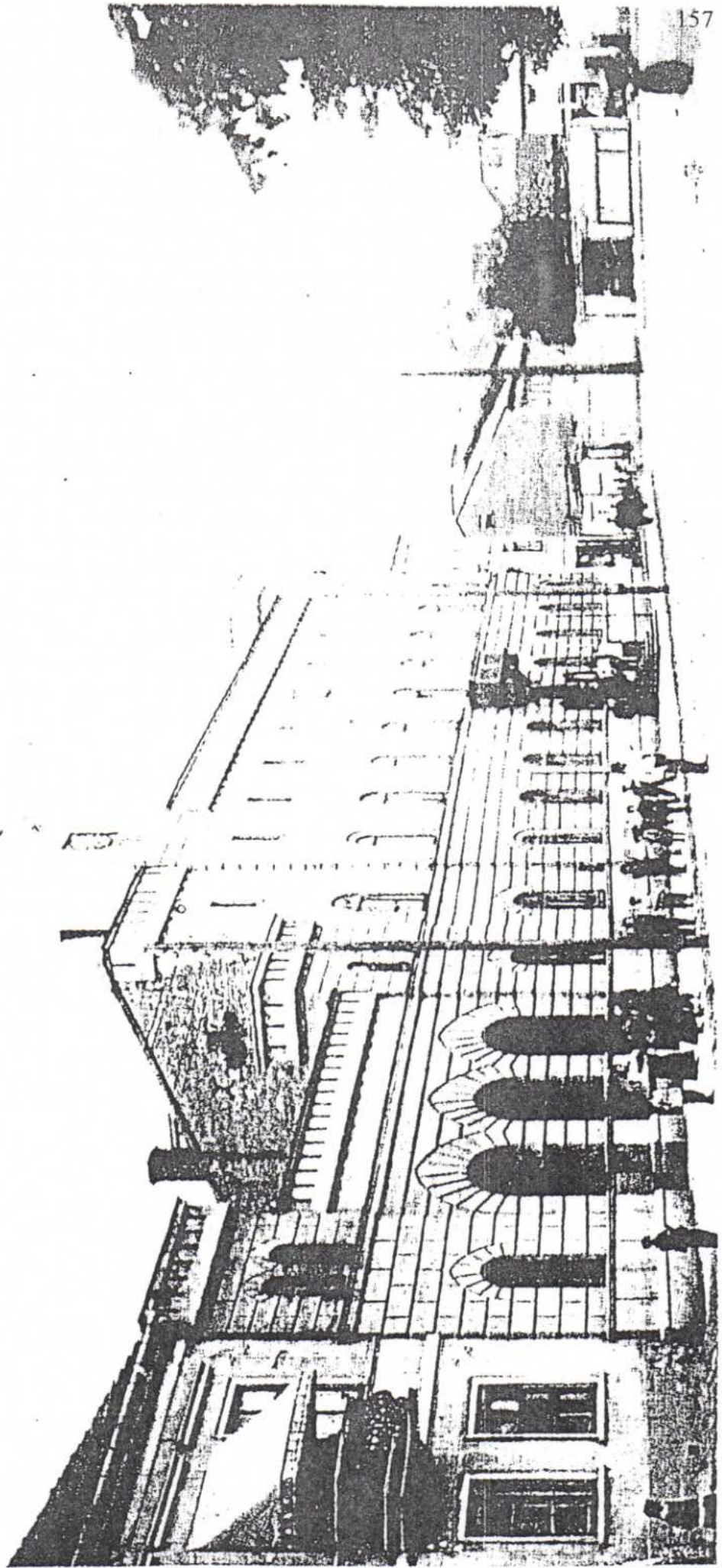
RADOM — UL. WARSZAWSKA

Radom - ul. Warszawska, reprint widokówki z roku 1917

Ratusz.

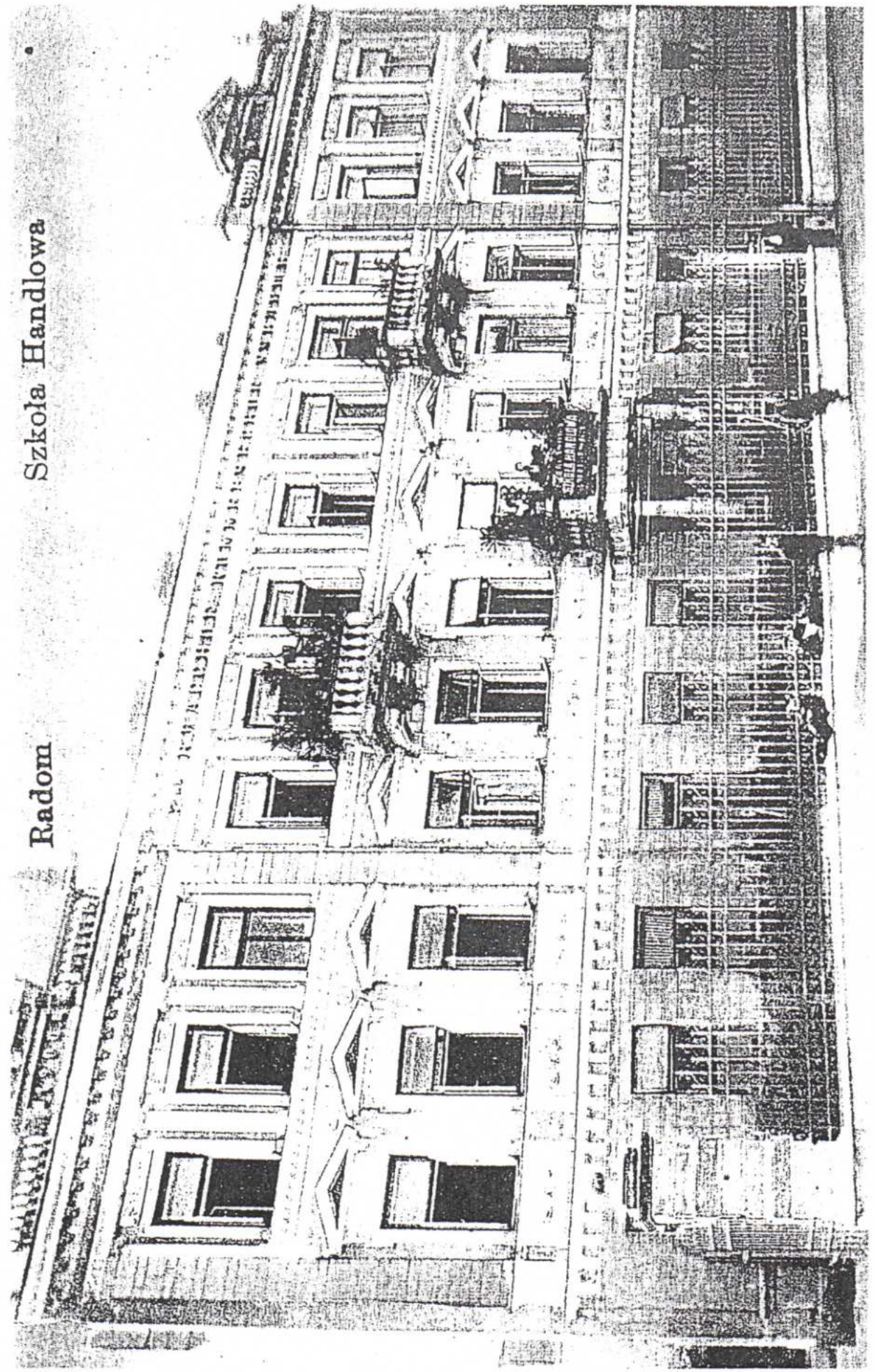
Radom.

Radom - Ratusz, reprint widokówki z lat 1910 - 1914

Szkoła Handlowa

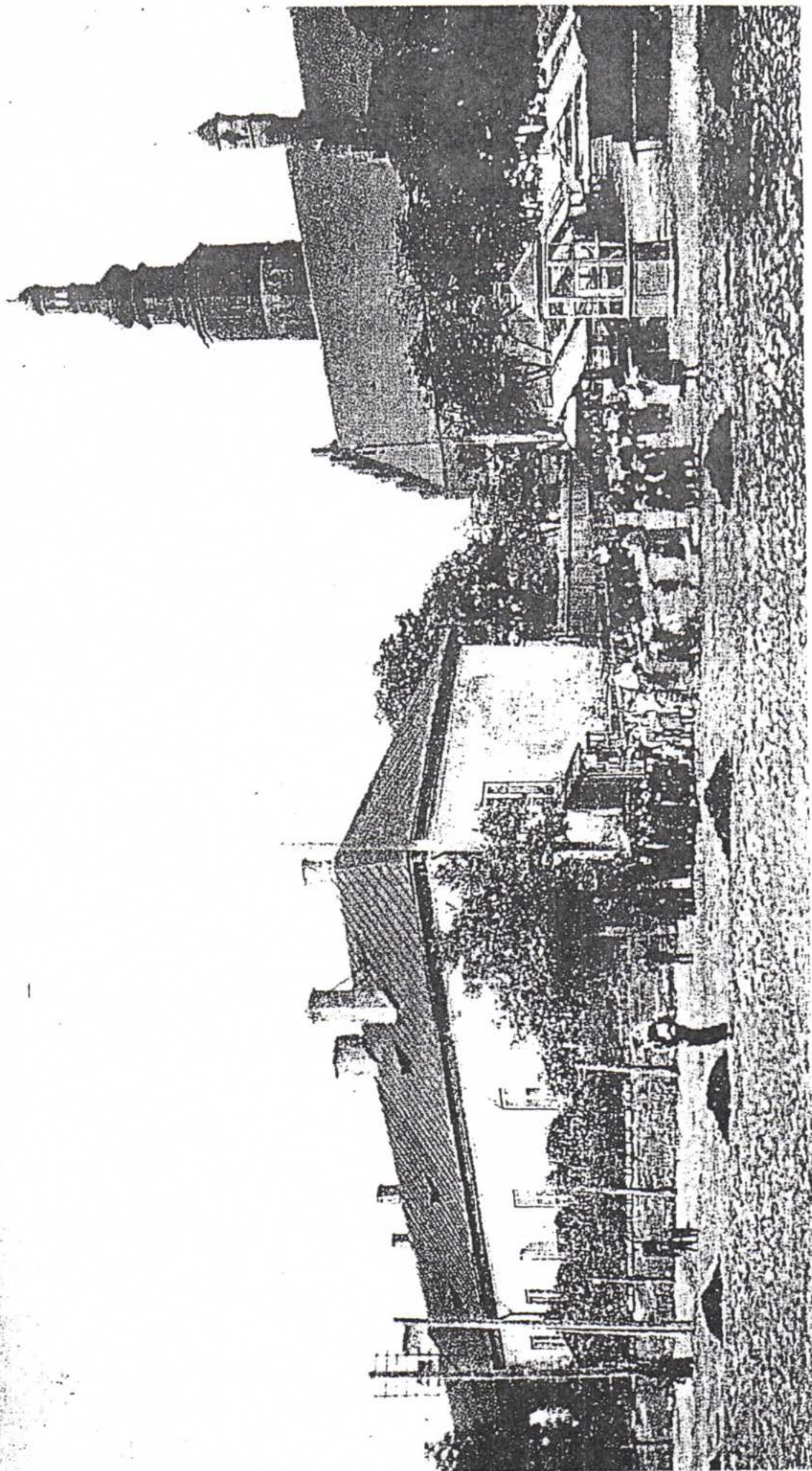
Radom

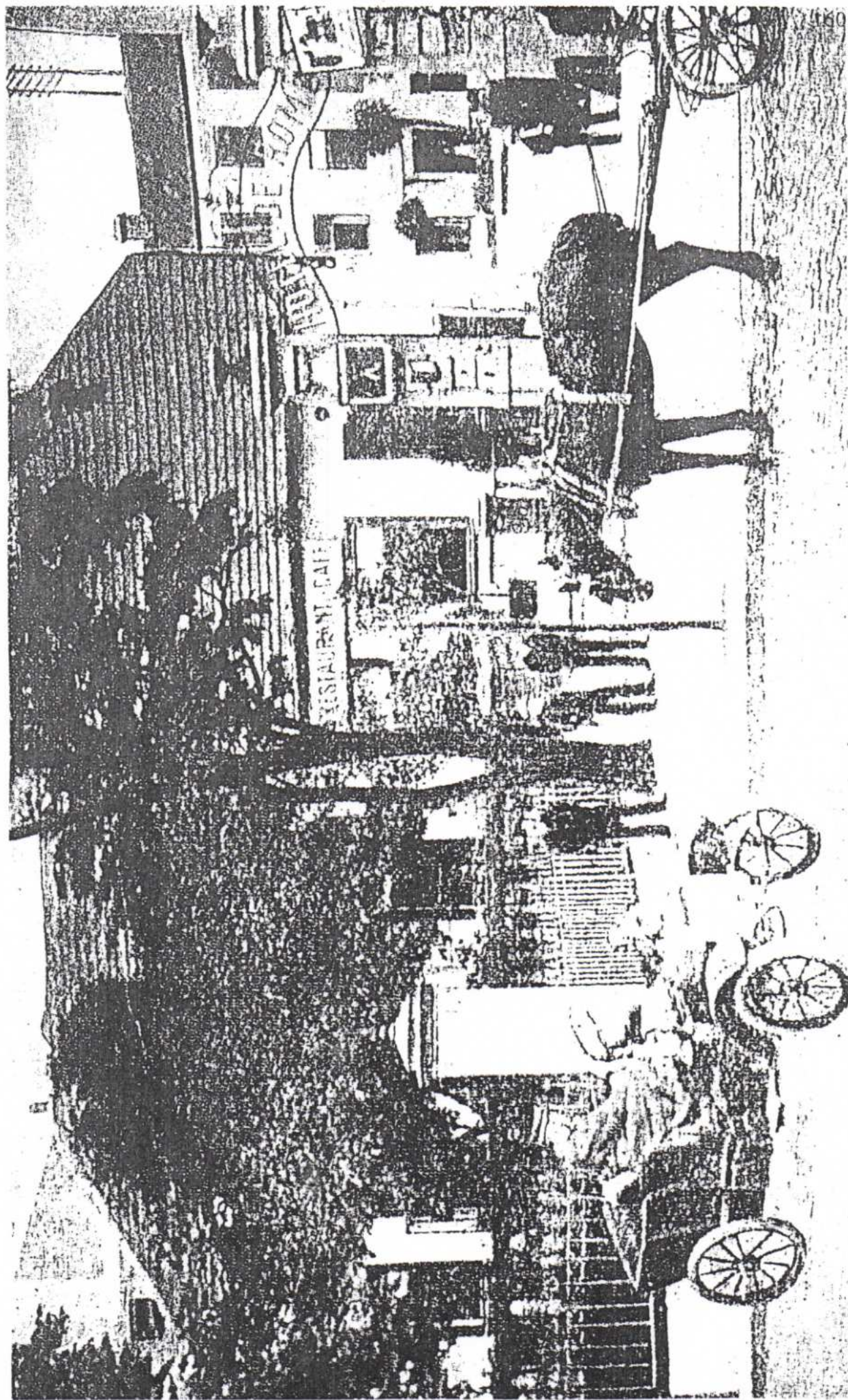
Radom - Szkoła Handlowa, reprint widokówki z lat 1906 - 1912

Radom

Były Pałac Królewski obecnie Plebanja

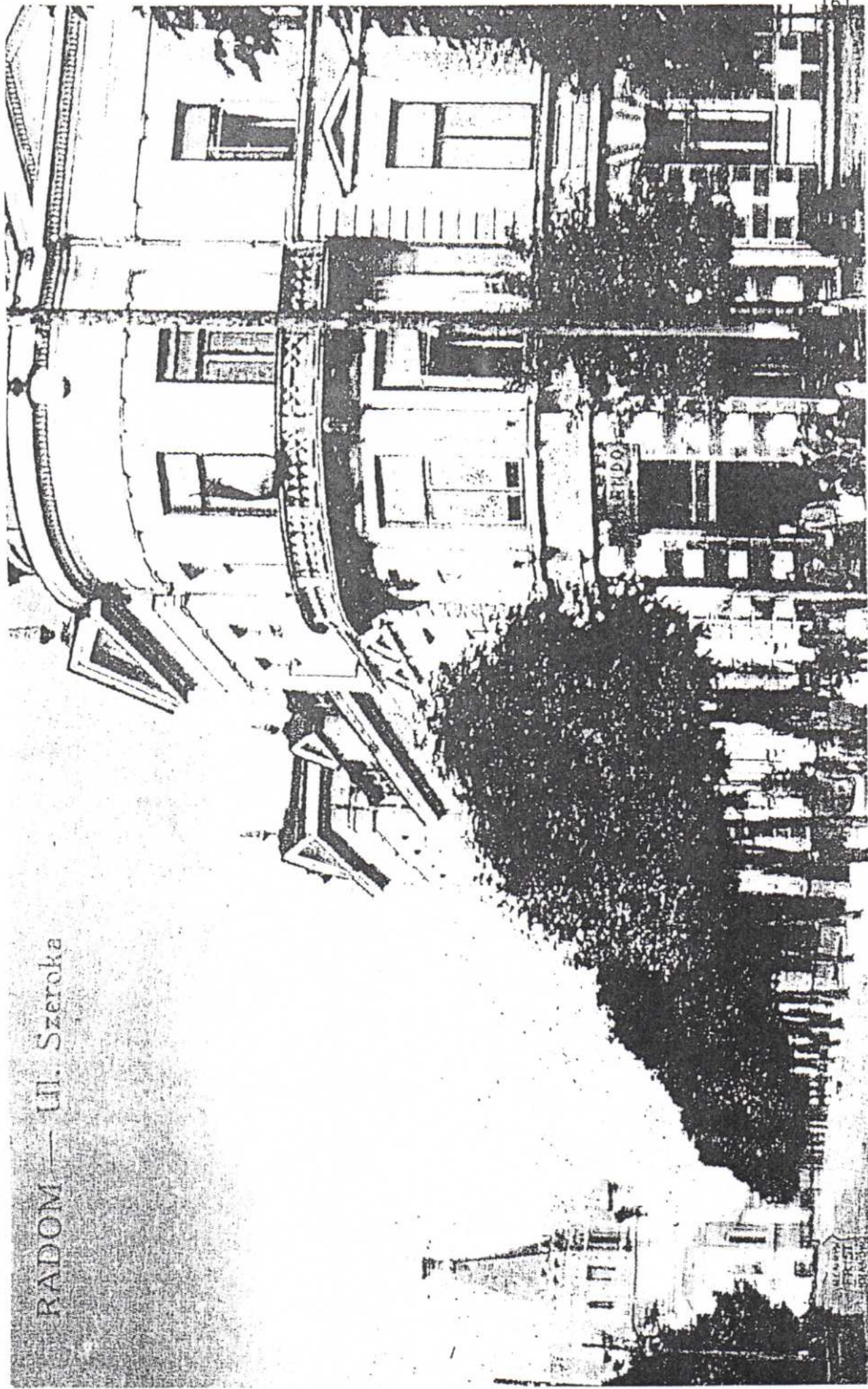
Radom - Były Pałac Królewski obecnie Plebanja, reprint widokówki z lat 1906 - 1912

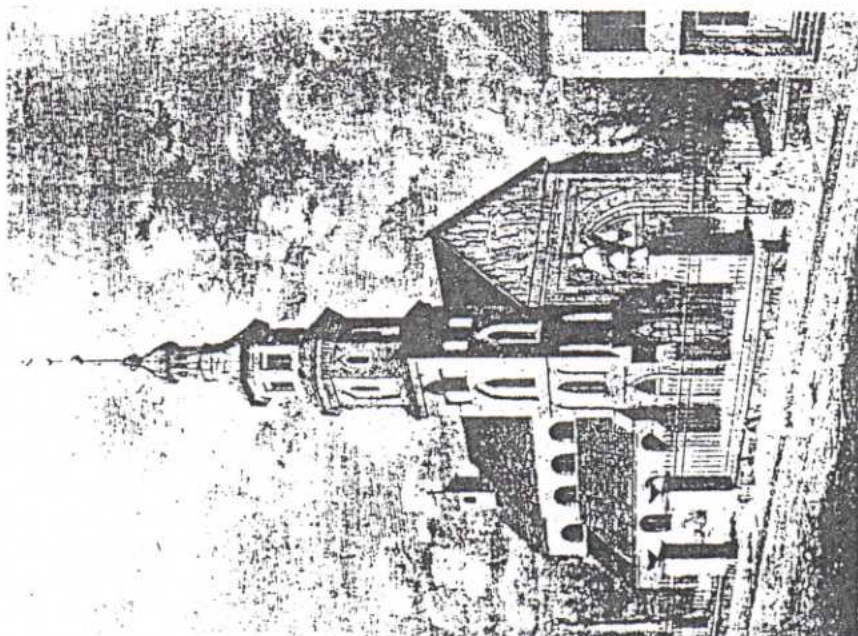
Radom - Hotel Rzymyński, reprint widokówki z roku 1916

RADOM — Ul. Szeroka

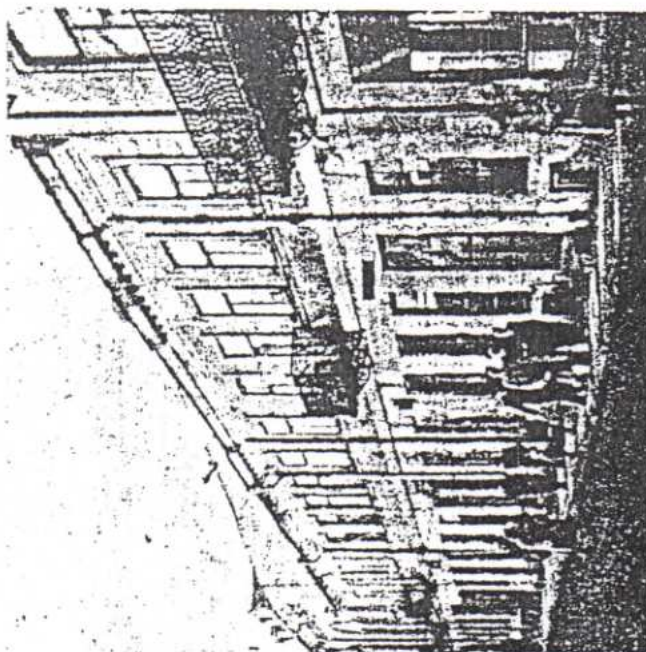

Radom - ul. Szeroka, reprint widokówki z roku 1917

Widok kościoła farnego p. w.
św. Jana po przebudowie w r.
1837, przed przebudową z lat
1908-1911.

Drzeworyt z Tyg. Ilustr., r. 1866, s. 204

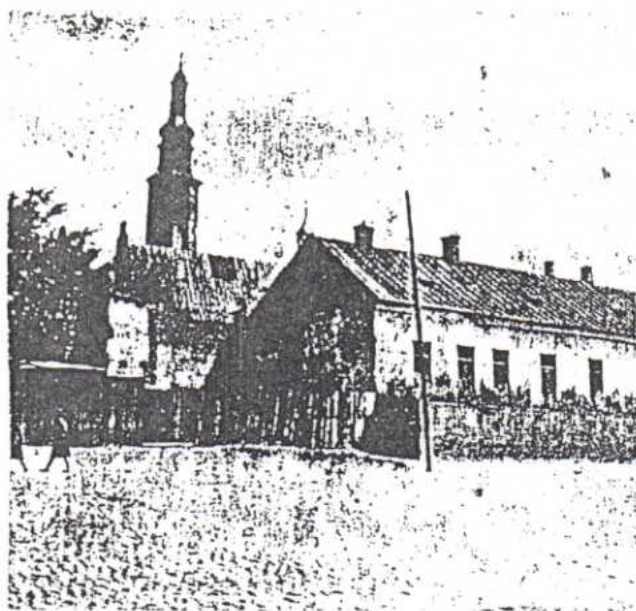

Domy przy ul. Rwańskiej nr nr
14, 12, 10, 8 o elewacji
projektowanej wspólnie

Fot. W. Kalinowski, 1953

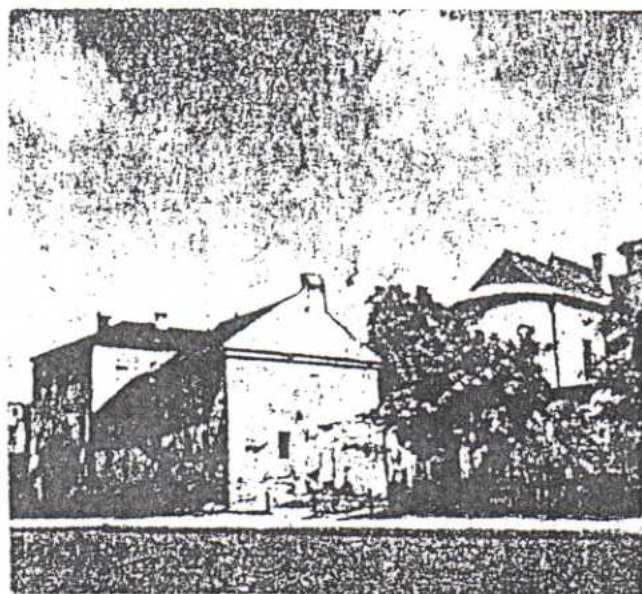

Widok fragm. wschodniej i południowej pierzei rynku w poł. XIX w.
Litografia M. Fajansa z rys. A. Misiurowicza. Oryg. Gab. Ryc. U. W.

Pozostałości dawnego zamku

Fot. E. Krygier, 1950

Kolegium popijarskie. Zabudowa
od strony ul. Wałowej.
Na pierwszym planie
przebudowana baszta miejska

Fot. E. Krygier, 1950

Dawniejszy kościół św. Wacława
na Starym Mieście.

Fot. E. Krygier, 1950

9. Bibliografia.

Berdecka A.

1982

Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333- 1370), Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź,

Ćwiertak E.

1977

Kolegium O.O. Pijarów w Radomiu w świetle badań archeologicznych, maszynopis, archiwum WKZ Radom.

Dobrowolska M.

1961

Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku Warszawa.

Dunin-Wąsowicz T.

1974

Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na niżu środkowoeuropejskim w XIII wieku, Wrocław- Warszawa - Kraków - Gdańsk.

Gąssowski J.

1950/51

Wczesnohistoryczne cmentarzysko szkieletowe w Radomiu, Wiadomości Archeologiczne - WA T. XVII z. 4, W-wa, s.305-326.

Gieysztor A.

1967

Krajobraz międzyrzecza Pilicy i Wisły we wczesnym Średniowieczu (w:) Studia Sandomierskie, s.11-37.

Gruszecki A.

1969

Mury obronne w Radomiu. Badania architektoniczno - historyczne, maszynopis, archiwum WKZ w Radomiu.

*Jastrzębowski S.**Wawrzeński M.*

1904-1910

Poszukiwania archeologiczne w Królestwie Polskim, Materiały Antropologiczno - Archeologiczne i Etnograficzne - MAAE, Kraków T.VIII, 1906, s. 88-107, s.100-101, MAAE-T.VII,1904, s. 149-160, MAAE - T.X, 1908, s. 46-63, s.64-98, MAAE- T.XI,1910, s. 70-75.

Red. J. Jędrzejewicza

1961 Radom. Szkice z dziejów miasta. W-wa.

Kalinowski W.

1953 Studium historyczno-urbanistyczne Radomia, maszynopis archiwum WKZ Radom,

1969 Najstarsze plany Radomia (do 1818), Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego, t. V, z. 3,

1970 Problemy konserwatorskie Radomia, Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego, t. VII, z. 3-4,

1971 Miasto Kazimierzowskie w Radomiu-dokumentacja zabytkoznawcza do planu szczegółowego zagospodarowania przestrzennego Starego Miasta, Radom, (mps).

Kierzkowska E.

1966 Les orgines de Radom a la lumiere des recherches archeologique, Archeologia Polonia - AP, T.IX , s.212- 223.

1966a Sprawozdanie z prac terenowych w Radomiu w latach 1959-1964, Sprawozdania Archeologiczne - SA , T. XVIII, s.207-218,

1967 Z badań nad Radomiem wczesnośredniowiecznym, Kwartalnik Instytutu Historii Kultury Materialnej - IHKM, T. XV, nr 1, s.119-125,

1968 Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w obrębie kościoła św. Wacława oraz w najbliższym jego otoczeniu, (w:) Dawny kościół parafialny Starego Radomia p.w. św. Wacława w Radomiu. Dokumentacja historyczno-naukowa, Radom 1968 (mps.),

1968a Radom, Informator Archeologiczny - IA, Badania 1967, Warszawa, s.260-261,

1969 Radom, st.3 Stare Miasto,IA, Badania 1968, Warszawa s.284

1969a Radom st.1 grodzisko "Piotrówka", IA, Badania 1968, Warszawa , s.283.

1970 Dziesięć lat Ekspedycji Wykopaliskowej w Radomiu IHKM PAN, Biuletyn Kwartalny RTN, T.VII, Radom z.1-2, s.39-68

- 1971 Radom st.6, IA ,Badania 1970, Warszawa, s.199.
- Kierzkowska-Kalinowska E.**
- 1970-1971 Radom st.1 i 6,IA, Badania 1969, Warszawa 1970,s.304-306.
Radom st.1 i 6, IA, Badania 1970, Warszawa 1971, s.198
- Kierzkowska E.**
- Kalinowski W.**
- 1968 Sprawozdanie z prac badawczych w dawnym kościele
św. Wacława w Radomiu, Kwartalnik Architektury i Urbani-
styki, T.XIII .
- 1968a Dawny kościół św. Wacława w Radomiu w świetle ostatnich
badań, Biuletyn Kwartalny RTN, T.V, s.1-28.
- Kierzkowska E.**
- Kierzkowski W.**
- 1961 Wyniki najnowszych badań archeologicznych na grodzisku
"Piotrówka" (w:) Radom. Szkice z dziejów miasta. Warsza-
wa s.72-82.
- Kierzkowska-Kalinowska E.**
- Kalinowski W.**
- 1972 Dokumentacja urbanistyczno-archeologiczna do planu
szczegółowego zagospodarowania przestrzennego Starego
Miasta w Radomiu, Radom (mps.)
- Kostrzewski J.**
- 1964 Skarby i luźne znaleziska metalowe od neolitu do wczesne-
go okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i
górnego dorzecza Warty, PA, T.XV , s.67-68
- Lalik T.**
- 1967 Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce w XI i po-
czątków XII w. Studia z Dziejów Osadnictwa- T.V. Studia
Sandomierskie.
- 1967a Sandomierskie we wczesnym średniowieczu. Prowincja,
księstwo, województwo. (w:) Studia Sandomier-
skie, 1967,
39-109.

Luboński J.

1907 Monografia historyczna miasta Radomia.

Miśkiewicz J.

1968 Kultura łużycka w międzyrzeczu Pilicy i środkowej Wisły, WA, T.XI, s.156,198.

Penkalla A.

1984 Zespół Zamkowy w Radomiu, archiwum WKZ Radom,(mps).

Pudelko J.

1964 Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, IX nr 2, s.115-137.

Różycki W.

1962 Fizjografia pow. radomskiego, Warszawa, maszynopis archiwum WKZ Radom.

Sznuro H.

1966 Grodziska w Radomskim, Biuletyn Kwartalny RTN, T.III, Radom, s.2-3.

Twardowski W.

1976 Stanowiska i znaleziska archeologiczne na obszarze Radomia. Rocznik Muzeum Radomskiego, Radom.

Twardowski W.**Gula J.**

1969 Wyniki badań archeologicznych przy średniowiecznych murach obronnych w Radomiu w latach 1966-1967,Biuletyn Kwartalny RTN, T.VI, z.3.

Urbanistyka

1979 Urbanistyka i architektura Radomia, pod red. W. Kalinowskiego, Lublin.

Uwagi...

1967 Uwagi o rozplanowaniu wczesnośredniowiecznej osady podgrodowej w Radomiu, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej KHKM, T. XV, nr 1, s.127-132.

Widawski J.

1969

Radom. Miejskie mury obronne. Dzieje budowy, charakterystyka architektoniczna, Warszawa, archiwum WKZ Radom (mps).

Wilczyńska M.

1967

Ziemia radomska między Mazowszem a Sandomierzem w średniowieczu, KHKM XV, nr 1, s.111. Ziemia radomska między Mazowszem a Sandomierzem w średniowieczu, KHKM, nr 1.

Witkowski S.

1967

Struktura przestrzenna na przykładzie Radomia, Warszawa.

1967a

Uwagi o rozplanowaniu wczesnośredniowiecznej osady podgrodowej w Radomiu, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, XV, nr 1, s.127-132.

Red. S. Witkowskiego

1985

Radom. Dzieje miasta w XIX i XX wieku. PWN Warszawa

Wiśniewski J.

1911

Dekanat radomski, Radom, s. 190-317 oraz aneks Monumenta dioecesis sandomiriensis. Series secunda, s. 16-116

Red. W. Zina

1986

Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja. T 1 Miasta historyczne red. W. Kalinowski Arkady Warszawa.

Zoll-Adamikowa H.

1966, 1971

Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Małopolsce, cz. I i cz. II, Prace Komisji Archeologicznej, nr 6 i nr 11, Wrocław - Kraków

Zespół Ekspertów

1981

Wytyczne do opracowania problematyki ochrony wartości kulturowych w planach zagospodarowania przestrzennego opracowane przez Międzyresortową Komisję d/s Rewaloryzacji Miast i Zespołów Staromiejskich.

Instytut Urbanistyki

i Architektury

1955

Studia z historii budowy miast.

Wojciech Kalinowski - Rozbudowa Radomia w latach 1815-
1830, str. 141.